

Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія»

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Артеменко Анна Броніславівна

УДК 316.354:355.1

ДИСЕРТАЦІЯ
МІЛІТАРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ
(РЕ)АДАПТАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС

Спеціальність 054 – Соціологія

(Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А. Артеменко Артеменко А. Б.

Науковий керівник: Батаєва Катерина Вікторівна, доктор філософських наук, професор.

*Усі примірники дисертації ідентифіковані за змістом.
Кодові спеціальності вказані в переліку рефератів
ДР 64.051.013*

Харків – 2020

*Людмила
Бірючкова*

АНОТАЦІЯ

Артеменко А. Б. Мілітарна ідентичність у контексті соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія» Міністерства освіти і науки України; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2020.

Робота присвячена концептуалізації соціального феномену мілітарної ідентичності та дослідженню його впливу на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС. Актуальність теми зумовлена браком соціологічних досліджень мілітарної ідентичності як чинника соціальної адаптації ветеранів, а також суспільним запитом на соціальний супровід ветеранів АТО/ООС та оптимізацію їх постмілітарного соціального становища.

Перший розділ «Теоретико-методологічні підходи до вивчення військових практик у соціології» присвячений аналізу соціологічних концепцій мілітарних практик, а також виявленню суттєвих ознак поняття «ветеран АТО/ООС».

Розглянуті основні концепції військової соціології, поділені за темпоральним критерієм та проаналізовані в контексті класичної, модерністської та постмодерністської теорій. Найбільш відомі класичні військові концепції були запропоновані Г. Спенсером (порівняння військового і індустріального суспільства), М. Вебером (теорія взаємин між армією і державою) і Е. Дюркгеймом (концепція альтруїстичних самогубств військовослужбовців). У модерністських або сучасних військових концепціях С. Стауффера, М. Яновітца, С. Хантінгтона, Ч. Р. Міллса, Ч. Тіллі, Е. Гідденса проаналізовано проблеми макрорівня (відносини між державою і армією) та мікрорівня (формування специфічного «військового духу» у солдатів). У

постмодерністській концепції Ч. Москоса виявлено особливості функціонування армії в ситуації постмодернізму; у теорії Ж. Бодріяра особливу увагу приділено проблемі конструювання образу війни в свідомості людей, що здійснюється мас-медіа; З. Бауман розкрив проблему маніпулювання державою збройними силами в ідеологічних цілях з використанням вискоєфективної бюрократії як продукту сучасності. Відзначено, що за темпоральним критерієм концепцію мілітарної ідентичності слід віднести до модерністського та постмодерністського етапів у розвитку військової соціології, коли у загальній соціологічній теорії та у соціальній психології почали розробляти концепт соціальної та особистісної ідентичності.

Запропоновано визначення поняття «ветеран АТО/ООС»: ветеран АТО/ООС – це військовослужбовець, який брав участь в антитерористичній операції (АТО) чи операції об'єднаних сил (ООС), захищав територіальну цілісність України та був демобілізований у зв'язку із закінченням терміну служби або за станом здоров'я в незалежності від терміну проходження служби та роду військ.

У другому розділі «Особливості мілітарної ідентичності як різновиду соціальної ідентичності особистості» вивчені концептуальні основи соціальної ідентичності в сучасній соціології; розкриті змістовні характеристики поняття мілітарної ідентичності; виявлені особливості теоретико-методологічних підходів до вивчення транзиту мілітарної ідентичності; надано характеристику мілітарної ідентичності жінок-ветеранок АТО/ООС.

Сформульовано визначення поняття мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність – це результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі. Зазначено, що концепт мілітарної ідентичності пов'язаний з поняттями двох транзитів – переходу з цивільного життя до армійського поля (після військової мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил) і зворотного переходу з армії до цивільного поля (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я).

З метою виявлення специфіки транзитів мілітарної ідентичності їхню природу розглянуто в контексті теорій альтернації П. Бергера і Т. Лукмана, габітусу П. Бурдьє, «того, хто повертається додому» А. Шюца і «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана. У теорії П. Бергера і Т. Лукмана розрізнено два модуси мілітарної ідентичності – слабку форму (що співвідноситься з частковою вторинною соціалізацією в армійському полі) і сильну форму (що співвідноситься з альтернацією, яка супроводжується формуванням «базисного світу» нового соціального оточення і дистанціюванням від минулого). У контексті теорії П. Бурдьє транзит мілітарної ідентичності співвідноситься з концептом габітусу. Мілітарний габітус, який сформувався під час служби в армії, може зіткнутися з цивільним соціокультурним контекстом під час транзиту військовослужбовця з армії до цивільного поля, результатом чого може стати формування постмілітарного габітусу ветерана. В теорії «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана транзит мілітарної ідентичності співвідноситься зі станом соціальної дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення до невідомого армійського культурного контексту. За допомоги теорії А. Шютца проаналізовано «другий» транзит мілітарної ідентичності (з армії до цивільного поля), коли колишні військовослужбовці стикаються з проблемою невідповідності систем релевантності, актуальних в армійському і цивільному середовищах, що може привести до ретардації інтеграційного процесу.

Розглянуто гендерні аспекти мілітарної ідентичності з акцентом на специфічних особливостях військового досвіду жінок-ветеранок АТО/ООС. З'ясовано, що наявність сім'ї та дітей сприяє процесові (ре)адаптації жінок після повернення з армії; мілітарний досвід жінок-військовослужбовців впливає на переоцінку важливості традиційних цінностей життя та здоров'я; тривалість перебування у збройних силах та зоні бойових дій спричиняє ідентифікацію жінок із армією та посилює їхнє бажання присвятити життя військовій кар'єрі.

У третьому розділі «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації» представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності; систематизовано показники соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС за трьох рівнів – високому, середньому та низькому; представлено результати соціологічного дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію»; розглянуто характеристики основних контекстів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності за допомоги показників: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування приходу в армію, екзистенційна оцінка служби в армії. Розрізнено три типи мілітарної ідентичності за ступенем/інтенсивністю її вираженості – стійкий, ситуативний і несформований. Стійка мілітарна ідентичність ветерана є результатом соціальної та емоційної ідентифікації військовослужбовця із армійським персоналом та мілітарною культурою, що спричиняє демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Ситуативний тип мілітарної ідентичності характеризується «змішаною» формою ідентифікації як з армією, так і з різними цивільними соціальними групами, причому кожна з цих форм ідентифікації може актуалізуватися залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю або слабкою формою прихильності армійському досвіду, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними соціальними групами. Вивчено вплив на формування різних типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС чинників: термін перебування в армії, рівень освіти, вік призову, місце проживання, мотивацію вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду.

Визначено поняття соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС: соціальна (ре)адаптація ветеранів означає процес та результат пристосування ветерана до соціального оточення після повернення з лав армії на попереднє або нове місце проживання. Для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС застосовані об'єктивні та суб'єктивні показники. До об'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів віднесено: наявність житла; наявність роботи; рівень доходів; рівень освіти. До суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів віднесено: задоволеність життям; задоволеність професійною діяльністю; задоволеність житловими умовами та доходами; оцінка життєвої ситуації; почуття приналежності (емоційна прив'язаність) до місця проживання (у цивільному середовищі).

Відповідно до цих ознак розрізнено високий, середній та низький рівні соціальної адаптації. Про високий рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як задоволеність своїм життям/доходом/житлом/роботою/ставленням суспільства до ветерана; позитивний настрій; почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як наявність родини та стабільність відносин з нею; наявність роботи та доходів, яких вистачає на життя; наявність житла; освіченість чи прагнення отримати освіту. Про низький рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як незадоволеність життям/доходом/житлом/роботою; незадоволеність ставленням суспільства до ветерана; песимістичний настрій; слабе почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як труднощі в працевлаштуванні або відсутність роботи; низькі доходи; відсутність власного житла; відсутність родини або стабільних відносин з партнером/кою; неосвіченість або незадоволеність отриманою освітою. До середнього рівня соціальної адаптації ветеранів слід віднести «змішаний» тип пристосування (наявні ознаки як високого, так й низького рівнів адаптованості) чи «помірний» тип

пристосування (суб'єктивні та об'єктивні показники адаптованості представлені на середньому рівні).

Доведено, що а) на формування стійкого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС має вплив наявність ідеалістичної мотивації добровільного вступу до лав армії (заради захисту Батьківщини, підтримки близьких серед військовослужбовців, реалізації мрії служити в армії); молодий вік рекрутизації (18–22 років); тривалий термін (більше року) перебування у зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм; відсутність власної родини та дітей; б) на формування ситуативного типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); середній термін перебування у зоні бойових дій (від півроку); неінтенсивний досвід «зустрічі зі смертю»; перебування у шлюбі та наявність дітей; в) на продукування несформованого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають певний вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); невеликий термін перебування в зоні бойових дій (або в армії) (до одного року); незначний досвід «експозиції смерті»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Встановлено, що найбільший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають такі показники: «наявність травматичного бойового досвіду» ($r = 0,609$; $\rho = 0,632$), «термін перебування в зоні бойових дій» ($r = 0,498$; $\rho = 0,506$), «вік призову» ($r = 0,334$; $\rho = 0,380$), «наявність/відсутність власної родини» ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Серед різних видів травматичного досвіду найбільш значний вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС надають «досвід смерті товаришів» ($r = 0,472$; $\rho = 0,465$), «участь у бойових діях» ($r = 0,456$; $\rho = 0,494$), «потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя» ($r = 0,385$; $\rho = 0,419$), «досвід смерті противників» ($r = 0,381$; $\rho = 0,363$); найменший – «досвід

власних поранень» ($r = 0,287$; $\rho = 0,284$), «досвід смерті цивільного населення» ($r = 0,285$; $\rho = 0,328$). Серед усіх показників найменший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають: «рівень освіти» ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$), «наявність дітей» ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$).

Доведено, що підвищення ступеню мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС корелює зі зниженням рівня їхньої соціальної адаптації ($r = -0,590$; $\rho = -0,617$). Виявлені такі рівні соціальної адаптованості а) серед ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності: 76 % слабо адаптувалися, 22 % – на середньому рівні, 2 % – на високому; б) серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності: 11 % слабо адаптувалися, 59 % – на середньому рівні, 30 % – на високому; в) серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності: 7 % слабо адаптувалися, 21 % – на середньому рівні, 72 % – на високому.

Зроблено висновок, що а) ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності мають низький рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища; б) ветеран(к)и АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно середній рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища; в) ветеран(к)и АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності мають переважно високий рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища.

Продемонстровано, що стійка мілітарна ідентичність співвідноситься з феноменом альтернації (П. Бергер і Т. Лукман) або радикального перетворення особистості військовослужбовця, умовою якого стає, по-перше, сильна емоційна ідентифікація з армійським персоналом, а, по-друге, демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Показано, що на процес альтернації (глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури) впливає раннє рекрутування військовослужбовців (у 18–22 років) внаслідок того, що в цьому віці процес формування ідентичності ще продовжується та можливим є переформатування комплексу соціальних ідентифікацій актора під впливом

мілітарної культури. Певну дистанційованість від родичів розглянуто як один з проявів альтернації ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, які сприймають військових друзів як справжніх братів та цінують відносини з ними вище за відносини з родичами.

Розглянуті особливості соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного життя з використанням концепції транзиту Н. Шлоссберг. Виявлено специфіку трьох основних контекстів соціальної (ре)адаптації військовослужбовців до цивільного середовища: а) транзиту через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзиту через сферу зайнятості; в) транзиту через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями).

У висновках дисертації представлено основні результати здійсненого дослідження, визначено перспективи подальших наукових студій з обраної проблеми, теоретичною базою яких можуть бути здобутки даної кваліфікаційної роботи.

Зазначено, що практичне значення одержаних результатів полягає як у розробці концептуальних засад соціологічного аналізу мілітарної ідентичності та її впливу на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС, так і можливості використання методики виявлення рівнів соціальної адаптованості ветеранів та методики вимірювання різних форм мілітарної ідентичності в сфері соціальної роботи з фасилітації постмілітарного транзиту ветеранів АТО/ООС. Матеріали дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Військова соціологія», «Теорія соціальної адаптації», «Соціологія молоді» тощо.

Ключові слова: ветеран АТО/ООС, військовослужбовець, мілітарна ідентичність, соціальна ідентичність, соціальна (ре)адаптація, альтернація, армія, цивільне поле.

ABSTRACT

Artemenko A. B. Military identity in the context of social (re)adaptation of ATO/JFO veterans. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in Social and behavioral sciences, Speciality 054 – Sociology. – Kharkiv University of Humanities “People’s Ukrainian Academy”, Ministry of Education and Science of Ukraine; V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2020.

In the thesis the conceptualization of the social phenomenon of military identity is carried out and its influence on the process of social (re)adaptation of ATO / JFO veterans is studied. From the gnoseological point of view, the relevance of the topic is due to the lack of sociological studies of military identity as a factor of social adaptation of veterans, from the ontological point of view – by public demand for social support of ATO / JFO veterans and study of their postmilitary social positions.

The first section “Theoretical and methodological approaches to the study of military practices in sociology” is devoted to the analysis of sociological conceptions of military practices, as well as the identification of essential features of the concept of “ATO / JFO veteran”.

The main conceptions of military sociology according to temporal criteria were considered and analyzed in the context of classical, modernist and postmodernist theories.

The most famous classical military conceptions were proposed by G. Spencer (the comparison of military and industrial society), M. Weber (the theory of relation between the army and the state) and E. Durkheim (the conception of altruistic suicides of military personnel).

In modernist or contemporary military conceptions of S. Stouffer, M. Janowitz, S. Huntington, Ch. R. Mills, Ch. Tilly, A. Giddens problems of the macro-level

(relations between the state and the army) and the micro-level (the formation of a specific “military spirit” in the soldiers) were analyzed.

In the postmodernist conception of Ch. Moskos the peculiarities of the functioning of the army in the situation of postmodernism were identified; in the theory of J. Baudrillard a special attention was paid to the problem of constructing the image of war in the minds of people, carried out by the mass media; Z. Bauman revealed the problem of manipulation of the armed forces by the state for ideological purposes with using a highly efficient bureaucracy as a product of our time.

It was noted that under the temporal criterion, the conception of military identity should be attributed to the modernist and postmodernist stages in the development of military sociology, the concept of military identity should be attributed to the modernist and postmodern stages in the development of military sociology, when in general sociological theory and in social psychology the concept of social and personal identity began to be developed.

The definition of the term “ATO / JFO veteran” was proposed: an ATO / JFO veteran is a serviceman who directly participated in hostilities within the framework of an anti-terrorist operation (ATO) or the Joint Forces Operation (JFO), defended the territorial integrity of Ukraine and was demobilized in connection with the end of the term of service or for health reasons, regardless of the term of service and type of troops.

In the second section “Features of the military identity as a kind of social identity of the individual” were studied the conceptual foundations of social identity in contemporary sociology; are identified the substantive characteristics of the conception of military identity; are given features of theoretical and methodological approaches to the study of the military identity transition were identified; were given the characteristic of military identity of female veterans of ATO / JFO.

The definition of the military identity concept is formulated: military identity is the result of an actor’s social identification with the army or military groups, which is the consequence of the internalization of values and norms accepted in the army / military field.

It was noted that the concept of military identity is related to the concepts of two transitions – the transition from civilian life into the army field (after military mobilization or voluntary enlistment in the armed forces) and the return transition from the army into the civilian field (after demobilization or release for health reasons).

With the aim to identify the specificity of transitions of military identity, their nature is viewed in the context of the theories of alternation by P. Berger and T. Luckmann, the habitus by P. Bourdieu, “the one who returns home” by A. Schütz and “the culture shock” by K. Oberg and B. Bergman. In the theory of P. Berger and T. Luckmann two modes of military identity are differed – a weak form (which is in correlation with partial secondary socialization within the army field) and a strong form (which is in correlation with alternation, accompanied by the formation of the “basis world” of the new social environment and distancing from the past).

In the context of P. Bourdieu’s theory, the transition of military identity is in correlation with the concept of habitus. The military habitus formed during military service may collide with the civilian socio-cultural context during the transition of a serviceman from the army into the civilian field, the result of which may become the formation of a veteran's post-military habitus.

In K. Oberg’s and B. Bergman's theory of “cultural shock”, the transition of military identity is in correlation with the state of social disorientation of a personality in a situation of sudden immersion into an unknown military cultural context.

With the help of A. Schütz’s theory, the “second” transition of military identity (from the army into the civilian field) was analyzed, when former servicemen face the problem of inconsistency of relevancy systems which are relevant in military and civilian environments, which can lead to retardation of the integration process.

The gender aspects of military identity were considered with an emphasis on specific features of military experience of female veterans of the ATO / JFO.

It was found that having a family and children contributes to the process of (re)adaptation of women after returning from the army; the military experience of

female military personnel influences the reappraisal of the importance of traditional life and health values; the duration of stay in the armed forces and the war zone brings forward the identification of women with the army and increases their desire to devote their lives to military career.

In the third section “The impact of military identity of ATO / JFO veterans on the process of their social (re)adaptation” sociological methods for measuring military identity are presented; indicators of social (re)adaptation of ATO / JFO veterans at three levels – high, medium and low – are systematized; the results of the sociological study “The influence of military identity of ATO / JFO veterans on their social adaptation” are presented; the characteristics of main contexts of social (re) adaptation of ATO / JFO veterans to the civilian environment are considered.

The sociological methods for measuring military identity are presented with the help of the following indicators: targeting of identification, commitment to military experience, the power of connection and the power of estrangement from the army, loyalty to military culture, performance of military practices, perception of the army as a family or as a professional organization, emotional attachment to the army, motivational justification for enlistment in the army, existential assessment of the army service.

Three types of military identity were highlighted for the degree / intensity of its expression – steady, situational and unformed. The veteran’s steady military identity is the result of a serviceman's social and emotional identification with army personnel and military culture, which leads to the dismantling of the previous structure of the individual’s subjective reality, which had been formed before conscription in the army.

The situational type of military identity is characterized by a “mixed” form of identification with both the army and various civilian social groups, and each of these forms of identification may be actualized depending on the context / situation.

The unformed type of military identity is characterized by a lack or weak form of commitment to military experience, as well as by a strong identification of the veteran with various civilian social groups.

The influence of the following factors on the formation of various types of the military identity of ATO / JFO veterans was studied: the term of stay in the army service, educational level, the age of conscription, the place of residence, motivation to join the army, marital status and the presence of traumatic combat experience.

The concept of social (re)adaptation of ATO / JFO veterans is defined: social (re)adaptation of veterans means the process and the result of a veteran's adaptation to the social circumstance after returning from the army to a previous or a new place of residence. To measure the levels of social (re)adaptation of ATO / JFO veterans, objective and subjective indicators were used. The objective indicators of social adaptedness of veterans include: availability of housing; availability of work; income level; educational level. The subjective indicators of veteran's social adaptedness include: satisfaction with life; satisfaction with professional activity; satisfaction with living conditions and income; assessment of life situation; sense of belonging (emotional attachment) to the place of residence (in a civilian environment).

According to these features, there are high, medium and low levels of social adaptation. The high level of a veteran's social adaptation is evidenced by: 1) subjective indicators, such as satisfaction with one's life / income / housing / work / society's attitude to the veteran; positive mood; sense of belonging to the civilian environment; 2) objective indicators, such as the presence of a family and the stability of relations with it; availability of work and income sufficient for living; availability of housing; education or desire to get an education. The low level of a veteran's social adaptation is evidenced by: 1) subjective indicators, such as dissatisfaction with life / income / housing / work; dissatisfaction with the attitude of society towards the veteran; pessimistic mood; weak sense of belonging to the civilian environment; 2) objective indicators, such as difficulties in employment or lack of work; low income; absence of own housing; absence of family or stable relationships with a partner; absence of education or dissatisfaction with the education received.

The medium level of veterans' social adaptation shall include a "mixed" type of adjustment (there are signs of both high and low levels of adaptability) or

“moderate” type of adjustment (subjective and objective indicators of adaptability are presented at the average level).

It is proved that a) the formation of a steady type of military identity of ATO / JFO veterans is influenced by the presence of idealistic motivation for voluntary enlistment in the army (for the sake of protecting the Motherland, supporting fellow military personnel, realizing the dream of becoming a warrior); young age of enlistment (18–22 years); long term (more than a year) of stay in the combat zone; intensive traumatic combat experience of “exposure to death” and one’s own wounds / injuries; absence of one’s own family and children; b) the formation of the situational type of military identity of ATO / JFO veterans is influenced by: pragmatic motives for voluntary enlistment to the army or joining the army during mobilization; socially mature age of recruitment (from 23 to 46 years); the average term of stay in the combat zone (from six months); non-intensive experience of “meeting with death”; family status and the presence of children; c) the creation of the unformed type of military identity of ATO / JFO veterans is influenced to some extent by: pragmatic motives for voluntary enlistment to the army or conscription in the army during mobilization; socially mature age of recruitment (from 23 to 46 years); not long period of stay in the combat zone (or in the army) (up to one year); insignificant experience of “exposure to death”; marital status and the presence of children.

It is established that the following indicators have the greatest influence on the formation of types of military identity of ATO / JFO veterans: “the presence of traumatic combat experience” ($r = 0.609$; $\rho = 0.632$), “the term of stay in the combat zone” ($r = 0.498$; $\rho = 0.506$), “age of recruitment” ($r = 0.334$; $\rho = 0.380$), “presence / absence of one's own family” ($r = - 0.323$; $\rho = - 0.353$). Among the various kinds of traumatic experience, the most significant influence on the formation of types of military identity of ATO / JFO veterans is provided by “experience of comrades’ death” ($r = 0.472$; $\rho = 0.465$), “participation in hostilities” ($r = 0.456$; $\rho = 0.494$), “getting into critical life-threatening situations” ($r = 0.385$; $\rho = 0.419$), “experience of enemies’ death” ($r = 0.381$; $\rho = 0.363$); in the smallest degree – “experience of

one's own wounds" ($r = 0.287$; $\rho = 0.284$), "experience of civilians' death" ($r = 0.285$; $\rho = 0.328$). Among all indicators, the least influence on the formation of military identity types of ATO / JFO veterans have: "level of education" ($r = -0.141$; $\rho = -0.186$), "presence of children" ($r = -0.281$; $\rho = -0.301$).

It is proved that an increase in the degree of military identity of ATO / JFO veterans is in correlation with a decrease in the level of their social adaptation ($r = -0,590$; $\rho = -0,617$). The following levels of social adaptedness were identified: a) among ATO / JFO veterans with a steady type of military identity: 76 % were poorly adapted, 22 % – at a medium level, 2 % – at a high level; b) among ATO / JFO veterans with a situational type of military identity: 11 % were poorly adapted, 59 % – at a medium level, 30 % – at a high level; c) among ATO / JFO veterans with an unformed type of military identity: 7 % were poorly adapted, 21 % – at a medium level, 72 % – at a high level.

It is concluded that a) ATO / JFO veterans with a steady type of military identity have a low level of social adaptedness to civilian life; b) ATO / JFO veterans with situational type of the military identity have predominantly an medium level of social adaptedness to civil life; c) ATO / JFO veterans with an unformed type of military identity have predominantly a high level of social adaptedness to civilian life.

It has been demonstrated that a steady military identity is in correlation with the phenomenon of alternation (P. Berger and T. Luckmann) or a radical transformation of a serviceman's personality, the condition of which becomes, firstly, a strong emotional identification with the army personnel and, secondly, dismantling of the previous structure of the individual's subjective reality, which had been formed before the conscription in the army. It is shown that the process of alternation (innermost secondary socialization with the assimilation of the values of military culture) is influenced by early recruiting of military personnel (at the age of 18–22) due to the fact that at this age the process of identity formation still continues and reformatting of the complex of the actor's social identifications under the influence of military culture is still possible. A certain distance from relatives is

considered as one of the manifestations of the alternation of ATO / JFO veterans with a steady type of military identity, who perceive military friends as real brothers and value relations with them higher than relations with relatives.

Peculiarities of social (re)adaptation of ATO / JFO veterans to civilian life are considered using the concept of transition by N. Shlossberg. The specificity of three main contexts of social (re)adaptation of servicemen to the civilian environment has been revealed: a) transition through higher or vocational education; b) transition through the sphere of employment; c) transition through the creation / maintenance of social contacts with “significant other” (family members, friends).

In the conclusions of the thesis, the main results of the research are presented, the prospects for further scientific studies of the selected problem are determined, the theoretical basis of which can be the achievements of this qualification work.

It is indicated, that the practical importance of the obtained results lies both in the development of conceptual foundations of the sociological analysis of the military identity and its influence on the process of social (re)adaptation of ATO / JFO veterans, as well as in the possibility to use methods of identifying the levels of social adaptability of veterans and the methods of measuring various forms of military identity in the field of social work to facilitate the post-military transition of ATO / JFO veterans. The materials of the thesis can be used in the development and teaching of the following courses of study: “Military sociology”, “Theory of Social Adaptation”, “Sociology of Youth”, etc.

Keywords: ATO / JFO veteran, service(wo)man, military identity, social identity, social (re)adaptation, alternation, army, civilian field.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Розділ у монографії:

1. Артеменко, А. (2018). Смыслоразностная ориентация образования как ценность самореализации военнослужащих. *Смыслоразностные ориентиры образования: на стыке философского и социологического анализа*. [Monograph]. 159–173.

<http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1969/1/Смыслоразностные%20ориентиры.pdf>

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Артеменко, А. (2018). Транзит мілітарної ідентичності в контексті соціальної феноменології. *Габітус*, 7, 7–10.

<http://habitus.od.ua/journals/2018/7-2018/3.pdf>

3. Артеменко, А., & Батаева, Е. (2018). Концептуалізація транзиту мілітарної ідентичності в сучасній соціології. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*, 3(39), 19–26.

<http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/193555>

(Особистий внесок здобувачки: виявлено особливості транзиту мілітарної ідентичності в контексті феноменологічного підходу та теорії габітусу П. Бурдьє).

4. Артеменко, А., & Батаева, Е. (2018). Концепт мілітарної ідентичності в сучасній соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 40, 29–35.

<https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/11571>

(Особистий внесок здобувачки: проаналізовано сутнісні значення поняття мілітарної ідентичності).

5. Артеменко, А., & Батаева, Е. (2018). Методические аспекты измерения военной идентичности. *Український соціологічний журнал*, 19–20 (1–2), 32–42.

<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/14667>

(Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано соціологічну методику вимірювання військової ідентичності ветеранів).

6. Артеменко, А. (2019). Військові дослідження в оптиці соціології. *Габітус*, 10, 7–12.

<http://habitus.od.ua/journals/2019/10-2019/3.pdf>

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у періодичних наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

7. Artemenko, A., & Bataeva, E. (2020). Methodological aspects of measuring levels of veterans' social adaptation. *Technium Social Sciences Journal*, 14(1), 655–660. (Румунія).

<https://techniumscience.com/index.php/socialsciences/article/view/2177>

(Особистий внесок здобувача: представлено соціологічну методику вимірювання рівнів соціальної адаптації ветеранів).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Артеменко, А. (2017, Жовтень). Процеси інтеграції військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій у сучасному суспільстві. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Матеріали III конгресу Соціологічної асоціації України*, 235–236.

9. Артеменко, А. (2017, Грудень). Основні напрямки реабілітації учасників бойових дій. *Підтримка і реабілітація учасників АТО в Україні: досвід і перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 9–12.

10. Артеменко, А. (2017, Березень). Соціальна адаптація військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій. *Актуальні*

проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 77–79.

11. Артеменко, А. (2018, Квітень). Основні ризики отримання освіти військовослужбовцями, які повернулися після бойових дій. *Риски кар'єрно-професійного старта в висококонфліктній среде: общее и особенное. Матеріали XXV науково-теоретичної конференції молодих вчених, 55–58.*
12. Артеменко, А. (2018, Жовтень). У Понятие транзита военной идентичности в контексте теории А. Шютца. *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 74–76.*
13. Артеменко, А. (2019, Березень). Классификационный анализ военных исследований в современной академической социологии. *Соціологія у (пост)сучасності. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених, 15–16.*
14. Артеменко, А., & Батаєва, К. (2019, Березень). Соціальна реадаптація ветеранів бойових дій в українському суспільстві. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 18–20.*
(Особистий внесок здобувачки: представлено характеристику соціальної реадаптації ветеранів АТО/ООС в українському суспільстві).
15. Артеменко, А. (2019, Квітень). Практики соціального партнерства між вишами і ветеранами бойових дій в українському суспільстві. *Проблеми та перспективи соціального партнерства світу університету: погляд молодих викладачів. Матеріали XXVI науково-теоретичної конференції молодих вчених, 60–62.*
16. Артеменко, А. (2019, Листопад). Мілітарна ідентичність жінок-військовослужбовців. *Молодь: освіта, наука, духовність. Матеріали XVI*

Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених, 336–337.

17. Артеменко, А. (2019, Листопад). Особливості соціального супроводу військовослужбовців, котрі отримали інвалідність в умовах військово-медичного закладу. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики. Матеріали XIX міжнародної науково-практичної конференції, 19–21.*
18. Артеменко, А. (2020, Травень). Специфіка роботи військово-медичного закладу в умовах військової агресії. *Молодь: освіта, наука, духовність. Матеріали XVII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих вчених, 6–7.*

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

19. Артеменко, А. (2018). Інтеграція військовослужбовців з інвалідністю після повернення із зони бойових дій в освітнє середовище вищого навчального закладу. *Вчені записки ХГУ «НУА», 24, 199–205.*
20. Artemenko, A. (2020). The concept of “veteran” in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal, 1(48), 68–71* (Словенія).
21. Artemenko, A. (2020). Military identity of women veterans and its impact on their social (re)adaptation to civilian environment. *International Journal of Latest Research in Humanities and Social Science, 3(1), 83–87.* (Індія).

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| ВСТУП..... | 24 |
| РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПРАКТИК У СОЦІОЛОГІЇ..... | 34 |
| 1.1. Військові дослідження в оптиці класичної та сучасної соціології..... | 34 |
| 1.2. Ветеран АТО/ООС: до визначення поняття..... | 48 |
| Висновки до розділу 1..... | 56 |
| РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК РІЗНОВИДУ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ | 58 |
| 2.1. Концептуальні основи вивчення соціальної ідентичності в сучасній соціології..... | 58 |
| 2.2. Поняття мілітарної ідентичності соціального актора..... | 72 |
| 2.3. Теоретико-методологічні підходи до вивчення транзиту мілітарної ідентичності в сучасній соціології..... | 85 |
| 2.4. Гендерні аспекти мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність жінок-ветеранок АТО/ООС..... | 98 |
| Висновки до розділу 2..... | 112 |
| РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС НА ПРОЦЕС ЇХНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ (РЕ)АДАПТАЦІЇ | 115 |
| 3.1. Методичні аспекти вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів..... | 115 |
| 3.2. Соціальна (ре)адаптація ветеранів АТО/ООС: показники та рівні прояву..... | 133 |

| | |
|---|-----|
| 3.3. Форми мілітарної ідентичності та їхнє співвідношення із різними ступенями соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС (за результатами емпіричного дослідження) | 148 |
| 3.4. Основні контексти соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища | 209 |
| Висновки до розділу 3..... | 223 |
| ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ..... | 229 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... | 238 |
| ДОДАТКИ..... | 263 |
| ДОДАТОК А Список публікацій здобувачки за темою дисертації | 263 |
| ДОДАТОК Б Відомості про апробацію результатів дисертації..... | 267 |
| ДОДАТОК В Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження..... | 269 |

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Вивчення феномену мілітарної ідентичності ветеранів є актуальним завданням в усіх країнах, що стикаються з проблемою соціальної (ре)адаптації військовослужбовців, які брали участь у міжнародних чи локальних збройних конфліктах. В українському суспільстві у зв'язку з військовими діями на Сході країни ця проблема набула особливої значущості, оскільки за офіційною статистикою станом на 1 липня 2019 р. 369 451 учасників бойових дій зіткнулися з проблемою пристосування до цивільного середовища після повернення з лав української армії (*Інформація щодо надання*, 2019). Проте у західній та вітчизняній спеціальній літературі більше уваги приділено виявленню психологічних параметрів цього феномену та дослідженню психологічних проблем, пов'язаних із (дез)адаптацією колишніх військовослужбовців. Р. Йохансен, С. Кастро, Н. Квілвен, С. Кінчле, С. Ланкастер, М. Мартінусен, Р. Харт значну увагу приділили розробці психологічних методик дослідження різних форм мілітарної ідентичності військовослужбовців; зокрема, Р. Йохансен, Д. Лаберг і М. Мартінусен виокремили чотири модифікації мілітарної ідентичності – ідеалістичну, професійну, військову та індивідуалістичну. Водночас у світовій та вітчизняній спеціальній літературі бракує соціологічних досліджень мілітарної ідентичності ветеранів бойових дій. Отже, виникає потреба у розробці соціологічної методології та методики вивчення впливу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації, що дозволить надати комплексний аналіз проблем їхнього пристосування до цивільного середовища у різних контекстах особистісного та соціального існування.

Проблеми соціальної адаптації українських військовослужбовців до цивільного життя вивчають переважно психологи О. Буковська, І. Грицюк, І. Гузенко, М. Гуменна, Т. Дучимінська, О. Кокун, В. Коширець, А. Мельник, М. Мушкевич, А. Неурова, І. Нізамутдінов, Р. Соколовський, Р. Федоренко,

В. Фірман, К. Шкарлатюк, В. Яровий та інші. Однак виникає потреба у вивченні не тільки психологічних проблем реадaptaції військовослужбовців, але й комплексу об'єктивних (фінансових, професійних, житлових, соціальних тощо) та суб'єктивних чинників успішного транзиту учасників бойових дій до цивільного середовища.

У соціологічних дослідженнях М. Берлінської, Л. Василенко, Г. Гриценко, М. Звягінцевої, А. Квіт, Т. Марценюк (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016; Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019) значну увагу приділено вивченню особливостей соціально-професійного позиціонування жінок-військових в українській армії та певним аспектам їхньої соціальної реінтеграції після повернення з лав армії. Водночас існує потреба у вивченні впливу ідентифікаційних чинників на армійське та пост-армійське соціальне існування як жінок, так і чоловіків-ветеранів.

Сучасні українські соціологи досліджують проблеми, пов'язані із зайнятістю та безробіттям демобілізованих ветеранів АТО/ООС та впливом їхнього військового досвіду на трудові відносини (О. Мраморнова, О. Харченко); з особливостями їхнього транзиту через систему вищої освіти (В. Бакіров, К. Батаєва, О. Голіков, Л. Сокурянська). Ці дослідження потребують продовження та розвинення з урахуванням множинних контекстів соціального пристосування ветеранів до цивільного життя.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є виявлення взаємозв'язку між формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та ступенем їхньої соціальної (ре)адаптації.

Поставлена мета передбачає вирішення таких завдань:

- розкрити зміст поняття «ветеран АТО/ООС»;
- провести класифікаційний аналіз військових досліджень в класичній та сучасній соціології;
- проаналізувати зміст підходів до вивчення соціальної ідентичності в сучасній соціології;

- виявити сутнісні характеристики феномену мілітарної ідентичності соціального актора;
- розробити соціологічну методика вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів;
- здійснити соціологічну концептуалізацію транзиту мілітарної ідентичності;
- розробити систему показників та рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС;
- дослідити кореляційні зв'язки між формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та різними ступенями їхньої соціальної (ре)адаптації;
- надати характеристику основних контекстів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Об'єкт дослідження – процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Предмет дослідження – вплив мілітарної ідентичності на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Методи дослідження. В основі методології дослідження дисертаційної роботи лежить комплекс сучасних як загальних, так і спеціальних теоретико-методологічних засобів наукового пізнання соціальних явищ і процесів. З метою розкриття суттєвих ознак основних категорій дисертаційного дослідження – «ветеран АТО/ООС», «мілітарна ідентичність», «соціальна (ре)адаптація» – використано формально-логічні методи конструювання визначень та соціологічну методика феноменологічного аналізу (підрозділи 1.2, 2.2, 3.2). Для проведення аналізу різних форм мілітарної ідентичності ветеранів було використано формально-логічний метод класифікаційного аналізу та метод групування (підрозділ 3.1). При обґрунтуванні показників та рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС був застосований метод системно-структурного аналізу (підрозділ 3.2). Для виявлення специфіки основних контекстів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища було задіяно метод транзитивного аналізу

Н. Шлоссберг (підрозділ 3.4). Метод структурно-функціонального аналізу застосовано з метою виявлення впливу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації до цивільного середовища (підрозділ 3.3). У дисертаційній роботі використано такі методи збору соціологічної інформації, як анкетування та напівструктуроване інтерв'ю. При аналізі емпіричних даних використано кореляційний аналіз.

Методологія дослідження. Теоретичною базою дослідження є концептуальний апарат соціальної феноменології (А. Шютц), соціального конструктивізму (Т. Лукман, П. Бергер) та структуралістського конструктивізму (П. Бурдьє), який застосовано під час вивчення факторів, які впливають на формування та змінення мілітарної ідентичності соціальних акторів. Соціологічну концептуалізацію феномену мілітарної ідентичності здійснено з використанням основних положень класичної та сучасної теорії особистісної та соціальної ідентичності (Е. Еріксон, А. Ватерман, Д. Марсія, Г. Теджфел, Дж. Тернер, Р. Фогельсон; В. Арбеніна, Т. Воропай, О. Даниленко, О. Голіков, О. Захарова, Н. Костенко, С. Макєєв, А. Мусієздєв, О. Рахманов, О. Ручка, Т. Соболев, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, О. Стегній, О. Філіппова, Н. Черниш, М. Шульга, В. Ядов та інші). У роботі використано гендерні концепції С. Амрам-Кац, О. Сессон-Леві, Д. Сілви; М. Берлінської, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, які дозволили вивчити особливості процесу соціальної (ре)адаптації українських жінок-ветеранок до цивільного життя.

Емпіричну базу дисертації становлять результати авторських досліджень: 1) дослідження «Мілітарна ідентичність жінок-ветеранок та їхня соціальна (ре)адаптація до цивільного життя», що проведене у 2019 р. методом напівструктурованого інтерв'ю, в якому взяли участь 8 жінок-ветеранок АТО/ООС, які мешкають у Житомирі та Києві; 2) дослідження «Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС»¹, що проведене в

¹ Інструментарій соціологічного дослідження було розроблено спільно з викладачами та аспірантами кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

2019–2020 рр.; за квотною вибіркою опитано 400 ветеранів АТО/ООС ($n = 400$), які мешкають у містах та селищах Центральної України.

У дисертації також здійснено вторинний аналіз даних таких досліджень: 1) дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО», проведеного кафедрою соціології НаУКМА у 2015 р. методами глибинного напівструктурованого інтерв'ю із жінками, які перебувають чи перебували в АТО ($n = 42$), із чоловіками-військовослужбовцями ($n = 9$) та з експертками і експертами ($n = 9$); 2) дослідження «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя», здійсненого кафедрою соціології НаУКМА у 2019 р. методами глибинного інтерв'ю із 22 ветеран(к)ами (14 жінок та 8 чоловіків) та опитування 2026 респондентів (1111 жінок, 915 чоловіків), одного обговорення у фокус-групі, якісного контент-аналізу повідомлень у ЗМІ; 3) дослідження проблем, пов'язаних із зайнятістю демобілізованих ветеранів АТО, здійсненого у 2016 р. кафедрою методології та методів соціологічних досліджень Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка методом телефонного опитування ($n = 904$ ветеранів АТО); 4) дослідження психологічних особливостей переживання посттравматичного стресового розладу учасниками бойових дій зони АТО, проведеного у 2014–2015 рр. на базі військової частини 14 ОМБР м. Володимир-Волинський кафедрою практичної психології та безпеки життєдіяльності Волинського національного університету ім. Лесі Українки ($n = 450$).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливого завдання в галузі військової соціології, а саме обґрунтуванні впливу мілітарної ідентичності на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Отримані результати, які відзначаються науковою новизною, конкретизуються у наступних положеннях:

вперше:

– запропоновано соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності ветерана, в якій три типи мілітарної ідентичності – стійкий, ситуативний і несформований – розрізняються за такими критеріями: спрямованість ідентифікації; прихильність мілітарному досвіду; сила зв'язку з армією; лояльність до мілітарної культури; здійснення військових практик; сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації; емоційна прив'язаність до армії; мотиваційне обґрунтування служби в армії; екзистенційна оцінка армійської служби;

– встановлено, що 1) на формування стійкого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС впливає ідеалістична мотивація добровільного вступу до лав армії (заради захисту Батьківщини, підтримки близьких серед військовослужбовців, реалізації мрії служити в армії); молодий вік рекрутизації (18–22 років); тривалий термін (більше року) перебування в зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм; відсутність власної родини та дітей; 2) на формування ситуативного типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС впливають прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); середній термін перебування в зоні бойових дій (від півроку); неінтенсивний досвід «зустрічі зі смертю»; перебування у шлюбі та наявність дітей; 3) на продукування несформованого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають вплив прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); невеликий термін перебування в зоні бойових дій або в армії (до одного року); незначний досвід «експозиції смерті»; перебування у шлюбі та наявність дітей;

– доведено, що серед різновидів травматичного досвіду найбільший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають «досвід споглядання смерті товаришів/противників», «участь у бойових діях»,

«потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя»; найменший – «досвід власних поранень», «досвід споглядання смерті цивільного населення»;

– виявлено, що існує залежність між мілітарною ідентичністю ветеранів АТО/ООС та їхньою соціальною (ре)адаптацією; ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності мають переважно низький рівень соціальної адаптованості до цивільного середовища; ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності здебільшого мають середній рівень соціальної адаптованості; ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності переважно мають високий рівень соціальної адаптованості;

удосконалено:

– класифікацію військових досліджень; до їхнього розрізнення за тематично-предметним (приміром, дослідження в галузі соціології армії, соціології війни тощо) та національним (наприклад, австро-американські, німецькі, італійські тощо дослідження) критеріями додано темпоральний принцип історико-соціологічної періодизації, за яким виокремлені класичні (Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм та інші), модерністські (С. Стауфер, М. Яновиц, С. Хантінгтон, Ч. Р. Мілс, Ч. Тіллі, Е. Гідденс та інші) і постмодерністські (Ч. Москос, Ж. Бодрійяр, К. Папароун, А. Сукермані та інші) теорії військової соціології;

– концептуалізацію соціальної (ре)адаптації жінок-ветеранок до цивільного середовища; показано, що мілітарний досвід жінок-ветеранок впливає на змінення їхніх життєвих цінностей у напрямку акцентування традиційних цінностей життя та здоров'я;

дістали подальшого розвитку:

– застосування концепту альтернації Т. Лукмана та П. Бергера, який використовували переважно для вивчення релігійного навернення чи професійного становлення соціального актору, поширено на дослідження процесу формування стійкого типу мілітарної ідентичності, завдяки чому доведено, що сильна емоційна ідентифікація військовослужбовця з

армійськими агентами вторинної соціалізації може спричинити його/її глибоку особистісну трансформацію, відмежування від попередньої структури суб'єктивної реальності;

– застосування концепції транзиту Н. Шлоссберг, зокрема її поширення на дослідження трьох транзитів мілітарної ідентичності: а) транзиту через вищу чи професійно-технічну освіту; б) через сферу зайнятості; в) через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати та висновки, що містяться в дисертації, отримані автором особисто. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в узагальненому вигляді використано лише ті фрагменти, які безпосередньо належать авторові дисертації. Зокрема, у статті «Концепт мілітарної ідентичності в сучасній соціології» (співавтор К. В. Батаєва) здобувачем А. Б. Артеменко проаналізовано сутнісні значення поняття мілітарної ідентичності; у статті «Концептуалізація транзиту мілітарної ідентичності в сучасній соціології» (співавтор К. В. Батаєва) здобувачем А. Б. Артеменко розглянуто специфіку транзиту мілітарної ідентичності в контексті феноменологічного підходу та теорії габітусу П. Бурдьє; у статті «Методичні аспекти вимірювання мілітарної ідентичності» (співавтор К. В. Батаєва) здобувачем А. Б. Артеменко представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовані на всеукраїнських та міжнародних конференціях: на III конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Підтримка і реабілітація учасників АТО в Україні: досвід і перспективи» (Хмельницький, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах»

(Житомир, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Ризики кар'єрно-професійного старту в висококонфліктному середовищі: спільне та відмінне» (Харків, 2018); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук» (Одеса, 2018); XXVI науково-теоретичній конференції молодих вчених «Проблеми і перспективи соціального партнерства світу університету: погляд молодих викладачів» (Харків, 2019); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах» (Київ, 2019); XVII Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2019); XVI Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих вчених «Молодь: освіта, наука, духовність» (Київ, 2019); XIX міжнародній науково-практичній конференції «Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики» (Київ, 2019); XVII Всеукраїнській науковій конференції студентів і молодих вчених «Молодь: освіта, наука, духовність» (Київ, 2020). Дисертація обговорювалася на теоретичному фаховому семінарі кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (2021).

Отримані практичні результати пройшли апробацію й впроваджені в діяльність Департаменту праці, соціальної та сімейної політики Житомирської обласної державної адміністрації.

Публікації. За матеріалами досліджень, представлених у дисертації, опубліковано 21 наукову працю, з них 5 статей у фахових наукових виданнях України, 1 стаття в науковому періодичному виданні іншої держави, 1 розділ у колективній монографії, 3 праці в інших наукових виданнях додатково відображають наукові результати дисертації, 11 тез у матеріалах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та

додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 269 сторінок (12 д. а.), з них основного тексту 212 сторінки (9 д. а.). Робота ілюстрована 18 таблицями та 17 рисунками. Список використаних джерел містить 250 найменувань, зокрема 112 – англійською мовою.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана на кафедрі соціології та гуманітарних дисциплін факультету «Соціальний менеджмент» Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія» в рамках комплексної наукової теми «Становлення і розвиток соціального партнерства як ефективного чинника забезпечення стабільності і перспектив розвитку» (ДР № 0117U001471) (роки виконання теми: травень 2017 – 2021).

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати дисертаційної роботи можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Військова соціологія», «Теорія соціальної адаптації», «Соціологія молоді» тощо. Результати роботи впроваджено в Департаменті праці, соціальної та сімейної політики Житомирської обласної державної адміністрації в сфері соціальної роботи з ветеранами АТО/ООС. Зокрема, на практиці застосовується методика виявлення рівня соціальної адаптації ветеранів до цивільного середовища з використанням об'єктивних та суб'єктивних показників, а також методика вимірювання рівня мілітарної ідентичності ветеранів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПРАКТИК У СОЦІОЛОГІЇ

1.1 Військові дослідження в оптиці класичної та сучасної соціології

Оскільки тема мілітарної ідентичності ветеранів збройних конфліктів вивчається в контексті військової соціології та соціології армії, необхідно розглянути основні концепції, які були розроблені в цій галузевій соціології в класичний і сучасний періоди її існування.

В історії соціології військова тематика ніколи не займала провідних позицій, тому багато теоретиків вважають за краще говорити про периферійність військової соціології як різновиду галузевої спеціальної соціології (Malešević, 2010; Matthewman, 2012; West, B., & Matthewman, 2016, p. 482). Водночас можна назвати багато імен великих соціологів, які цікавилися військовою проблематикою і створили оригінальні концепції, що розкривають сутність взаємин між армією і суспільством, – це Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм, С. Стауфер, М. Яновиц, Е. Гідденс, Ч. Тіллі, Ч. Москос, С. Хантінгтон. У сучасній соціології їх теорії намагаються класифікувати за різними підставами, які можна використовувати незалежно або в сполученні одна з одною. Так, існує тематична класифікація військових соціологічних теорій, в якій розрізняють теорії взаємодії армії і суспільства, співвідношення війни та держави на макрорівні; теорії функціонування армії як інституту та війни як специфічного феномена (соціологія армії та соціологія війни) (Heineken, 2015); до цього переліку можна додати теорію повсякденного існування військовослужбовців в армії на мікрорівні міжособистісних комунікацій. С. Малешевич класифікує теорії військової соціології за національною ознакою, виокремлюючи австро-американську (Л. Гумплович, Г. Ратценхофер, Л. Уорд), німецьку (Ф. Оппенгеймер, А. Растроу), італійську

(Г. Моска, В. Парето), англо-американську (Г. Спенсер, В. Самнер), франко-німецьку (Д. Сорель, Г. Зіммель) теорії війни та армії (Malešević, 2010).

У дисертаційному дослідженні будемо використовувати принцип історико-соціологічної періодизації, розрізняючи класичну (Г. Спенсер, М. Вебер, Е. Дюркгейм), модерністську (С. Стауфер, М. Яновиц, С. Хантігтон, Ч. Р. Мілс, Ч. Тіллі, Е. Гідденс) і постмодерністську (Ч. Москос, Ж. Бодрійяр, К. Папароун, А. Сукермані) теорії військової соціології. Три моделі класифікації військових соціологічних теорій перетинаються одна з одною (наприклад, в модерністській теорії значну увагу приділяють макровідносинам між державою і армією (Ч. Тіллі), феномену війни (С. Хантігтон) і специфіці життя солдата в армії (С. Стауффер, М. Яновіц), при цьому конкретні автори можуть належати до різних національних шкіл соціології).

Отже, оскільки в сучасній історії соціології недостатньо розроблено теорію періодизації військової соціології, актуальним є розгляд соціологічних військових концепцій в контексті класичної, модерністської та постмодерністської теорії.

В історії соціології класичною вважається епоха від 40-х рр. XIX ст. до 20-х рр. XX століття, коли географічний центр соціології знаходився в Західній Європі, в якій працювали великі майстри наукової думки – О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето. Найбільш відомі класичні концепції, в яких було представлено військову проблематику, були запропоновані Г. Спенсером, М. Вебером і Е. Дюркгеймом (Артеменко, 2019а).

Досі не втратив актуальності порівняльний аналіз військового та індустріального суспільств, запропонований Г. Спенсером, в якому військове суспільство наділяється характеристиками жорсткої централізації держави, основною функцією якої стає захист та/або збільшення території за рахунок інших держав; обмеженням прав і свобод населення, яке зазнає жорсткого контролю з боку державних органів, позбавляється можливості вільного просторового переміщення; соціальний статус людей у військовому суспільстві стає фіксованим, змінити який вкрай складно. За Г. Спенсером, військове

суспільство є негативним феноменом, оскільки в ньому людина пригнічена державною машиною і позбавляється найвищої соціальної цінності – свободи. «Характерною рисою військових громад є примус. Рисою, що характеризує всю войовничу структуру, є те, що його підрозділи примусово з'єднуються для різних спільних дій. Як воля солдата придушується настільки, що він повністю перетворюється на провідника волі офіцера, так і воля громадян в усіх справах, особистих і громадських, управляється зверху урядом. Співпраця, за рахунок якої підтримується життя у військовому суспільстві, є примусовою співпрацею ... так само, як і в організмі людини зовнішні органи повністю залежать від центральної нервової системи» (*История социологии*, 2001). Водночас Г. Спенсер вважав, що війна може виконувати позитивні соціальні функції, оскільки може стимулювати розвиток державних інститутів, таких як армія та військове право.

М. Вебер розглядав збройні сили як інструмент легітимного насильства, санкціонованого державою з метою захисту своєї території, яке володіє монополією на військове насильство. Для М. Вебера «державою стає держава в тому випадку, якщо вона знаходить виключне право на дозвіл законного використання фізичної сили на своїй території» (Heineken, 2015; Weber, 1994, p. 360). Як підкреслює Л. Хейнекен, веберовський критерій законного управління насильством для забезпечення державної безпеки або захисту своїх громадян використовується в сучасному соціумі як показник сили держави (Heineken, 2015).

Якщо в теорії М. Вебера мова йде про макросоціологічні проблеми взаємин армії і держави, то в концепції Е. Дюркгейма більшою мірою простежується мікросоціологічна тематика впливу армійського життя на поведінку солдатів і офіцерів. Е. Дюркгейм розглядав мілітарну тематику у праці «Самогубство» в контексті вивчення альтруїстичного самогубства, котре може бути скоєним внаслідок слабкого розвитку індивідуальності людини, яка може вирішити піти з життя під впливом соціального оточення (у випадку військовослужбовця – під тиском несприятливих обставин, які можуть мати

місце в армії). Як встановив Е. Дюркгейм, «схильність військових до самогубства значно інтенсивніше, ніж в осіб цивільного населення того ж віку» (Дюркгейм, 1994). За спрощеним поясненням цієї ситуації, в армії солдат позбавляється звичного способу життя і переміщається в інший контекст, де необхідно підкорятися жорстким правилам армійського життя (мова йде не тільки про жорсткий розпорядок дня, а й про відсутність свободи, позбавлення звичних зручностей). Якщо говорити про учасників бойових дій, а не просто про військовослужбовців, то відсоток самогубств в цій категорії може бути вище, оскільки умови життя в ситуації бойових дій дуже важкі (тривале перебування в окопах, бліндажах, землянках; відсутність хорошої їжі, води; важкий психологічний стан напруженості, який посилюється в ситуації смертельної небезпеки або смерті бойових товаришів) (Дюркгейм, 1994, с. 114). Але, на думку Е. Дюркгейма, такого спрощеного пояснення недостатньо.

Більш вагомою причиною високого відсотка самогубств серед військовослужбовців, особливо серед офіцерів, є, на думку Е. Дюркгейма, «не відраза до служби, а, навпаки, сукупність навичок, набутих звичок або природних нахилів, які складають так званий військовий дух». Е. Дюркгейм вважає, що найбільш схильними до самогубства виявляються ті солдати, які відчувають покликання до військової служби та готові принести себе в жертву армії. Е. Дюркгейм помітив, що більший рівень самогубств фіксується серед офіцерів, тобто тих військовослужбовців, які служили довго (понад три роки), готові до самозречення і володіють сильним військовим духом (Дюркгейм, 1994, с. 115). Офіцери, які багато років провели в армії і звикли до жорсткого режиму дня, підкорення наказам, часто не бачать себе в цивільному житті і не знають, ким вони могли б працювати після повернення з армії, тому їм особливо складно адаптуватися до цивільного життя. Необхідно відзначити, що в спеціалізованих військах рівень самогубств може бути ще вище, оскільки там військовослужбовці мають високу відповідальність і відданість своїй справі, більш схильні до стресу, ніж солдати в звичайних військах. У

спеціалізованих частинах у військовослужбовців сильно розвинений «дух військової самовідданості й самозречення», оскільки вони усвідомлюють, що на них покладено більше відповідальності, ніж на інших військовослужбовців.

Розгляньмо модерністські військові теорії. Модерністським або сучасним в історії соціології називають американський період, який можна умовно датувати 20–80-ті рр. 20 ст., – це час творчості в межах військової соціології С. Стауффера, М. Яновітца, С. Хантінгтона, Ч. Р. Мілса, Ч. Тіллі, Е. Гідденса.

У дослідженні «Американський солдат» (1949) С. Стауффер і його співавтори встановили, що більш освічені солдати мали більшу самовіддачу, були більш критично налаштовані щодо армії і, водночас, менш задоволені своєю роботою, ніж менш освічені солдати. С. Стауффер аналізував вплив на процес армійської адаптації солдата не тільки освіти, але й віку, сімейного стану, досвіду дитинства. Було виявлено, що піхота і військово-повітряні сили демонструють полюси незадоволеності і задоволеності службою, а також що моральний дух військовослужбовців погіршується залежно від збільшення терміну служби. Серед факторів, які сприяли виникненню моральних проблем у піхоті, була близькість до бою (Stouffer et al, 1949a, p. 292). С. Стауффер наводить перелік стресових ситуацій, які супроводжують солдата в бою: «загроза життю, здоров'ю; фізичний дискомфорт внаслідок відсутності даху над головою, з причини надмірної спеки чи холоду, поганої їжі чи одягу; хвороби, бруд; травми або поранення; тривала втома й недосипання; позбавлення сексуальних та інших задовольень; ізоляція від звичних джерел прихильності; втрата товаришів, вигляд і звук поранених і вмираючих; обмеження особистого руху; постійна невизначеність і відсутність адекватної когнітивної орієнтації; конфлікти цінностей а) між вимогами військового обов'язку і прагненням до безпеки і комфорту, б) між військовим обов'язком і зобов'язаннями перед сім'єю; з) між неформальними груповими кодами, такими як вірність товаришам, і формальними вимогами військової ситуації, які іноді можуть дозволити не надавати взаємодопомогу; тривалі періоди

вимушеної нудьги, змішаної з тривогою; відсутність конкретних індивідуальних цілей» (Stouffer et al, 1949b, p. 77)².

Автори «Американського солдата» виявили, що більшість солдатів досягли піку бойової ефективності після закінчення трьох або чотирьох місяців бою, після чого їх здатність ефективно діяти різко знизилася. Виявилося, що бойовий досвід і ефективність не завжди мають позитивні наслідки, у всякому разі це виявилося невірним у разі комбатантів (бойових солдат) (Stouffer et al, 1949b, p. 288).

С. Хантінгтон у праці «Солдат і держава: теорія та політика військово-цивільних відносин» (1957) аналізував професійну групу військових офіцерів, які служать державі, виконуючи вищий обов'язок захисту вітчизни. С. Хантінгтон виділив три ознаки професіоналізму – «компетентність, відповідальність і корпоративність» (Huntington, 1957, p. 8). Компетентність включає в себе «спеціальні знання і навички у певній сфері діяльності» (Huntington, 1957, p. 8). Відповідальність означає, що професіонал виконує певні дії, які необхідні для успішного функціонування суспільства. Корпоративність – це «усвідомлення себе частиною групи» (Huntington, 1957, p. 10). На думку С. Хантінгтона, основною компетенцією офіцерів є «управління насильством»: 1) організація і тренування військовослужбовців; 2) планування їхньої діяльності; 3) спрямування їхньої роботи під час і після бою (Huntington, 1957, p. 12). Що стосується рядових солдатів, то, на думку С. Хантінгтона, вони повинні бути ізольовані від цивільного суспільства з метою формування особливого мислення, духу і згуртованості, внаслідок чого цивільні і мілітарні цінності все більш розрізняються. Якщо в цивільному суспільстві цінуються ліберальні цінності, то в армії на перший план виходять анти-індивідуалістичні цінності дисципліни, колективізму, лояльності до армії, слухняності.

² У дослідженні «Американський солдат» брали участь десять авторів: Семюель А. Стауффер, Едвард А. Сучман, Леланд С. Деїнні, Ширлі А. Стар, Робін М. Вільямс-молодший, Артур А. Лумсдайн, Меріон Харпер Ламсдайн, М. Брюстер Сміт, Ірвінг Л. Яніс та Леонард С. Коттрелл-молодший (Stouffer et al, 1949b).

Аналізуючи військово-цивільні відносини, С. Хантінгтон стверджував, що офіцери не будуть використовувати свій військовий досвід для здобуття політичної влади, оскільки лояльність до цивільного уряду є невід'ємною частиною психології військового-професіонала. Професійна культура військових може бути зруйнована, якщо цивільна влада спробує втрутитися в військові практики і контролювати їх. С. Хантінгтон розглядає два варіанти військово-державних відносин. По-перше, політичні лідери можуть залишатися осторонь і дозволити військову автономію, що буде сприяти розвитку військового професіоналізму. По-друге, цивільне керівництво може вибрати шлях політизації збройних сил, що спричинить зниження армійської ефективності.

У праці «Зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтон стверджує, що збройні конфлікти в сучасному світі можуть виникнути на двох рівнях – локальному і глобальному. На локальному рівні збройні конфлікти можуть відбуватися між групами населення, що належать до різних цивілізацій; на глобальному – між країнами, які належать до різних цивілізацій, найімовірніше – «по лініях розлому», що розділяють ісламську, китайську і західну цивілізації (Хантінгтон, 2011, с. 325).

М. Яновітц у праці «Професійний солдат» (1960) обґрунтовує, що військові не повинні дистанціюватися від цивільного суспільства, а інтегруватися до нього з метою визнання та засвоєння цінностей, які вони повинні захищати. На думку М. Яновітца, професійні офіцери повинні мінімально застосовувати насильство, щоб домагатися не стільки військової перемоги, скільки встановлення життєздатних відносин між соціальними акторами. Він вважає, що в післявоєнний період, професія військових стала ближче до цивільних професій, оскільки військові у своїй діяльності стають залежними від сучасних технологій. Використання складних військових технологічних систем вимагає від військових підвищення інтелектуального потенціалу і наявності спеціальних навичок, як і в цивільній сфері. Отже,

управлінські і технічні навички військових стають більш затребуваними в сучасній армії, ніж традиційний бойовий героїзм (Janowitz, 1960).

Ч. Москос у роботі «Від інституту до професії: тренди у військовій організації» (1977, 1986) висунув гіпотезу, що сучасна армія стає все більш схожою на організацію з ринковим менталітетом, в якій військові повинні пропонувати певні послуги. Як наслідок, якщо немає попиту на цю професію, то і обирати її буде мало людей. Можна припустити, що такий попит має зростати в разі військових дій, тобто професія військових починає цінуватися тільки в екстремальних для суспільства ситуаціях, тоді як під час мирного життя професія військових може знецінитися. Ч. Москос стверджує, що якщо основою армії як інституції є поняття самопожертви і служіння вітчизні, то в армії як професійній організації основним поняттям стає компетентність. Якщо військовий інститут організований вертикально та ієрархічно, то армія як професійна організація влаштована горизонтально, члени якої усвідомлюють ідентичність з іншими людьми, які мають схожі інтереси (Moskos, 1986, p. 381).

Ч. Р. Мілліс у праці «Владна еліта» розглянув проблему взаємовідносин між армією і державою, значну увагу приділивши темі консолідації влади військових, політичних і корпоративних еліт з метою посилення впливу та контролю над суспільством. Особливий інтерес представляє аналіз Ч. Р. Мілліса процесу формування загальних структур характеру і поведінки представників військової еліти, що тісно пов'язано з проблемою конструювання мілітарної ідентичності. «Сучасні військові діячі, починаючи з генерал-майора і вище, схожі один на іншого як внутрішньо, так і зовнішньо. Прийнято говорити, що в них «військовий склад розуму», – і це не порожня фраза: вона характеризує результати системи формального відбору, однакового життєвого досвіду, загальних дружніх зв'язків і однакових сфер діяльності. Вона говорить і про роль військової дисципліни, що вимагає миттєвої і механічної покори старшим за званням. Військовий склад розуму має на увазі також спільність поглядів, основою яких є метафізичне сприйняття реальності як переважно військової

дійсності» (Миллс, 1959, с. 266–267). Аналіз процесу формування характеру військових, представлений Ч. Р. Міллсом, співзвучний аналітиці Е. Дюркгейма, представленої в концепції альтруїстичного самогубства військових.

Ч. Тіллі в книзі «Примус, капітал і європейські держави. 990–1992 рр.» розглянув взаємини між державою та інститутом війни і довів, що саме війни зіграли важливу роль у формуванні державної системи, оскільки для ведення війни необхідно було створювати складні управлінські структури зі збору податків і рекрутування солдат (Тилли, 2009, с. 40). «У довгостроковій перспективі головні складові європейських держав склалися під впливом воєн або підготовки до них, а не внаслідок інших видів діяльності. Держави, що програли війну, звичайно зменшувалися в розмірах, а часто і переставали існувати зовсім. Незалежно від своїх розмірів держави, що мали найбільші кошти примусу, зазвичай вигравали війни» (Тилли, 2009, с. 59).

Е. Гідденс розглядає війну як один з основних інституційних кластерів сучасного суспільства і виділяє два способи ведення війни – індустріальний і інформаційний (першою інформаційною війною стала війна в Перській затоці у 1991 р.). Сучасний спосіб ведення війни передбачає опору на інформацію, без якої шанси виграти бій стають досить сумнівними. «У наші дні інформація виникає в результаті відстеження поведінки противника (або потенційних супротивників), урахування власних ресурсів і ресурсів противника, управління громадською думкою у себе в країні і за кордоном. Інформація пронизує всю структуру військової машини, чи йде мова про використання супутників для спостереження за противником, про комп'ютери, які зберігають дані і оцінюють будь-які потреби армії, про «розумну» зброю, яку запрограмовано так, що стрілку залишається тільки «вистрілити і забути» (Уэбстер, 2004, с. 291). Е. Гідденс виділив ключові особливості інформаційної війни: 1) збройні сили «покривають» весь земний простір; 2) командування армією здійснюється за допомогою складних комп'ютерних систем; 3) не потрібна масова мобілізація населення, оскільки основу армії складають професійні бійці і допоміжні сили, що обслуговують інтелектуальні бойові

машини – літаки, системи збору інформації та наведення; 4) значущим стає «управління сприйняттям війни» населення конкретних країн з метою формування певного ставлення до ворогів і до «своїх»; 5) ретельна організація військових дій і складне планування, що забезпечує можливість гнучких рішень у ситуації мінливих обставин (Уэбстер, 2004, с. 292).

Д. Арас розглядає новий тип сучасних війн – асиметричних. «Асиметрична війна – це, в першу чергу, відсутність бойових дій в їх звичному розумінні, відсутність чітко вираженої лінії фронту і тилу, відсутність візуалізованого противника, розчиненого в обстановці, це – «бій з тінню» (Арас, 2003). Йдеться про міжнародний тероризм, основними дійовими персонажами якого є не держави, а недержавні організації, такі як «Аль-Каїда», «Талібан» тощо. Епоху міжнародного тероризму Д. Арас називає четвертою світовою війною (дата її початку – теракт в Нью-Йорку 11 вересня 2001 р.), яка ведеться не за правилами, приховано, результатом якої є численні жертви серед цивільного населення. Основною метою тероризму є масовий страх і паніка, нанесення шкоди «у першу чергу – суспільній свідомості». Особливу роль в цьому процесі, як вважає Д. Арас, грають мас-медіа, які значно посилюють негативні ефекти терористичної війни через сфокусоване обігрування трагічних наслідків терактів. «Електронні ЗМІ, як засіб максимально оперативного доведення до індивідуума негативної інформації в гіпертрофованій концентрації, мають практично невичерпний ресурс по впровадженню стереотипів (наприклад, знаменитий «ефект 11.09», який сприяв виникненню глобального морального шоку)» (Арас, 2003).

Розгляньмо постмодерністські військові теорії. Постмодерністський етап в історії соціології почався приблизно в 80–90-х рр. (хоча філософські постмодерністські теорії, що акцентують цінності плюралізму, деконструкції логосу і розхитування ієрархій, з'явилися близько 60-х рр. 20 ст.). К. Москос у книзі «Постмодерна армія: збройні сили після холодної війни» виявив особливості функціонування армії в ситуації постмодернізму, порівнявши три періоди – ранній модерн (1900–1945), пізній модерн (1945–1990) і постмодерн

(починаючи з 1990-х). Армія в епоху постмодерну все більш дистанціюється від нації-держави, стаючи все більш проникною для цивільного суспільства (Moskos, 1998). Основні відмінності модерністської і постмодерністської армії представлені в Табл.1.1.

Таблиця 1.1

**Порівняльний аналіз модерністської і постмодерністської моделі армії
(Moskos, C.C., Williams, J.A. & Segal, 2000, p. 15)**

| Підстави для порівняння | Ранній модерн (1900–1945) | Пізній модерн (1945–1990) | Постмодерн (починаючи з 1990-х) |
|--|--|--------------------------------|---|
| Сприймається як загроза (Perceived threat) | Вторгнення ворога | Ядерна війна | Субнаціональне/ етнічне насильство і тероризм |
| Структура армії (Force structure) | Масова армія | Велика професійна армія | Мала професійна армія |
| Основна місія (Major mission definition) | Захист Вітчизни | Підтримка альянсу | Миротворча гуманітарна місія |
| Домінуючий тип військового професіонала (Dominant military professional) | Бойовий лідер | Військовий менеджер або технік | Солдат-фахівець: державний діяч, вчений (Soldier-statesman; soldierscholar) |
| Суспільні відносини до військових (Public attitude towards Military) | Підтримуюче | Амбівалентне | Індиферентне |
| Зв'язки зі ЗМІ (Media relations) | Інкорпоровані (Incorporated) | Маніпулятивні (Manipulated) | Турботливі (Courted) |
| Цивільні службовці в армії (Civilian employees) | Незначний компонент | Середній компонент | Основний компонент |
| Участь жінок (Women's role) | Окремий жіночий корпус або виключені з армії | Часткова інтеграція | Повна інтеграція |
| Ставлення до гомосексуалістів (Homosexuals) | Карають (Punished) | Звільняють (Discharged) | Приймають (Accepted) |

Якщо Ч. Москос виявив інституційні зміни в постмодерністській армії, то А. Сукермані розглянув особливості зміни солдатських практик на операційному рівні, сутність яких полягає у відмові від мобілізації цивільного

населення, у використанні принципу підготовки професійних підрозділів для участі в міжнародних миротворчих місіях, у формуванні цілісної ідентичності солдатів, здатних виконувати різні ролі (миротворець, воїн, захисник батьківщини тощо), бути гнучкими та ініціативними (Sookermany, 2013, p. 113).

Ж. Бодрійяр у праці «Війни в затоці не було» особливу увагу приділив проблемі конструювання образу війни у свідомості людей, здійснюване за допомоги мас-медіа. Як підкреслюють Б. Вест і С. Меттьюмен, у цьому контексті очікуваними є «сильні наслідки медійної пропаганди, оскільки медіа-пропагандисти володіють значними ресурсами для маніпулювання громадянами з метою вирішення конкретних військових завдань» (West, & Matthewman, 2016, p. 492). Як вважає Ж. Бодрійяр, подана у мас-медіа війна в Перській затоці у 1991 р. значно відрізнялася від реальної війни: «ця війна чиста і спекулятивна до такої міри, що ми не уявляємо собі вже самої реальної події, того, що воно могло б означати і чим би воно могло бути» (Бодрійяр, 2016, с. 21). Війна, сконструйована за допомогою мас-медіа, набуває рис нереальності, не-події, яка відокремлена від реальних військових операцій. У війні в Перській затоці заздалегідь було визначено, хто буде переможцем, а хто зазнає поразки, і по завершенню війни суспільство відчувало себе обдуреним. Медіа-образ війни Ж. Бодрійяр називає «пародією на війну», «яка виродилася в гротескне й інфантильне реаліті-шоу, в сумовитий симулякр військової могутності» (Бодрійяр, 2016, с. 176).

З. Бауман у дослідженні, присвяченому Холокосту, розкриває проблему маніпулювання державою збройними силами в ідеологічних цілях з використанням високоефективної бюрократії як продукту сучасності. Держава може здійснювати масове насильство над населенням цілком раціонально, планомірно, винищуючи «непотрібних» за допомоги військової бюрократії. «Цивільна служба привнесла в інші ієрархічні інстанції впевнене планування і бюрократичну ґрунтовність. В армії машина руйнування отримала свою військову точність, дисципліну і безсердечність» (Бауман, 2010, с. 30). Масове

винищення людей у сучасних війнах полегшується завдяки модернізації вбивства, яке стає опосередкованим технікою, що розділяє вбивць і жертв. «Як зауважив Філіп Капуто, характер війни «стає питанням відстані і технології. З вами нічого не трапиться, якщо ви вбиваєте людей з великої відстані складною зброєю». З появою «вбивства на відстані» зв'язок між різаниною і абсолютно безневинними діями – на зразок натискання на спусковий гачок, замикання електричного рубильника і удару по клавіші на клавіатурі комп'ютера – мабуть, залишається чисто теоретичним поняттям. ... Ефект невидимої жертви дозволяє легше зрозуміти успішні технологічні нововведення голокосту» (Бауман, 2010, с. 43).

В українській соціології військову тематику представлено в праці В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», в якій розглядається негативний вплив збройних конфліктів в 12–17 ст. на розвиток української державності. За радянських часів військова соціологія в УРСР не мала можливості для розвитку. У пострадянський час ситуація змінилася і було захищено багато дисертацій по військовій тематиці. Так, за період з 1993 до 2013 рр. були захищені 82 дисертаційні роботи з військової тематики (Калагін, 2014). Ю. Калагін виявив, що дослідники найчастіше розглядали проблеми управління в сфері забезпечення безпеки. Предметом досліджень були соціальні механізми і способи управлінського впливу на військову організацію в цілому або на її окремі елементи, на соціальну групу військовослужбовців, на їхню свідомість і поведінку. Трохи менше уваги дослідники приділяли проблемам соціальної структури військових організацій (Калагін, 2014).

На цей час в українській соціології значну увагу темі війни приділяють В. Кононов, І. Рущенко, С. Хобта та ін. Український соціолог І. Кононов підкреслює, що «для сучасних війн характерний дрейф від конвенціональності до неконвенціональності. З техніко-тактичної точки зору сучасними стали вважати війни четвертого покоління. Їх конвенціональний різновид назвали мережецентричними війнами, а неконвенціональні – гібридними. Концепція гібридної війни в західній військовій думці була тісно пов'язана з концепцією

модернізації» (Кононов, 2017, с. 147). На думку В. Кононова, правильну оцінку сучасним збройним конфліктам можна дати, якщо розглядати їх у контексті соціологічних теорій Другого Модерну та світ-системного аналізу І. Валлерстайна, визнавши теоретичну суперечність цивілізаційних концепцій сучасних воєн (Кононов, 2017, с. 26). І. Рущенко вважає, що «Україна перетворилася на територію міжцивілізаційного розлому» (Рущенко, 2016, с. 113). С. Хобта, аналізуючи збройний конфлікт на Донбасі, використовує концепцію «замороженого» або «відкладеного/тліючого конфлікту, глибинною причиною якого є «змагання центру і напівпериферії за контроль над периферією» (Хобта, 2017, с. 155).

М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко провели в 2015 р. соціологічне дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО»³, однією з метою якого було виявлення проблем, пов'язаних з інтеграцією українських жінок у мілітарне поле; при цьому були розглянуті такі питання: 1) юридичний аспект участі в АТО; 2) побутові умови служби; 3) поведінковий та психологічний аспекти їх перебування на фронті (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016, с. 4). У 2019 р. Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, Л. Василенко, М. Звягінцева провели дослідження «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя»⁴, у якому були розглянуті особливості пристосування жінок-ветеранок до цивільного життя після повернення з армії (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019).

О. Буряк та М. Гіневський у дослідженні «Соціальна адаптація армії України до нових умов існування» (2014) розглянули особливості соціальної адаптації військовослужбовців-офіцерів після звільнення з лав армії до цивільного життя. Автори виокремили декілька груп військовослужбовців:

³ У дослідженні були використані якісні соціологічні методи: глибинні напівструктуровані інтерв'ю із жінками, які перебувають чи перебували в АТО (N = 42), а також із чоловіками-військовослужбовцями про їхнє ставлення до жінок на фронті (N = 9); інтерв'ю із експертками і експертами (N = 9); спостереженням (у вигляді участі у кількох наукових подіях); контент-аналізі медійних повідомлень.

⁴ У дослідженні були проведені глибинні інтерв'ю із 22 ветеранами (14 жінок та 8 чоловіків), опитування думки 2026 респондентів (1111 жінок, 915 чоловіків), одне обговорення у фокус-групі, якісний контент-аналіз повідомлень у ЗМІ.

«група найбільш політично активних офіцерів в основному вищого та старшого складу, які прагнуть лобіювати військово-політичні інтереси армії і сформуванню своєї корпоративної ідеології; група офіцерів, які продовжують сумлінне виконання своїх професійних обов'язків, але віддають перевагу моральним устоям і традиціям інших соціальних інститутів, зокрема: церкви, сім'ї, земляцтва; група найбільш заповзятливих офіцерів, які прагнуть себе реалізувати в інших соціально-економічних сферах: підприємстві, банківській справі, охороні комерційних структур, політики тощо; група офіцерів, не здатних самостійно знайти вихід з положення, що створилося, і прагнуть піти від реальних труднощів шляхом девіантної (асоціальної) поведінки: пияцтва, наркоманії, суїцидальних спроб» (Буряк, & Гіневський, 2014). Автори розглянули основні принципи системи перепідготовки військовослужбовців у різних країнах та порівняли їх із ситуацією в Україні.

За темпоральним критерієм концепцію мілітарної ідентичності слід віднести до модерністського та постмодерністського етапів у розвитку військової соціології, за умов яких у соціології та соціальній психології почали розробляти родовий концепт соціальної та особистісної ідентичності (у другому розділі дисертації більш детально розглянемо основні теоретичні засади концепту ідентичності).

1.2 Ветеран АТО/ООС: до визначення поняття

Основною категорією дисертаційного дослідження є поняття «ветеран АТО/ООС». Розглянемо основні значення цього поняття, яке використовують у західній та вітчизняній соціології.

У західній соціології поняття «ветеран» використовується в значенні колишнього члена збройних сил будь-якого типу військ із різною тривалістю служби, який пройшов базове навчання і був звільнений (демобілізований) з армії в наслідок завершення терміну служби або за станом здоров'я (Chicas et al, 2012; Demers, 2011; Smith, & True, 2014). При цьому базовим визнається

визначення, наведене у розділі 38 Кодекса федеральних нормативних актів США: ветераном є особа, котра дійсно пройшла військову, військово-морську або військово-повітряну службу та була демобілізована або звільнена від служби (Code of Federal Regulations, 2020). Тобто, будь-яка особа, котра пройшла службу у будь-якому з видів збройних сил, класифікується як ветеран, але за умови, що військовослужбовець не був звільнений з ганьбою. Тобто, якщо навіть тривалий час він/вона проходив/ла службу або безпосередньо брав/ла участь у збройних конфліктах, але наприклад не дотримався/лась наказу командира та за це був/ла звільнений/а за статтею, то в такому випадку статус ветерана не надається.

В українському законодавстві поняття «ветеран», по-перше, застосовують щодо учасників бойових дій (ветерани Другої світової війни, війни в Афганістані, зараз – військових дій на Донбасі). По-друге, згідно Закону України «Про статус ветеранів війни», ветеран війни – це не лише особи, які безпосередньо брали участь у захисті території України, але й ті особи, котрі проходили службу у силових структурах⁵. Також ветеранами визнаються особи, які мають вислугу років праці у військовій сфері більше 25 років, особи з інвалідністю I та II групи, яку вони отримали внаслідок поранення, контузії, захворювання, пов'язаних із виконанням військової служби у зоні бойових дій та під час проходження військової служби (Закон України «Про статус ветеранів», 2018).

Статус осіб, котрі відносяться до ветеранів військової служби (це особи, котрі служили 25 років і більше і могли не брати участі у бойових діях), регулюється Законом України «Про статус ветеранів військової служби,

⁵ «Ветеранами військової служби, ветеранами органів внутрішніх справ, ветеранами Національної поліції, ветеранами податкової міліції, ветеранами державної пожежної охорони, ветеранами Державної кримінально-виконавчої служби України, ветеранами служби цивільного захисту, ветеранами Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України визнаються громадяни України, які бездоганно прослужили на військовій службі, в органах внутрішніх справ, Національній поліції, податковій міліції, державній пожежній охороні, Державній кримінально-виконавчій службі України, органах і підрозділах цивільного захисту, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України, 25 і більше років у календарному або 30 та більше років у пільговому обчисленні (з яких не менше 20 років становить вислуга у календарному обчисленні) і звільнені в запас або у відставку відповідно до законодавства України або колишнього Союзу РСР чи держав СНД» (Закон України «Про статус», 2018).

ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист». В українському законодавстві розрізняють поняття «учасник бойових дій» та «учасник війни». Стаття 5 цього Закону України визначає, що учасник бойових дій – це особа, яка брала участь в бойових завданнях як в період воєнного стану, так і в мирний час. А учасник війни – це військовослужбовець, який в період війни проходив службу (стаття 8 цього ж Закону України).

У дисертаційному дослідженні ми використовуємо поняття «ветеран» щодо безпосередніх учасників бойових дій на Донбасі (що триває з 6 квітня 2014 року дотепер), які пройшли базове армійське навчання та були звільнені (демобілізовані) з армії внаслідок завершення терміну служби або за станом здоров'я.

Збройний конфлікт на Сході України сучасні науковці описують за допомоги різних термінів, таких як війна, локальний конфлікт, збройний конфлікт, «АТО» та «ООС», тому потрібно детальніше розглянути ці поняття (Artemenko, 2020a).

В сучасній військовій соціології ключовими поняттями є терміни «війна» і «збройний конфлікт», останній з яких вважається більш коректним у науковому відношенні. Під війною розуміють масштабне, тотальне збройне протиборство між двома або більше державами, або всередині окремої держави (громадянська війна). В. Серебрянников визначає війну як «організовану збройну боротьбу або військові дії одних політичних спільнот проти інших, або між їх частинами» (Серебрянников, 1998, с. 29). Отже, війна – це суспільно-політичне явище, що являє собою найбільш гостру форму розв'язання соціальних, політичних, економічних та інших протиріч із застосуванням збройного насильства; це соціально-політичне явище, при якому докорінно змінюються відносини між учасниками конфлікту (державами, народами, національностями, соціальними групами), які переходять до насильницьких дій із застосуванням зброї (Цюрупа, & Ясинська, 2009). Менші

за масштабами збройні зіткнення між державами або всередині окремих держав відносять до збройних конфліктів.

В українському законодавстві «воєнний конфлікт» визначається як спосіб розв'язання суперечностей між державами із застосуванням зброї або зіткнення в середині держави різних груп, котрі також використовують зброю. Головною ознакою воєнного конфлікту є розв'язання суперечностей за допомогою зброї, котра застосовується обома конфліктуючими сторонами. В світовій практиці визначають, що збройний конфлікт – це стадія воєнного конфлікту, коли використовують регулярні та іррегулярні збройні формування (*Про нову редакцію*, 2015).

Збройні конфлікти поділяють на великі конфлікти та конфлікти меншої інтенсивності. До великих збройних конфліктів відносять ті, під час яких загальне число загиблих, як членів збройних формувань, так і цивільних осіб, становить не менше 1000 людей протягом хоча б одного року (або за час, протягом якого цей конфлікт триває) (Кулагин, 2007, с. 130). За українською статистикою, тільки у 2014 році у збройному конфлікті на Донбасі загинуло 2082 цивільних жителів (*Жертвы войны*, 2020); за даними ООН, з березня 2014 року до 31 жовтня 2019 внаслідок конфлікту на Донбасі загинуло від 41 тисяч до 44 тисяч осіб, з них 9750 осіб – це комбатанти, тобто люди, які зі зброєю беруть участь у бойових діях з обох сторін фронту (з них 4100 – з боку України) (*В ООН подсчитали*, 2020). Тобто, збройний конфлікт на Донбасі можна віднести до конфліктів високої інтенсивності, оскільки протягом принаймні одного року сукупні втрати учасників конфлікту перевищували 1000 чоловік. Збройні конфлікти з меншою кількістю сукупних втрат за рік прийнято відносити до конфліктів низької інтенсивності (Кулагин, 2007, с. 130). Вирізняють два види збройних конфліктів: міждержавні або міжнародні (наприклад, конфлікт між Індією і Пакистаном, в центрі якого знаходиться проблема Кашміру) та внутрішньодержавні (між державою та іншими військовими формуваннями всередині держави, наприклад, конфлікти в Судані, Непалі, Колумбії, на сході України).

У внутрішньодержавних конфліктах воюючими сторонами є збройні формування, що складаються з громадян однієї держави. У таких конфліктах беруть участь і зовнішні сили – частини збройних сил, добровольці або найманці з сусідніх держав, бойовики з транснаціональних терористичних організацій. Фінансова, організаційна допомога або поставки зброї сторонам конфлікту також можуть здійснюватися ззовні і в цьому разі внутрішньодержавний збройний конфлікт кваліфікується як інтернаціоналізований.

В. Кулагін виокремив кілька типових причин внутрішніх збройних конфліктів. Найбільш поширеними є сепаратистські конфлікти, під час яких опозиційні угруповання борються проти урядів за придбання власної державності (до них відносять конфлікти в Шрі-Ланці, Індонезії, Анголі тощо); міжетнічні збройні конфлікти (наприклад конфлікт між племенами тутсі і хуту в Руанді і Бурунді); збройні конфлікти за володіння державною владою (наприклад, конфлікти в Непалі, Колумбії, Перу, на Філіппінах, в ході яких повстанські угруповання ведуть збройну боротьбу за повалення урядів і встановлення власних політичних режимів); збройна боротьба угруповань проти корумпованих, деспотичних або неефективних урядів (наприклад, конфлікти в Африці); збройні конфлікти, в яких конкуруючі угруповання ведуть боротьбу за контроль над природними ресурсами (нафтою, алмазами), нелегальною торгівлею зброєю, наркотиками. Як підкреслює В. Кулагін, виникненню внутрішніх збройних конфліктів сприяють бідність і неефективність державних структур. «Статистика свідчить про те, що ймовірність збройних конфліктів різко зростає в країнах, де рівень річних доходів на душу населення становить менше 1000 дол. на душу населення. Ймовірність внутрішніх збройних конфліктів підвищується, якщо влада нездатна забезпечити елементарну безпеку і добробут своїм громадянам» (Кулагін, 2007, с. 134).

Зараз у світі налічується майже чотири десятки збройних конфліктів, до яких належить збройний конфлікт на Сході України. Кількість збройних

конфліктів у світі з часів закінчення Другої світової війни помітно зросла. Але, якщо раніше частіше мали місце міждержавні збройні конфлікти, то в сучасному світі частіше відбуваються локальні внутрішньодержавні конфлікти за участю інших країн (конфлікти в Афганістані, Колумбії, Демократичній Республіці Конго, Індії, Іраку, М'янмі, Нігерії, Пакистані, Філіппінах, Сомалі, Судані).

В. Насіновський запропонував таку класифікацію війн:

- територіальні конфлікти (конфлікти за кордони або якусь конкретну територію);
- міжетнічні, міжплеменні тощо конфлікти (конфлікт ґрунтується на соціальній несхожості певних груп);
- економічні (міждержавні та міжрегіональні конфлікти за сферу економічного впливу, ринки збуту);
- громадянські конфлікти (конфлікт між соціальними та політичними групами; повстання проти певного політичного рішення або режиму);
- сепаратистські конфлікти (процеси суверенізації, що мають на меті вихід з-під державного контролю);
- ідеологічні конфлікти;
- терористичні або диверсійні акти;
- війни національних інтересів (конфлікти з метою захисту економічно-політичних інтересів держав);
- війни з підтримання миру (що мають на меті захист національних інтересів та цінностей, які відповідають прийнятим світовим стандартам);
- військові казуси (це локальні війни, котрі зазвичай нетривалі, це зіткнення військових підрозділів різних держав) (Насиновский, 1996).

В. Серебрянніков виокремив два основні підходи до визначення причин воєн і збройних конфліктів: 1) плюралістичний і 2) моністичний. Плюралістичний підхід передбачає визнання великої кількості причин війн та збройних конфліктів, таких як політичні, економічні, географічні, цивілізаційні

тощо. Наприклад, в концепції «зіткнення цивілізацій» С. Хантінгтона обґрунтовується, що основним джерелом збройних конфліктів є зіткнення культур – західної, ісламської, конфуціанської, індуїстської, православної, латиноамериканської, африканської і буддистської. Як вважає С. Хантінгтон, усі західноєвропейські конфлікти можна поділити на чотири групи: конфлікти між монархами (з 1648 р. до 1789 р.); конфлікти між націями-державами (з 1789 р. до 1917 р.); конфлікти між різними ідеологіями, що представляють різні держави (з 1917 р. до 1991 р.); міжцивілізаційні конфлікти на культурному та релігійному ґрунті (після 1991 р.), які можуть проявлятися й в інших сферах суспільної життєдіяльності – економічній, політичній, ідеологічній тощо (Хантінгтон, 2011). Моністичний підхід заснований на виокремленні якогось одного фактора збройних зіткнень (приміром, географічного, економічного чи культурного).

П. Сорокін запропонував аксіологічну концепцію війни і збройних конфліктів з використанням плюралістичного підходу. Він використовував поняття індексу війни, яке розкриває залежність частоти воєн та зростання чисельності жертв (у відсотковому відношенні до загальної чисельності населення) від посилення несумісності систем вищих цінностей (релігійних, духовно-моральних, правових, естетичних, економічних, політичних тощо) та норм поведінки людей (Сорокін, 1993). У роботі «Сучасний стан Росії» П. Сорокін досліджував вплив війни на суспільство за восьми напрямках: вплив на чисельність і якість населення (з точки зору прямих втрат убитих і покалічених, збільшення смертності, зниження народжуваності, загибелі від голоду та епідемій); на економіку; державу, владу і політику; на морально-правові відносини; духовне і релігійне життя; освіту, науку і культуру; народну психіку й ідеологію. П. Сорокін підкреслював, що внаслідок війни посилюється контраст між багатством і бідністю; знижується життєвий рівень більшості людей; відбувається обмеження прав і свобод громадян; мілітаризується суспільне життя; посилюється втручання держави в усі сфери життя (Сорокін, 1992).

Оскільки в українському суспільстві для позначення військового конфлікту на сході України використовують поняття АТО (аббревіатура поняття «Антитерористична Операція») та ООС (аббревіатура поняття «Операція Об'єднаних Сил»), розгляньмо їхній зміст. Поняття АТО почали використовувати⁶ з 2014 р. У Постанові кабінету міністрів України від 20 серпня 2014 року № 413 у визначанні поняття «учасник бойових дій» вже вказується поняття АТО: «учасники бойових дій – це військовослужбовці, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України та безпосередньо брали участь в антитерористичній операції, забезпечували її проведення, перебуваючи безпосередньо в районах проведення операції» (Постанова КМУ № 413, 2014). Антитерористична операція (АТО) – сукупність заходів, що проводяться спеціальними урядовими структурами, спрямованими на протидію загрози тероризму. 30 квітня 2018 року в Україні відбувся початок ООС (операції об'єднаних сил). Операція об'єднаних сил – це комплекс військових і спеціальних організаційно-правових заходів українських силових структур, спрямований на протидію діяльності незаконних збройних формувань у війні на сході України. Поняття АТО та ООС використовуються для визначення статусу учасника бойових дій (Постанова КМУ № 413, 2014). Тобто незалежно від того, під час АТО чи ООС військовослужбовець брав участь у збройному конфлікті, йому надається статус учасника бойових дій.

У дисертаційному дослідженні будемо використовувати поняття «ветеран АТО/ООС», яке є різновидом поняття «ветеран збройного конфлікту». Що стосується поняття «ветеран війни», то воно є більш широким та до його складу можуть входити особи, які не брали безпосередню участь у збройному конфлікті та бойових діях.

Пропонуємо таке визначення поняття «ветеран антитерористичної операції (АТО) чи операції об'єднаних сил (ООС)»: ветеран АТО/ООС – це військовослужбовець, який брав участь у антитерористичній операції чи операції об'єднаних сил, захищав територіальну цілісність України та був

⁶ В Україні Антитерористичну операцію (АТО) було введено 13 квітня 2014 року.

демобілізований у зв'язку із закінченням терміну служби або за станом здоров'я незалежно від терміну проходження служби та роду військ.

Висновки до розділу I

У розділі розкрито змістовні характеристики соціологічних концепцій мілітарних практик; представлено визначення поняття «ветеран АТО/ООС».

Розглянуті основні концепції військової соціології, які були поділені за темпоральним критерієм та розглянуті в контексті класичної, модерністської та постмодерністської теорій. До класичних теорій військової соціології віднесено: концепцію військового та індустріального суспільств Г. Спенсера; теоретичне трактування М. Вебером збройних сил як інструменту легітимного насильства, санкціонованого державою з метою захисту своєї території; теорію альтруїстичних самогубств, скоєних в результаті слабкого розвитку індивідуальності військовослужбовця під тиском несприятливих обставин в армійському середовищі (Е. Дюркгейм).

До модерністських або сучасних теорій військової соціології віднесено дослідження «Американський солдат» С. Стауффера, в якому було проаналізовано вплив на процес армійської адаптації солдата його освіти, віку, сімейного стану, терміну служби та досвіду дитинства; дослідження С. Хантінгтона «Солдат і держава: теорія та політика військово-цивільних відносин», в якому він виявляє суттєві ознаки професіоналізму військових офіцерів; працю «Професійний солдат» М. Яновітца, присвячену аналізу основних компетенцій сучасного військовослужбовця; дослідження «Владна еліта» Ч. Р. Міллса, в якому значну увагу приділено процесу формування характеру і поведінки представників військової еліти, що має зв'язок із проблемою конструювання мілітарної ідентичності; дослідження «Примус, капітал і європейські держави. 990–1992 рр.» Ч. Тіллі, в якому він розглядає взаємини між державою та інститутом війни і доводить, що саме війни зіграли важливу роль у формуванні державної системи; порівняльний аналіз

індустріального та інформаційного способів ведення війни, наведений Е. Гідденсом.

До постмодерністського етапу в історії військової соціології віднесено дослідження «Постмодерна армія: збройні сили після холодної війни» К. Москоса, в якому доводиться, що армія в епоху постмодерну все більш дистанціюється від нації-держави, стаючи все більш проникною для цивільного суспільства; дослідження «Війни в затоці не було» Ж. Бодрійяра, в якому особливу увагу приділено проблемі конструювання образу війни у свідомості людей; дослідження «Актуальність Холокосту» З. Баумана, в якому він аналізує проблему маніпулювання державою збройними силами в ідеологічних цілях з використанням високоефективної бюрократії як продукту сучасності.

Відзначено, що за темпоральним критерієм концепцію мілітарної ідентичності слід віднести до модерністського та постмодерністського етапів у розвитку військової соціології, коли у загальній соціологічній теорії та у соціальній психології почали розробляти концепт соціальної та особистісної ідентичності.

В результаті проведення аналізу понять «ветеран», «ветеран війни», «ветеран локальних збройних конфліктів»; «війна», «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», АТО/ООС, запропоновано визначення поняття «ветеран АТО/ООС», яке є базовим у дисертаційному дослідженні: ветеран АТО/ООС – це військовослужбовець, який безпосередньо брав участь у бойових діях у рамках антитерористичної операції (АТО) чи операції об'єднаних сил (ООС), захищав територіальну цілісність України та був демобілізований у зв'язку із закінченням терміну служби або за станом здоров'я в незалежності від терміну проходження служби та роду військ.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора (Артеменко, 2019а; Артеменко, 2019b; Артеменко, & Батаєва, 2019с; Artemenko, 2020a; Artemenko, 2020d).

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК РІЗНОВИДУ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1 Концептуальні основи вивчення соціальної ідентичності в сучасній соціології

Розглянемо процес становлення концепту ідентичності в сучасній соціології та психології, який є родовим для поняття мілітарної ідентичності.

Одними з перших концепт ідентичності почали використовувати представники прагматизму, психоаналізу і символічного інтеракціонізму У. Джеймс, З. Фрейд, Дж. Мід, Ч. Кулі, котрі позначали його за допомогою інших понять – самість, характер, self. Ці теоретики говорили про два аспекти самості: особистісний (це внутрішнє, суб'єктивне уявлення людини про саму себе) і соціальний (інакше – це узагальнене уявлення про людину, створене іншими людьми («дзеркальне Я»), яке стає частиною її самості). У. Джеймс замість поняття ідентичності використовував концепт «характер», під яким він розумів «суб'єктивно натхненне відчуття тотожності й цілісності, власної активності й життєвої сили» (Еріксон, 1996, с. 28). Згідно З. Фрейду, за допомоги ідентифікації формується понадсвідоме людини. Ідентифікація – це процес ототожнення суб'єкта з іншим суб'єктом, в основі якого може знаходитися нерозділена любов або боязнь самотності. У «Глумаченні сновидінь» З. Фрейд вперше використав термін «ідентифікація», під яким він розумів «неусвідомлене ототожнення суб'єкта з іншим суб'єктом» (Соболь, 2012, с. 213).

Дж. Мід виокремив два аспекти ідентичності – «I» і «me»: «Me» описує людину як істоту, детерміновану соціальними правилами поведінки; «I» – це автономна і унікальна сутність людині, яка здатна реагувати на соціальну ситуацію неповторним чином» (Антонова, 1996, с. 137). Ідентичність можна розглядати як результат діалогу між суб'єктивним I та соціальним Me,

здійснюваним за участю людей. Дж. Мід підкреслював соціальну обумовленість ідентичності: вона виникає тільки за умови включеності індивіда до соціальної групи. Ч. Кулі розвивав ідею необхідності прийняття ролей і соціальних позицій інших індивідів для формування уявлень про себе самого. Самопізнання обумовлено прийняттям думок і поглядів інших людей («дзеркальне Я») щодо особливостей людини. Ідентифікація в контексті теорії Ч. Кулі – це процес засвоєння людиною власного образу, відображеного в поглядах людей, до групи яких вона належить.

Термін «соціальна ідентичність» ввів у науковий обіг Е. Еріксон, який розрізняв три форми ідентичності: індивідуальну, особистісну та соціальну. На індивідуальному рівні ідентичність – це результат усвідомлення людиною власної темпоральної тривалості, тобто уявлення про себе як про відносно стабільну в часі людину, що має минуле, сьогодення і майбутнє. Особистісна ідентичність є відчуттям людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, яке пов'язане з відчуттям самототожності. Перші два аспекти ідентичності (індивідуальний і особистісний) були об'єднані Е. Еріксоном у понятті персональної ідентичності (Еріксон, 1996). Соціальна ідентичність – це результат ідентифікації людини з різними соціальними групами, членами яких вона є. У сучасній соціології поділ ідентичності на персональну та соціальну став загальноприйнятим. Поняття соціальної ідентичності розрізняють з концептом соціальної ідентифікації, які співвідносяться як процес і результат певної активності. Приміром, В. Ядов, Т. Баранова, М. Заковоротна, О. Захарова, А. Мікляєва визначають соціальну ідентичність як «результат процесу соціальної ідентифікації, під яким розуміється процес визначення себе через членство в соціальній групі» (Захарова, 2010; Ядов, 1995, с. 163).

Значний внесок у розвиток теорії ідентичності зробили представники когнітивної психології Г. Теджфел і Дж. Тернер. На думку Г. Теджфела, кожна людина має потребу в позитивній соціальній ідентичності, яка є результатом соціального порівняння власної і чужої груп: «позитивна соціальна

ідентичність може бути досягнута в більшості випадків тільки через відповідні міжгрупові соціальні порівняння. Таким чином, позитивне або негативне сприйняття соціальної групи має переважно реляційний характер» (Tajfel, 1982, р. 24). Якщо в результаті такого порівняння індивід переконується в значущості власної групи, він/вона ідентифікується з нею. Якщо ж власна група програє в конкурентній грі й індивіду не вдається завершити процес позитивної ідентифікації з нею, він/вона може спробувати модифікувати/поліпшити групу, порівняти її з іншими групами за іншими підставами (в результаті чого ця група зможе виграти конкурентну битву) або, в крайньому випадку, дистанціюватися від власної групи і примкнути до більш престижної. Якщо індивід оцінює свою групу позитивно, то він/вона буде відчувати почуття задоволеності від статусу члена такої групи і, як наслідок, знайде позитивну соціальну ідентичність. Навпаки, негативна оцінка групи тягне за собою усвідомлення її низького статусу, що може привести до формування негативної ідентичності особистості.

Якщо військовослужбовець високо оцінює статус збройних сил і пишається своєю приналежністю до них, то це буде сприяти створенню позитивної мілітарної ідентичності. Якщо після повернення з армії до цивільного життя, в результаті порівняння мілітарної і цивільної груп ветеран зробить висновок на користь армії і негативно оцінить нове оточення, це може привести до зриву соціальної (ре)адаптації. Навпаки, якщо нові соціальні групи будуть оцінені позитивно і ветерани відчуватимуть бажання набути членства в них, то це може вплинути на позитивний процес ідентифікації з ними.

Формування соціальної ідентичності, на думку Г. Теджфела, проходить три етапи: по-перше, здійснюється соціальна категоризація чи самовизначення людини як члена певної групи (гендерної, етнічної, професійної, ідеологічної тощо) (Tajfel, 1982, р. 23). По-друге, індивід ототожнює/ідентифікує себе з конкретною групою і засвоює її норми, цінності та стереотипи поведінки. По-третє, формується соціальна ідентичність як результат повного соціального ототожнення індивіда з соціальною групою, в результаті чого «її цінності

стають внутрішніми регуляторами соціальної поведінки індивіда» (Захарова, 2010). Дж. Тернер розвинув концепцію самокатегоризації Г. Теджфела, підкреслюючи, що кожен індивід створює ієрархію категорій самого себе, – ієрархію ідентифікацій з життям в цілому, з різними групами, деякі з яких цінуються більше, деякі – менше. «Категоризація також включає в себе принцип мета-контрасту – відбувається максимізація подібності всередині категорій і відмінностей між категоріями. ... Коли категоризація відбувається на рівні групи, це призводить до формування «типового» члена групи. При цьому максимізується схожість всередині групи, а також відмінності між інгрупами і аутгрупами» (Turner, Hogg, Oakes, Reicher, & Wetherell, 1987).

П. Бергер і Т. Лукман у праці «Соціальне конструювання реальності» проаналізували процес формування ідентичності людини, який безпосередньо пов'язаний з феноменами первинної та вторинної соціалізації. Соціальне оточення індивіда грає важливу роль у процесі його/її само-категоризації, конструюючи його/її ідентичність; і, навпаки, людина зі сформованою ідентичністю робить зворотний вплив на суспільне життя, підтримуючи або заперечуючи певні аксіо-конструкти. «Людина (звичайно, не в ізоляції, але в своїй спільноті) і її соціальний світ взаємодіють один з одним. Продукт надає зворотний вплив на виробника» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 102). П. Бергер і Т. Лукман підкреслюють, що «інтерналізація суспільства, ідентичність і реальність не є раз і назавжди вирішеною справою. Соціалізація ніколи не буває повною і ніколи не завершується» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 223). Відносну стабільність соціальної ідентичності людини можна зберігати в тому випадку, якщо має місце відповідність між суб'єктивними і об'єктивними ціннісними пріоритетами (тобто, якщо індивід і його/її соціальне оточення дотримуються схожих життєвих норм і цінностей), а також якщо зберігається соціальний контекст, в якому була сформована конкретна модифікація ідентичності. «Радикальні зміни в соціальній структурі можуть мати своїм результатом супутні зміни психологічної реальності» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 288) і привести до трансформації ідентичності людини. Відповідно, зміна

соціального оточення, що відбувається після мобілізації або демобілізації військовослужбовця, може мати значний вплив на його/її внутрішній світ і стимулювати процес змінення форми і змісту його/її соціальної ідентичності. В цьому контексті індивід може зіткнутися з феноменом кризи ідентичності, в результаті чого йому/їй доведеться повторно пройти через процес категоризації світу і пошуку своєї позиції в ньому.

Поняття кризи ідентичності тісно пов'язане з концептом «боротьби ідентичностей», запропонованого Р. Фогельсон. Згідно Р. Фогельсон, існують чотири види ідентичності: 1) реальна ідентичність – те, яким Я є на цей момент; 2) ідеальна ідентичність – те, до чого прагне і ким хоче стати індивід; 3) негативна ідентичність – те, ким не хоче бути індивід; 4) демонстрована ідентичність – образ себе, який індивід показує оточуючим, щоб вплинути на їхнє сприйняття самого себе (Fogelson, 1982). Ці різновиди ідентичності знаходяться в боротьбі один з одним, оскільки кожна людина прагне дистанціюватися від реальної ідентичності і наблизитися до ідеальної, хоча водночас їй складно звільнитися від демонстрованої ідентичності (ідентичності, яку він звик демонструвати оточуючим).

І. Гофман розрізняє «віртуальну і справжню соціальну ідентичність» (Гофман, 2011): віртуальною називається соціальна ідентичність, яку ми «приписуємо» конкретному індивідові, оскільки вважаємо, що він повинен володіти певними якостями як представник певної категорії людей; істинною називається соціальна ідентичність людини, якою вона володіє в реальності, це – реальні, а не уявні її якості. В контексті концепції стигми можна досліджувати проблеми соціальної адаптації ветеранів з інвалідністю, яким доводиться докладати додаткових зусиль, щоб управляти враженням оточуючих людей і маніпулювати віртуальною соціальною ідентичністю. І. Гофман описує ситуації, коли людина зі стигмою (з небажаною якістю, що сприймається як щось ганебне) намагається приховати її від оточуючих людей, граючи різні ролі й намагаючись управляти сприйняттям інших людей (Гофман, 2011). Ця гра/спектакль стає «закріпленою» частиною персональної

ідентичності індивіда. І. Гофман називає «когнітивним і соціальним розпізнаванням» (Гофман, 2011) протилежний рух з боку оточуючих, завданням яких стає виявити справжню персональну і соціальну ідентичність людини.

Під час аналізу проблем кризи ідентичності доцільно використовувати теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера. Відповідно до цієї теорії, якщо має місце протиріччя/дисонанс між переконаннями людини і її вчинками, між різними компонентами її світогляду або між її переконаннями і установками інших людей, «людина відчуває внутрішній дискомфорт, що підсилює почуття тривожності» (Фестингер, 2018). Будь-яка людина намагається позбутися цього стану і нейтралізувати дисонанс/протиріччя між певними когнітивними комплексами. Усунути дисонанс можна шляхом відмови від тривожних когнітивних тверджень або переоцінки складних ситуацій і перевизначення їх змісту, що часто супроводжується зміною установок (і, як наслідок, Я-концепції) людини. Якщо виникає суперечність між декількома ідентичностями людини (наприклад, між цивільною і мілітарною), то можливо кілька варіантів зняття дисонансу: прийняття цивільної ідентичності й відмова від мілітарної, відданість мілітарному досвіду й відмова від цивільного або спроба синтезу компонентів однієї та іншої форм ідентичності.

Згідно А. Ватерману, розвиток ідентичності не є лінійним процесом, він може піти назад і повернутися на більш низький рівень. Навіть маючи досягнуту ідентичність, людина може знову пережити кризу і повернутися в дифузний стан. Досягнута ідентичність руйнується, якщо цінності і переконання людини втрачають свою значимість і перестають відповідати вимогам життя. Якщо людина не помічає змін, що відбуваються, і не намагається впоратися з життєвими труднощами, виникає небезпека повернутися у дифузний стан. «Прогресивними є такі зрушення: від дифузійної ідентичності до запропонованої або до мораторію; від запропонованої ідентичності до мораторію; від мораторію до досягнутої ідентичності. Рух до дифузійної ідентичності з будь-якого іншого статусу можна розглядати як

регресивний розвиток, оскільки він передбачає відкладання проблеми формування ідентичності, принаймні тимчасово, не досягнувши задовільного рішення» (Waterman, 1982, p. 343). Мілітарна ідентичність актора може пройти через усі чотири контексти, при цьому оптимальним слід визнати перший – самостійно досягнуту ідентичність.

М. Кастельс у праці «Влада ідентичності» (друга частина тритомника «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура») запропонував власну класифікацію сучасних форм колективних ідентичностей, які формуються в акціональному/інтеракційному контексті: «легітимуюча ідентичність, яка вводиться пануючими інститутами суспільства для розширення або раціоналізації свого панування; ідентичність опору, яка формується акторами, які перебувають у ситуації їхньої недооцінки і/або стигматизації; проективна ідентичність, яка перекриває положення акторів у суспільстві і спрямована на перетворення всієї соціальної структури» (Мусієздов, 2013, с. 70).

У постмодерністській соціології Д. Келлнера мова йде про те, що, якщо в традиційному суспільстві соціальна ідентичність є стабільною і незмінною, то в (пост)сучасному світі вона стає мінливою і нестабільною та конструюється через повсякденні повторювані практики. Протягом життя людини приміряє на себе різні соціальні маски, грає різні ролі, здійснюючи дрейф від однієї ідентифікаційної позиції до іншої (Воропай, 2000, с. 44). Соціальний актор може багаторазово змінювати позиції ідентифікації, послідовно змінюючи цивільну і мілітарну ідентичності або по-різному змішуючи їх.

У постмодерністській соціології використовується поняття множинної ідентичності індивіда, який одночасно ототожнює себе з різними соціальними групами, в яких він/вона грає різноманітні соціальні ролі. Як вважає О. Захарова, це може сприяти соціальній адаптації індивіда, оскільки «втрата однієї ідентичності не спричинить за собою повного руйнування Я-концепції, як це б відбулося в разі «одноmodalних» ідентичностей» (Захарова, 2010, с. 86). Як підкреслює Л. Сокурянська, «множинне соціальне позиціонування ... детермінує множинну соціальну ідентичність, яка відрізняється розмитістю,

нестійкістю, мінливістю, варіативністю. Множинне позиціонування, в свою чергу, провокує сучасна соціокультурна ситуація, яка відрізняється тим, що людина, в тому числі і перш за все, молода людина, одночасно може належати до різних соціальних мереж, перебуваючи то в одній з них, то в іншій, а то й відразу в усіх» (Сокурянская, 2012а, с. 46).

О. Симонова підкреслює, що незважаючи на існування факту множинної соціальної ідентичності сучасного актора, персональна ідентичність зберігає відносну стабільність, тим самим підтримуючи цілісність його/її соціальної ідентичності. «Моя ідентичність залишається як щось, що об'єднує мої соціальні ідентичності. Саме моя ідентичність трансформує соціальні ідентичності, а тому доводиться визнавати, що ми одночасно розщеплені і цілісні» (Симонова, 2008, с. 54).

З. Бауман у праці «Від паломника до туриста» пов'язує поняття ідентичності з епохою модерну і розрізняє модерністське і постмодерністське трактування цього феномену. «Якщо проблема ідентичності епохи модерну полягала в тому, як побудувати ідентичність і зберегти її цілісність і стабільність, то проблема постмодерну полягає насамперед у тому, як уникнути фіксації і зберегти свободу вибору. Відносно ідентичності, як і багато чого іншого, ключовим словом модерну було «створення», ключове поняття постмодерну – вторинне використання [recycling]» (Бауман, 2014). «І тому заковика тепер не в тому, як розкрити, винайти, спорудити, зібрати (або навіть купити) ідентичність, але як уникнути застрявання на місці. Міцно складена і довговічна ідентичність з гідності перетворюється на недолік. Гвоздь життєвої програми постмодерну не побудова ідентичності, але уникнення фіксації» (Бауман, 2014). Щодо теми нашого дисертаційного дослідження, можна припустити, що наявність множинної ідентичності ветерана, в якій будуть співіснувати цивільні та мілітарні патерни поведінки і мислення, сприятиме більш м'якому дрейфу з армії до цивільного поля.

Слід сказати також про концепцію Р. Брубейкера і Ф. Купера, які запропонували критичний аналіз проблем, що виникають при використанні

поняття «ідентичність». Так, на їхню думку, поняття «ідентичність» слід замінити більш простішими поняттями, такими як ідентифікація, категоризація, саморозуміння, самопрезентація, самоідентифікація, зв'язаність тощо (Брубейкер, & Купер, 2010, с. 149–157). Причина цієї критики міститься в наявності таких характеристик ідентичності, як гнучкість, еластичність, невизначеність, внаслідок чого цим поняттям стає «важко оперувати під час серйозної аналітичної роботи» (Брубейкер, & Купер, 2010, с. 145). Однак, всі зазначені параметри гнучкості й еластичності, які дійсно є його істотними характеристиками (особливо якщо мати на увазі постмодерністське трактування цього концепту), не заважають, а, навпаки, сприяють глибокій аналітиці феномена ідентичності. Отже, гнучкість ідентичності ветеранів може сприяти їхній кращій соціальній (ре)адаптації після повернення з лав армії. Навпаки, її жорсткість і незмінність мали б стати серйозною перешкодою на шляху ветеранів до цивільного життя.

У вітчизняній соціології проблему соціальної ідентичності досліджують В. Арбеніна, Т. Воропай, О. Даниленко, О. Голіков, С. Макеев, А. Мусієздоров, О. Рахманов, О. Ручка, Т. Соболев, Л. Сокурянська, Ю. Сорока, О. Філіппова, Н. Черниш, М. Шульга, В. Ядов та ін.

С. Макеев розрізняє номінальні соціальні ідентичності (які можуть бути висловлені за допомогою понять/номінацій) і реальні, що залежать від практичної діяльності, але необов'язково вербалізуються як визначення (Макеев, 1999). Реальна мілітарна ідентичність пов'язана з присутністю актора у військовому контексті, з його/її участю в бойових операціях. Номінальною можна назвати мілітарну ідентичність, яка присутня тільки у свідомості соціального актора, який уявляє себе «захисником батьківщини», героєм-бойовиком, але в реальності може бути не пов'язаним із військовою діяльністю.

Як вважає В. Ядов, відмінність між соціологічним і психологічним сприйняттям ідентичності полягає в контексті її розгляду, – з боку суспільства або з боку індивіда. Соціологічний контекст пов'язаний із вивченням

соціально-культурних детермінант формування групових солідарностей (Ядов, 1994). На думку В. Ядова, головне питання, яке можна поставити в соціології щодо проблеми соціальної ідентичності, таке: «як саме соціальна ідентичність детермінує поведінку людей? Які наслідки впливають з тієї чи іншої конфігурації соціально-групових солідарностей» (Ядов, 1994)? Відповідно до цього питання, в нашому дисертаційному дослідженні слід з'ясувати, як мілітарна ідентичність впливає на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів, який вплив на поведінку колишніх військовослужбовців надають різні рівні мілітарної ідентичності? В. Ядов розрізняє позитивну і негативну ідентичність: «будемо оперувати поняттями «позитивна ідентичність» і «негативна ідентичність». Якщо на питання про ототожнення себе з тією чи іншою групою респондент вибирає відповіді «часто» або «іноді» – його ідентичність кваліфікується як позитивна. Відповіді «практично ніколи не відчуваю спільності», «важко сказати» інтерпретуються як негативна ідентичність» (Ядов, 1994).

На думку О. Мусієздова, «для соціології проблема ідентичності частіше за все вбачається у ракурсі «неадекватності» особистісних ідентичностей соціальним, конфліктів ідентичностей (що втілюються у рольових конфліктах), труднощів з конструюванням ідентичностей (ідентифікаційні практики) тощо» (Мусієздов, 2013). Якщо вивчати проблему ідентичності в міждисциплінарному контексті, то можна буде зробити висновок, що ані соціологічна, ані соціально-психологічна концепції ідентичності окремо одна від одної не в змозі повністю пояснити специфіку цього явища. Тому необхідний теоретичний синтез цих концепцій для більш глибокого розуміння феномена ідентичності.

Л. Сокурянська досліджує ідентифікаційні процеси в молодіжному середовищі, а саме – процес формування громадянської ідентичності українського студентства (Сокурянська, 2012b, с. 43). Найбільший вплив на формування громадянської ідентичності української молоді, на її думку, мають такі фактори, як «етнічна приналежність студентів, їх еміграційні настрої,

дискурси мас-медіа та освітні дискурси». Значну увагу в дослідженнях Л. Сокурянської приділено ціннісним аспектам громадянської ідентичності студентської молоді (Сокурянська, 2012b). Дослідниця виявила взаємозв'язок між ціннісними орієнтаціями та громадянської ідентичністю студентів; з'ясувала, наскільки широко представлені в ціннісній свідомості студентської молоді традиціоналістські, модерністські та постмодерністські аксіофеномени, як впливають ціннісні преференції майбутніх фахівців на їх громадянську ідентифікацію (Сокурянська, 2012b).

В. Арбеніна значну увагу приділила операціоналізації поняття громадянської ідентичності, яке включає в себе усвідомлення індивідом своєї приналежності до держави, до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою економічними і політичними зв'язками, а також визнання ціннісної значущості атрибутів державності та її символіки (Конституція, прапор, гімн, історичні дати, видатні особистості) і сприйняття «території проживання» як Батьківщини (Арбеніна, & Сокурянська, 2012, с. 49). В. Арбеніна запропонувала методіку вимірювання ступеня вираженості громадянської ідентичності індивіда з використанням шкали «дистанціювання-лояльність-патріотична налаштованість».

На думку О. Філіппової, в сучасній соціології можна спостерігати дрейф від досліджень соціальної ідентичності на мікрорівні до макроаналітики цього феномена (Філіппова, 2012). Дослідниця значну увагу приділила концептуальній розробці поняття «політики ідентичності», яке було запропоновано І. Гоффманом в значенні суб'єктивного маніпулювання індивідом інформацією про себе з метою формування певного враження. Як підкреслює О. Філіппова та Ю. Сорока, в сучасній соціології поняття «політики ідентичності» використовується в дещо іншому сенсі: йдеться насамперед про колективні практики, такі як «динаміка масових мобілізацій і рухів за легітимацію тих чи інших ідентичностей» (Філіппова, 2012, с. 26; Філіппова, & Сорока, 2009). О. Філіппова запропонувала таке визначення поняття: «політики ідентичності – це сукупність ідей і дій, які транслюють

певний зміст і смисл ідентичностей, що пропонується різними соціальними агентами (соціальними акторами і інститутами), які прагнуть до того, щоб дані ідентичності були визнані як легітимні» (Філіппова, 2012, с. 30).

О. Мусієздов значну увагу приділив вивченню особливостей міської ідентичності, що розуміється як результат ідентифікації людини з міським співтовариством (Мусієздов, 2013, с. 261). О. Мусієздов розрізняє особистісний і класифікаційний смисли поняття ідентичності. Особистісний аспект має на увазі сприйняття ідентичності як «продукту інтерналізації об'єктивної реальності, який проявляється в усвідомленні групової приналежності»; класифікаційний – як «уявлення про специфіку власної групи в порівнянні з іншими групами» (Мусієздов, 2013, с. 30, 40). Якщо говорити про мілітарну ідентичність, то в дисертації розглядаються обидва зазначені параметри ідентичності – особистісний (мова йде про персональну ідентифікацію ветерана з армією) і класифікаційний (враховується аспект категоріальної специфіки соціального досвіду військових, який значно відрізняється від досвіду цивільних осіб).

О. Голиков досліджує ідентичність у контексті знанієвої парадигми світосприйняття, його цікавить, «те, що люди знають про себе, про свої позиції у соціальному просторі тощо» (Голиков, 2015, с. 458). На думку О. Голикова, «поняття ідентичності трансформується в інтегральне визначення соціальної сутності суб'єкта, в якому нерозривно сплетені соціальне сприйняття, соціальні практики, ціннісно-нормативна система, дискурсивний (само)опис суб'єктом соціального» (Голиков, 2015, с. 459). Знанієва концепція ідентичності О. Голикова має інтерсуб'єктивний вимір, оскільки ідентичність народжується в ситуації спілкування між Я та Іншим (Голиков, 2014, с. 42).

Ю. Сорока досліджувала символічні аспекти конструювання етнічної ідентичності студентства, акцентуючи значимість символів української культури у формуванні його світосприйняття (Сорока, 2012). Заслугове на увагу вивчення процесу формування громадянської ідентичності в контексті проблематики Іншого, який може сприйматися як ворог. Як стверджує

Ю. Сорока, «відчуття ворожості між окремими групами неоднорідного за етнічними, расовими, мовними та іншими ознаками суспільства (а саме таким є сучасна Україна) може перешкоджати формуванню громадянської ідентичності, тобто осмисленню своєї приналежності до спільноти співгромадян» (Сорока, 2012). Можна припустити, що сприйняття ворожого ставлення з боку суспільства до ветеранів АТО/ООС може перешкоджати їхній соціальній (ре)адаптації та формуванню цивільної ідентичності.

А. Стегній розробив методику вивчення колективних ідентичностей за такими категоріями, як професійно-виробнича, статусно-майнова ознака, соціальний стан, етнічна і територіально-поселенська приналежність, ціннісні і політичні орієнтації, громадянство. В контексті теми дисертації можна додати також ознаку наявності досвіду служби в армії, бойового досвіду (Стегний, 2007, с. 131).

Темі соціальної ідентичності значну увагу приділяють в соціолінгвістиці, в якій досліджують двосторонній зв'язок між мовою й ідентифікацією (Р. Ванн, К. Річардсон, Т. Омонія, А. Табурет-Келлер, Р. Месріє, С. Холл; Н. Мечковська, Н. Вахтін, Є. Головка, Н. Костенко, Я. Радевич-Винницький, О. Траченко, О. Філіпова, Ю. Сорока, О. Даниленко). Як підкреслює М. Гончарова, «з одного боку, вживання мови як культурного смислу і маркеру є наслідком ідентифікації, з іншого – мова є необхідною умовою самоідентифікації людини в культурі» (Гончарова, 2015, с. 184).

Як вважає Н. Костенко, «ідентичності конструюються у взаємодії різних дискурсів, практик і позицій в межах дискурсивних формацій. Такі конструкти неминуче мультіпліцитні, фрагментарні, постійно перебувають у процесі змін і трансформацій» (Костенко, 2001, с. 74). Відповідно, ветеран(к)и, поміщені в множинний дискурсивний контекст (цивільний, професійний, повсякденний, сімейний тощо), стикаються з необхідністю трансформації мілітарної ідентичності в множинну ідентичність, в якій будуть поєднуватися патерни різних дискурсивних практик. Розповідаючи історії про себе, про своє військове минуле, ветеран(к)и конструюють і відтворюють мілітарну

ідентичність, поміщаючи її в новий темпоральний і просторовий контекст – контекст життя «після армії».

Завершуючи огляд основних концепцій ідентичності в сучасній соціології та соціальній психології, торкнемося теми типології ідентичностей, якій в сучасній соціології приділяють значну увагу.

А. Ручка і М. Наумова використовують ціннісний підхід до вивчення феномена ідентичності та ідентифікації акторів. Дослідники розробили методологію вимірювання ціннісної ідентифікації сучасного українського суспільства з використанням типології ціннісної ідентифікації німецького соціолога Г. Клагеса, яка включає конвенціоналістів, традиціоналістів, нонконформістів-ідеалістів, розчарованих, активних реалістів і гедоністичних матеріалістів (Ручка, & Наумова, 2013, с. 292). Як показали результати всеукраїнського соціологічного моніторингу 2013 року, для українців найбільш близькими є традиціоналісти, які дотримуються традиційної системи цінностей, потім йдуть активні реалісти і нонконформісти-ідеалісти (на ці типи зорієнтовані більше половини опитаних) (Ручка, & Наумова, 2013, с. 293).

О. Голіков запропонував складну модель класифікації ідентичностей, використовуючи кілька параметрів їхнього порівняння: практичність – знаково-символічність; (де)хронотопізованість; тілесність – абстрагованість; рефлексованість – самоочевидність; включеність в структури – позаструктурне існування; співвіднесення із об'єктивним світом; цінніснораціональність – цілераціональність. Результатом використання складної системи параметрів оцінювання ідентичностей має стати, на думку автора цієї концепції, багатовимірною типологією, яка повинна «залишитися відкритою, припускаючи, що актуальне нам суспільство не вичерпало потенційного багатства всіх проявів ідентичностей» (Голіков, 2014, с. 46–47). Можна погодитися з ідеєю відкритості типології ідентичностей, бо складні умови соціального існування людини сприяють постійному конструюванню нових форм та контекстів її ідентичностей.

Н. Черниш та О. Маланчук запропонували наступну класифікацію особистісних/групових ідентичностей:

- «етнічна ідентичність (ідентитет – національність, рідна мова);
- регіональна ідентичність (ідентитет – регіон проживання: загальний – в межах держави – або локальний, пов'язаний з певною місцевістю);
- гендерна ідентичність (ідентитет – стать);
- вікова ідентичність (ідентитет – вікові групи);
- класова ідентичність (ідентитет – класи та соціальні верстви);
- професійна або освітня ідентичність (ідентитет – професійні, освітні, соціально-демографічні групи);
- культурна ідентичність (ідентитет – релігія, мова, історія);
- громадянська ідентичність (ідентитет – громадянство);
- політична ідентичність (ідентитет – ідеологія, рух, партія)» (Черниш, & Маланчук, 2007, с. 71).

До цього переліку слід додати мілітарну ідентичність (ідентитет – служба в армії, досвід участі в бойових операціях).

2.2 Поняття мілітарної ідентичності соціального актора

У західній соціології поняття мілітарної ідентичності часто використовується в контексті вивчення проблем вторинної соціалізації новобранців і ресоціалізації демобілізованих солдатів, проблеми формування професійної ідентичності солдата-воїна та її впливу на повсякденне і соціальне функціонування соціального актора, тоді як у вітчизняній соціології цей концепт практично не використовується, за винятком рідкого застосування поняття військової ідентичності, яке змістовно лише частково перетинається з концептом мілітарної ідентичності, що розробляється західними соціологами. Тому виникає необхідність у поповненні теоретичної лакуни у вітчизняній соціології та вивченні феномену мілітарної ідентичності, що набуває особливої актуальності в контексті дослідження соціальних ефектів збройного конфлікту

на Донбасі. Виявимо основні характеристики мілітарної ідентичності, а також розглянемо теоретичні підходи до вивчення проблеми мілітарного/постмілітарного транзиту.

На наш погляд, у вітчизняній соціології доцільніше віддати перевагу англійському терміну «мілітарний» (military), що включає в себе кілька значень, які в українській мові висловлюються за допомогою кількох слів (військовий, воєнний, армейській; армія, воїн, військовослужбовець, збройні сили). Відповідно, перевагу поняття «мілітарна ідентичність» можна помітити в його багатозначності: він включає кілька значень – армійська ідентичність (що співвідноситься зі службою в армії), військова ідентичність (яка співвідноситься із участю у військових операціях), ідентичність військовослужбовця (як діючого, так і колишнього). В якості маркерів мілітарної ідентичності можна розглядати різні формулювання, такі як «я – професійний військовослужбовець», «я – військовослужбовець української армії», «я – службовець миротворчих сил», «я – захисник батьківщини», «я – доброволець», «я – призовник», «я вимушено потрапив в армію, шкодую про це», «не вважаю себе військовим, хоча і служив/служу», «я – цивільна особа, моя армійська служба – непорозуміння»; «я – піхотинець», «я – артилерист», «я – військовий льотчик», «я – танкіст» тощо.

У дисертації будемо використовувати наступне визначення мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність – це результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі. Як вважають Р. Йохансен, М. Мартінусена і Н. Квілвен, «мілітарна ідентичність актора співвідноситься з домінантними цілями, цінностями і завданнями збройних сил; в ній репрезентована вмотивованість солдатів і офіцерів на їхню інтерналізацію» (Johansen, Martinussen, & Kvilvang, 2015). Мілітарна ідентичність може виявлятися в різному ступені – від сильно вираженої ідентифікації з армією (або військовими практиками) до слабо вираженої. У. Вагнер, Я. Стельмахер, О. Хріст і П. Тіссінгтон виділяють три форми

мілітарної ідентичності: ідентифікація з особистою кар'єрою в армії, ідентифікація з окремими армійськими угрупованнями (наприклад, військово-морським флотом, піхотою, військово-повітряними силами тощо), ідентифікація зі збройними силами в цілому (наприклад, «я – солдат, офіцер») (Wagner, Stellmacher, Christ, & Tissington, 2005). Як вважають Р. Йохансен, М. Мартінусена і Н. Квілвен, персональна модифікація мілітарної ідентичності (ідентифікація з особистою кар'єрою в армії) містить в собі певні ризики, оскільки армійське життя передбачає культивування колективізму і придушення егоцентризму військовослужбовців. Мілітарна ідентичність, яка спирається на індивідуалістичні професійні установки, знаходиться в смислового протиріччі зі структурою, завданнями та вимогами армійської служби. Високий рівень індивідуалізму може породити такі ефекти, як зниження бойової ефективності (Griffith, 2009) та організаційної старанності (Johansen, Laberg, & Martinussen, 2013).

Р. Йохансен, Д. Лаберг і М. Мартінусен виділили чотири модифікації мілітарної ідентичності – професійну, ідеалістичну, войовничу (Warriorism) і індивідуалістичну. Ідеалістична модель мілітарної ідентичності співвідноситься з поняттями колективізму, патріотизму та альтруїстичних цінностей (Johansen, Laberg, & Martinussen, 2013, p. 864). Якщо М. Еріксон вважає, що ідеалістична модель мілітарної ідентичності в сучасному світі стала неактуальною і від неї слід відмовитися (Eriksson, 2004), то Г. Бен-Дор і Д. Гріффіт підкреслюють, що ідеалістичні цінності можуть виступати в ролі потужних мотивуючих чинників військової ефективності (Ben-Dor et al, 2007; Griffith, 2009). Теоретичною основою професійної моделі мілітарної ідентичності є концепція армійського професіоналізму С. Хантінгтона з трьома принципами: а) принципом важливості для військовослужбовців брати участь у міжнародних військових операціях (експедиційний етос, expeditionary ethos); б) інструментальним принципом розвитку і вдосконалення бойових навичок військовослужбовців (операційний етос, operational ethos) і в) принципом посилення командної згуртованості та військового братства/товариства (етос

товариства, peer ethos) (Huntington, 1957). Змістом військової моделі мілітарної ідентичності є прийняття військових практик як способу життя. Остання модифікація мілітарної ідентичності частково перетинається з трьома іншими (можливо, з цієї причини в більш пізніх статтях Р. Йохансена і М. Мартінусена категорія військової мілітарної ідентичності вже не згадується). І, нарешті, індивідуалістична модель мілітарної ідентичності передбачає пріоритет особистих інтересів, армійський кар'єризм, який, як показали дослідження, корелює з невисокою військовою ефективністю (Griffith, 2009).

На думку Г. Теджфела, за допомогою ідентифікації з референтними соціальними групами індивід створює позитивний образ самого себе і набуває впевненості у власній соціальній позиції. Як вважають Е. Кастано, В. Айзербат, Д. Бордженон і Е. Серон (Castano et al, 2002), завдяки ідентифікації з соціальною групою людина може впоратися з тривожністю, пом'якшити страх смерті і відчутти свою силу через усвідомлення приналежності до колективного цілого. Ототожнення з групою допомагає людині відстрочити переживання смерті і створити ілюзію соціального безсмертя. Згідно з результатами дослідження Е. Кастано, В. Айзербат і Д. Бордженон (Castano, Yzerbyt, & Bourguignon, 2003), в ситуації смертельної небезпеки люди більшою мірою схильні ідентифікуватися з групою і заручитися її підтримкою (Castano, Yzerbyt, & Bourguignon, 2003). А. Хаслам, А. О'Брайен, І. Йетен, К. Вормедал і С. Пенна продемонстрували, що значно знизити напруженість під час бою допомагає соціальна підтримка товаришів по зброї, для яких характерна сильна ступінь ідентифікації з групою. Соціальна підтримка може проявитися в чотирьох контекстах: емоційна підтримка – це трансляція людині почуття, що її визнали і прийняли в групі; безпосередньо соціальний контекст означає спілкування з іншими членами групи; інструментальна підтримка – це надання матеріальної або фінансової допомоги; інформаційна підтримка – передача індивіду інформації, корисної для розуміння і подолання потенційно стресових ситуацій події (Haslam et al, 2005). Коли індивіди ототожнюють себе з конкретною соціальною групою, вони з більшою ймовірністю намагаються

допомогти іншим членам цієї групи, щоб отримати допомогу у відповідь. Оскільки під час проведення бойових операцій почуття тривоги і страх смерті загострюються, прагнення возз'єднатися із групою товаришів і тим самим знизити внутрішню напруженість стає особливо сильним, що впливає на формування високого рівня мілітарної ідентичності військовослужбовця (Кастано, Лейднер, & Славута, 2008, с. 77).

Як вважає Г. Теджфел, групи, з якими людина себе ідентифікує, повинні підтримувати її позитивну Я-концепцію; в іншому випадку, якщо група буде негативно оцінювати внесок індивіда в її розвиток, це може привести до його/її дистанціювання від групи або, в крайньому випадку, до відкидання цієї групи (Tajfel, 1982). Відповідно, якщо військовослужбовець пережив негативний досвід перебування у збройних силах, якщо його/її не цінували і не визнавали, то це може вплинути на формування низьких рівнів мілітарної ідентичності або на зрив процесу ідентифікації з армією. Навпаки, якщо після повернення з армії ветеран зустріне соціальну підтримку, це може мати значний вплив на переформатування його/її ідентичності та стимулювати процес соціальної ідентифікації з новими референтними соціальними групами.

Д. Марсія виокремив кілька контекстів формування ідентичності: перший рівень – досягнута ідентичність, яку знаходять ті, хто змогли самостійно сформувати цілісну Я-концепцію і зайняти певні позиції щодо основних сфер соціального життя; другий рівень – зумовлена ідентичність, яка є результатом наслідування поглядам і позиціям значущих інших; третій – дифузна ідентичність, власники якої не мають постійної оригінальної позиції, думки яких заплутані та аморфні; і, нарешті, рівень мораторію – це безпосередньо стан кризи ідентичності, стан невизначеності, коли актор шукає необхідну інформацію для його подолання. Два останніх контексти свідчать про незавершеність процесу соціальної ідентифікації, небезпека якого полягає в ймовірності тривалого перебування в стані підвішеності і невизначеності (Антонова, 1996).

Мілітарна ідентичність актора може бути представлена у всіх чотирьох контекстах, при цьому оптимальним слід визнати перший – самостійно досягнуту ідентичність. Якщо мілітарна ідентичність була нав'язана актору поза його/її волею значущими іншими (наприклад, батьком-військовослужбовцем, який підтримує професійну династію, або товаришами-однокурсниками), то сам факт нав'язаності вибору в певний момент зіграє негативну роль у біографії індивіда і з високою вірогідністю породить кризу ідентичності. Якщо мілітарна ідентичність стала результатом випадкового збігу обставин (дифузна/плутана ідентичність), то це може породити труднощі із вторинною адаптацією в армії, хоча після повернення з армії, навпаки, вона може сприяти дистанціюванню індивіда від мілітарного минулого, яке не має глибоких коренів у його/її свідомості. Від дифузної мілітарної ідентичності можна здійснити дрейф до цивільної ідентичності індивіда. Що стосується етапу мораторію, який символізує ситуацію кризи ідентичності, то можна припустити, що кожен ветеран після мобілізації або повернення з армії потрапляє в цей стан, який вимагає від нього певних зусиль щодо зняття життєвої невизначеності.

Отже, мілітарна ідентичність виникає, коли людина починає ідентифікувати себе з армією/військовими, що найчастіше відбувається після мобілізації до армії, але може почати формуватися і до служби, наприклад, у військових сім'ях або кадетських корпусах. На думку сучасних соціологів, велике значення в формуванні мілітарної ідентичності має вік надходження на службу в армію. Якщо рекрутування відбувається в 18–22 років (вік, який багато соціологів включають у межі формативних років), висока ймовірність глибокої ресоціалізації та засвоєння мілітарної культури, від цінностей якої потім (після повернення з армії) буде досить складно дистанціюватися. На думку Р. Сміта і Д. Тру, високий ступінь мілітарної ідентичності (сильна ідентифікація з армією) є предиктором складнощів у період постмілітарної реадaptaції (Smith, & True, 2014). Військовослужбовці, які добровільно прийшли служити в армію в більш пізньому віці з уже сформованою

соціальною ідентичністю, найімовірніше сформують множинну ідентичність, у якій будуть поєднуватися нові і старі патерни соціальних ідентифікацій; вони з більшою легкістю зможуть здійснити зворотний дрейф з армії до цивільного життя. Тобто, транзит мілітарної ідентичності в більш пізньому віці може бути менш глибоким і болючим.

Р. Вудворд і К. Дженкінс провели етнометодологічне дослідження мілітарної ідентичності англійських ветеранів (14 чоловіків і 2 жінки) методом глибинного інтерв'ю з використанням фотографій (155 фото), на яких було зображене армійське життя респондентів (Woodward, & Jenkins, 2011, p. 256). Армійські фотографії можуть бути сприйняті як «свідчення присутності», що проявляють і підтверджують мілітарну ідентичність. Результати інтерв'ю були розбиті на три блоки: 1) професійний досвід (вироблення військових навичок, таких як точність стрільби, володіння зброєю та військовою технікою, патрулювання ворожих територій, вміння марширувати тощо); 2) фіктивна спорідненість; 3) участь у військових операціях. Автори зробили три важливі висновки щодо формування мілітарної ідентичності. По-перше, саме специфічна діяльність/практики військових становить основний зміст мілітарної ідентичності. Поза діяльнісного контексту армійського життя мілітарна ідентичність не існує, представляючи собою мобільний, перформативний, а не застиглий феномен (Woodward, & Jenkins, 2011, p. 263). По-друге, мілітарна ідентичність формується в контексті виникнення феномену бойового братерства⁷ або фіктивної (нефізіологічної) спорідненості, яка

⁷ Як свідчать ветерани війни в Афганістані та Чечні С. Данильченко, Р. Кадилов і В. Кулешов, «не випадково військове середовище вважається найбільш корпоративним і замкнутим. Військові колективи, як правило, гомогенні, самодостатні і згуртовані. Такі якості, як колективізм і взаємодопомога набувають в армії сакральне значення. Воїн за визначенням має бути колективістом. Індивідуалісти, коли вони включені в військову середу, або стають колективістами, або відторгаються бойовим співтовариством. Ця тенденція до формування корпоративності закономірна. Вона в основі своїй є психологічним і екзистенційним пристосуванням людини до умов загрози життю. Людина починає відчувати єднання, її зв'язок з іншими настільки зміцнюються, що набуває якості, що зветься бойовим братством. Індивід в таких умовах і в такий спосіб уникає самотності і занедбаності, він стає чуттєвою «клітинкою» єдиного організму. ... При такому екзистенційному симбіозі випадання людини з системи соціальних зв'язків бойової спільноти може мати серйозний вплив на тих, хто залишився в живих. Втрата бойових товаришів має великий вплив на весь військовий колектив. Ця втрата рівноцінна втраті найближчих, але на відміну від мирних умов, де, як правило, смерть не має зовнішніх винуватців, на війні винуватець чітко виділений – це ворог. Ворог – це джерело смерті не тільки товарища, але і моєї, нашої смерті, всієї нашої єдності. ... І це настільки нестерпно, що вимагає негайної відповідної дії і помсти. Смерть бойових товаришів не деморалізує військове співтовариство, а,

проявляється в сильних емоційних зв'язках дружби, вірності, в сприйнятті один одного як братів, а командирів – як батьків (як помітили Р. Вудворд і К. Дженкінс, на більшості армійських фотографій зображені *групи* військових, і досить рідко з'являються поодинокі знімки). Мілітарна ідентичність завдяки роботі пам'яті (візуалізованої у фотографіях) зберігається і підтримується в часі навіть в пост-армійський період існування колишніх військовослужбовців. Як підкреслюють Г. Марінгіра, Д. Гібсон і А. Ріхтер, бойове братство є стійким соціальним станом, який зберігає свою силу після повернення військовослужбовця з лав армії (це проявляється в створенні ветеранами різних груп у соціальних мережах, організацій ветеранів, які підтримують тісний зв'язок і допомагають один одному вирішувати життєві і професійні проблеми) (Maringira, Gibson, & Richters, 2015, p. 37). По-третє, мілітарна ідентичність відтворюється і підтверджується під час участі солдатів у військових операціях або збройних конфліктах (на фото були зображені солдати, які брали участь у військових заходах в Північній Ірландії, в Західній Німеччині, Боснії, Албанії, Фолклендських островах, Сінгапурі, Белізі, Брунеї, Лівії, Кувейті та Іраку), тобто проявляється в певному географічному і соціокультурному просторі і часі.

Як вважають С. Данильченко, Р. Кадиров і В. Кулешов, «для бойової діяльності характерні такі особливості⁸:

навпаки, мобілізує його, викликаючи до життя кращі бойові якості: сміливість, мужність, рішучість, твердість, стійкість і героїзм. Смерть бойових товаришів ще більш згуртовує людей і зміцнює їх віру в праведність їхньої війни з ворогом, множить військову доблесть і кристалізує військовий дух» (Данильченко и др., 2007, с. 44-45).

⁸ М. Мушкевич, Р. Федоренко, А. Мельник та інші виявили такі негативні ознаки, що характеризують складність і специфічність умов військово-професійної діяльності: суворе регламентування всіх видів взаємовідносин; наявна потенційна загроза для здоров'я, життя; інтенсивне фізичне навантаження; обмеження в харчуванні; алкогольна депривація (за наявності установок); обмеження матеріально-економічного характеру; сексуальна депривація; ізоляція від спілкування з рідними, близькими, друзями; переважно одностатеве спілкування; обмеженість у виборі партнера для спілкування; примусове спілкування; необхідність безумовної підлеглості старшим; залежність від старших; необхідність дотримання формальних і неформальних норм поведінки; обмеженість у виборі та прийнятті рішень; перебування у середовищі, бідному на інтелектуальні стимули; відсутність звичних подразників; вимушена відкритість у всіх сферах життєдіяльності (перебування під постійним наглядом, неможливість бути наодинці, постійне «втручання» в особистий простір); стимулювання агресивних, «чоловічих» принципів у поведінці; тенденція до пригнічення (нівелювання) ініціативи, індивідуальності, обмеження у самовираженні; середовище, яке не виключає суттєвого впливу соціопатичних особистостей» (Мушкевич, 2016) .

- постійна наявність небезпеки для життя і здоров'я;
- постійне застосування або готовність до застосування зброї;
- вороже оточення;
- можливе вирішення завдань на значній відстані від основних сил, невеликими за чисельністю штурмовими (розвідувальними) групами за відсутності контакту з командуванням;
- великі фізичні навантаження в поєднанні з високою активністю когнітивної сфери;
- підвищена концентрація уваги;
- підпорядкування всього режиму життєдіяльності вирішенню поставленого бойового завдання (з порушенням режиму відпочинку, сну, харчування, з дискомфорфтними санітарно-гігієнічними умовами)» (Данильченко, Кадыров, & Кулешов, 2007, с. 8).

Мілітарна ідентичність може мати значний вплив як на досвід перебування в армії (Johansen, Martinussen, & Kvilvang, 2015), так і на процес соціальної (ре)адаптації після демобілізації, коли перед колишніми військовослужбовцями постає завдання возз'єднати/синтезувати цивільну і мілітарну ідентичності. Якщо високі рівні мілітарної ідентичності можуть перешкоджати соціальній (ре)адаптації в період другого транзиту (переходу від армійського до цивільного життя), то в разі першого транзиту (перехід від цивільного життя до армійського) вони можуть сприяти успішному пристосуванню призовника до життя в армії.

Як стверджує Р. Ван Дік, важливість соціальної ідентифікації з будь-якою організацією (у тому числі і військовою) проявляється в тому, що чим більше соціальний актор визначає себе в категоріях її членства, тим більше його/її установки і поведінка будуть регулюватися цими категоріями членства в групі (Van Dick, & Finchilescu, 2008). Ті ж висновки можна запропонувати щодо мілітарної ідентичності: чим більше військовослужбовець визначає себе в категоріях членства в збройних силах, тим більше його/її життєві установки і

поведінка будуть регулюватися армійськими правилами і стандартами. Р. Йохансен, М. Мартінусен і Н. Квілвен виявили зв'язок між високим рівнем мілітарної ідентичності й успішним функціонуванням військовослужбовців в армії⁹. Високий рівень мілітарної ідентичності пов'язаний з високим ступенем професійної залученості¹⁰ військовослужбовців до процесу вирішення армійських/бойових завдань, що, в свою чергу, пов'язано з високим рівнем емоційної задоволеності. І, навпаки, низький рівень мілітарної ідентичності, що передбачає високі рівні індивідуалізму військовослужбовця, може породити рольовий конфлікт і, як наслідок, знизити задоволеність від виконуваної роботи, підвищити ймовірність професійного вигорання. Р. Йохансен, М. Мартінусен і Н. Квілвен встановили, що індивідуалізм (і низький рівень мілітарної ідентичності) негативно корелює з залученням до армійської праці і позитивно корелює з професійним вигоранням. Професіоналізм (і високий рівень мілітарної ідентичності) позитивно корелює з залученням до армійської діяльності і негативно – з професійним вигоранням (Johansen, Martinussen, & Kvilvang, 2015).

Якщо в дослідженнях норвезьких теоретиків Р. Йохансена, М. Мартінусена і Н. Квілвена мова йде про вплив мілітарної ідентичності на армійський досвід соціальних акторів, то в працях американців С. Ланкастера, С. Кінчле і С. Кастро особливу увагу приділено впливу мілітарної ідентичності на функціонування ветеранів після завершення активного періоду служби в армії і повернення до цивільного життя (Lancaster, Kintzle, & Castro 2018, p. 35). В армії солдати піддаються жорсткому дисциплінарному примусу з метою обмеження їх незалежності і самодостатності заради цінностей колективізму, в результаті чого у них формується почуття, що «навіть твоє тіло

⁹ У 2015 р. Р. Йохансен, М. Мартінусен і Н. Квілвен вивчали вплив мілітарної ідентичності на професійну залученість і професійне вигорання військовослужбовців норвезької армії. У дослідженні взяли участь 211 військовослужбовців (95% чоловіків, середній вік – 26 років) загонів швидкого реагування норвезької армії, які мали досвід участі в міжнародних операціях (Johansen, Martinussen, & Kvilvang, 2015).

¹⁰ Професійна залученість включає в себе три аспекти: 1) прийняття цілей і цінностей організації, 2) готовність старанно працювати заради інтересів організації і 3) сильне бажання підтримувати членство в організації. Професійну залученість, на думку Р. Модя, Р. Стірса і Л. Портера можна розглядати як показник професіоналізму (в тому числі і професіоналізму військовослужбовця) (Mowday, Steers, & Porter, 1979).

належить армії». «Ви нічого не можете робити в армії для себе, але тільки для армії». Культ порядку, слухняності і колективізму допомагають солдату нести службу, але після повернення до мирного життя цей культ вступає в протиріччя з основними аспектами цивільної ідентичності» (Smith, & True, 2014, p. 152). Як підкреслює Ф. Фрідмен, участь у бойових операціях впливає на формування стійкої мілітарної ідентичності, оскільки тривале співіснування з іншими бійцями в ситуації смертельної небезпеки, формує сильну прихильність один до одного, турботу, любов один до одного, довіру і взаємозалежність, що нагадує родинні зв'язки (Friedman, 2006, p. 587). Тому процес соціальної (ре)адаптації учасників бойових дій виявляється ще більш складним, оскільки зникає звична регламентація життя, жорсткий контроль, братнє співтовариство і виникає необхідність самостійно будувати своє життя, без підказок і команд, що сильно дезорієнтує ветеранів особливо в перші місяці після демобілізації. Крім того, незрозуміння цивільними особами того, що пережили солдати на війні, змушує останніх здійснювати більше зусиль для збереження мілітарної ідентичності, відкладаючи звикання до цивільного життя¹¹. На думку Р. Сміта і Д. Тру, це може мати своїм ефектом соціальну відчуженість, яка може стати реакцією на відсутність звичного контролю і регламентації ззовні, що в свою чергу може спричинити невдачі в адаптації і посилити незрозуміння з боку цивільного населення.

Р. Сміт і Д. Тру в 2009-2011 рр. дослідили мілітарну ідентичність 26 американських ветеранів, які брали участь у військових операціях в Іраку та Афганістані і повернулися до мирного життя (з використанням методу глибинного інтерв'ю). Ветеранам були запропоновані відкриті питання щодо їхнього армійського і пост-армійського досвіду (наприклад, «розкажіть про Ваш досвід повернення з армії», «з ким Ви розмовляли про Ваш бойовий досвід», «з якими проблемами Ви зіткнулися після демобілізації»). Дослідників

¹¹ «Основні проблеми, які виникають у звільнених з армії: повне незнання законів життя на «громадянці»; відсутність суворої військової дисципліни і порядку; неповага до колишніх заслуг і нагород. Налагоджений роками строгий графік військової служби змінюється відносно вільним вибором виду діяльності» (Рубцов, 2011, с. 11).

цікавила роль мілітарної ідентичності в процесі транзиту ветеранів бойових дій до цивільного життя. Як з'ясувалося, пост-армійський період соціальної (ре)адаптації ускладнюється множинними контрастами між способом життя військових (з його культурою слухняності, дисциплінованості, командного духу) і цивільних осіб (що цінують незалежність, особистісну автономію і самовизначення). В результаті виникає конфлікт мілітарної і цивільної ідентичностей соціального актора, що негативно впливає на його/її соціальне існування. Так, 51 % ветеранів бойових дій в Іраку і Афганістані заявили про складнощі пристосування до цивільного життя (Smith, & True, 2014, p. 147). За результатами канадського дослідження, проведеного Д. Томпсоном у 2013 р., 27 % ветеранів канадської армії повідомили про значні труднощі, пов'язані з соціальною адаптацією, 56 % заявили про те, що процес переходу до цивільного життя був досить легким, і 17 % відповіли, що перехід не був ані легким, ані складним¹² (Thompson et al, 2014).

Оскільки військові мають схожий життєвий досвід (тривале перебування поза домом, далеко від сім'ї, друзів і звичного життя; несення служби в небезпечних для життя контекстах), стикаються з однаковими проблемами (ре)адаптації, вони схильні після демобілізації об'єднуватися в різні групи підтримки (в соціальних Інтернет-мережах, в спілках ветеранів), що може породити ефект групової замкнутості і дистанційованості від людей з іншим життєвим досвідом, стати причиною нездатності/небажання шукати ефективні способи взаємодії з іншими акторами, що може затримати/перервати процес

¹² Складнощі соціальної адаптації слід пояснювати з урахуванням різних психологічних проблем, з якими стикаються ветерани війни. Як підкреслюють М. Мушкевич, Р. Федоренко, А. Мельник, «заслужують на увагу науковців особливості перебування військовослужбовців у зоні АТО. На думку начальника НДЦ гуманітарних проблем ЗС України Назима Агаєва, серед українських військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, спостерігається дуже високий рівень психологічних проблем. Аналіз досвіду бойових дій, що відбуваються на території нашої країни, свідчать про значний ріст психогенних втрат серед особового складу ЗС України, у порівнянні з війнами інших періодів та в інших державах. За словами експерта, якщо середньостатистичний показник психогенних втрат складає 10–25 %, то в даний час серед українських військових вони досягають практично 80 % і приблизно у 30–40 % випадків це можуть бути незворотні втрати, коли психологічні проблеми переходять у психіатричні. Н. Агаєв відмітив, що максимальний термін для психологічного виснаження військовослужбовців при постійному перебуванні в зоні бойових дій складає 35–45 днів, а українські військовослужбовці перебували там 4–5 місяців, а іноді і більше року. Тривале перебування військових в умовах специфічного бойового стресу накладає свій негативний відбиток, що, як стверджують науковці, призводить як до розвитку ПТСР, так і до розладів адаптації (РА)» (Мушкевич, 2016).

соціальної (ре)адаптації (Greenberg, Langston, & Gould, 2007). Процес (ре)адаптації може бути ускладнений такою особливістю мілітарного досвіду, яку вчені називають армійським звеличуванням над «цивільними» як такими, що володіють гіршими навиками організаторської діяльності, слабкими здібностями працювати в важких умовах, гіршою фізичною силою. Ставлення до оточуючих як до «слабких і неповноцінних» може значно відстрочити процес пристосування до цивільного життя.

За результатами теоретичного огляду західної літератури з проблеми мілітарної ідентичності можна зробити кілька висновків. 1. Високий рівень мілітарної ідентичності може сприяти пристосуванню рекрутів до служби в армії і перешкоджати соціальній (ре)адаптації ветеранів після повернення з армії. 2. Низький рівень мілітарної ідентичності може породити незадоволення новобранців військовою службою і підвищити ймовірність професійного вигорання. 3. Мілітарну ідентичність доцільно вивчати з використанням діяльнісного підходу, оскільки вона формується в процесі здійснення специфічних військових практик, таких як участь у військових операціях, щоденні фізичні тренування, розвиток військових навичок (точність стрільби, володіння зброєю та військовою технікою). 4. Вік військовослужбовця впливає на ступінь прояву мілітарного досвіду: при ранньому рекрутуванні військовослужбовця (у 18–22 років) висока ймовірність глибокої ресоціалізації/альтернації і засвоєння мілітарної культури, що може стати причиною складнощів із соціальною (ре)адаптацією після демобілізації або звільнення з армії за станом здоров'я. 5. Ускладнити процес транзиту військовослужбовців з армійського до цивільного поля після демобілізації або звільнення за станом здоров'я можуть множинні контрасти між маскулінною мілітарною культурою (з її культом сили, дисципліни, порядку і контролю) і цивільною культурою (з її цінностями свободи, творчості і самовираження). 6. Факторами успішного транзиту мілітарної ідентичності ветеранів є суспільне визнання і соціальний супровід, підтримка з боку різних громадських і професійних організацій, мас-медіа та органів державної влади. 7. Високі рівні

мілітарної ідентичності корелюють з прагненням ветеранів розвивати мілітарну субкультуру і підтримувати членство в регіональних союзах ветеранів або соціальних групах в Інтернет-мережах.

2.3 Теоретико-методологічні підходи до вивчення транзиту мілітарної ідентичності в сучасній соціології

Концепт мілітарної ідентичності тісно пов'язаний з поняттям транзиту/транзиції (transition) або, вірніше, двох транзитів – переходу з цивільного життя до армійського поля (після військової мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил) і зворотного переходу з армії до цивільного поля (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я), які отримали назву «civilian-to-military transition» (CMT) та «military-to-civilian transition» (MCT). Якщо перший транзит передбачає формування мілітарної ідентичності, то другий транзит співвідноситься з феноменом постмілітарної ідентичності (Robinson, Littlefield, & Schleuning, 2017). Транзит соціальних акторів від армійської до цивільного життя вивчають П. Хігате, Т. Карнер, Д. Волкер, Р. Сміт і Д. Тру (Higate, 2001; Karner, 1998; Walker, 2011). Н. Прахарсо використовує термін «транзити ідентичностей» (identity transitions), що фіксує габітуальний дрейф від мілітарної до цивільної (або навпаки) ідентичності (Praharso, Tear, & Cruwys, 2017), який може тривати від кількох днів до кількох років. А. Демерс застосувала схему життєвих переходів А. ван Геннеп і В. Тернера для аналізу трьох стадій транзиту мілітарної ідентичності: 1. «Сепарація (Separation): актор віддаляється від звичного контексту суспільного життя, приймаючи нові правила/звичаї і трансгресує попередню ідентичність. 2. Лімінальність¹³ (Liminality): актор не належить ні до попереднього, ні до нового соціального контекста. 3. Інкорпорування (Incorporation): актор втягується в нову соціальну структуру, часто з більш

¹³ Лімінальність – термін, введений Арнольдом ван Геннеп в 1909 р.; означає проміжну фазу в ритуалах, «коли для їх учасників перестають діяти цивільні норми, і вони опиняються поза соціального контролю» (Трещенок, 2016).

високим статусним рівнем, ніж попередня група» (Demers, 2011, p. 162). Транзит ідентичності може співвідноситися (хоча і необов'язково) з «кризою ідентичності» (Е. Еріксон), який свідчить про незавершеність переходу, про конфлікт ідентичностей (попередньої і нової), коли особистість ще не сформувала нові переконання і цінності, або прийняті цінності не дозволяють їй досягти значних результатів у життєвих практиках.

З метою виявлення специфіки транзитів мілітарної ідентичності виникає необхідність в їх осмисленні в контексті відомих сучасних соціологічних теорій. Розглянемо природу транзитів мілітарної ідентичності в контексті теорій альтернації П. Бергера і Т. Лукмана, габітусу П. Бурдьє, «того, хто повертається додому» А. Шюца і «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана.

У контексті теорії соціального конструкціонізму П. Бергера і Т. Лукмана проблему транзиту мілітарної ідентичності можна вивчати, використовуючи поняття первинної/вторинної соціалізації і альтернації. Згідно П. Бергеру і Т. Лукману, «первинна соціалізація є та перша соціалізація, якій індивід піддається в дитинстві і завдяки якій він стає членом суспільства. Вторинна соціалізація – це кожний наступний процес, що дозволяє вже соціалізованому індивідові входити в нові сектори об'єктивного світу його суспільства» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 214-215). Первинна соціалізація є найбільш важливою для індивіда, впливаючи на все його/її подальше життя і формуючи найбільш важливі для нього/неї ціннісно-нормативні патерни «базисного світу». Індивід інтерналізує життєві установки і цінності в процесі ідентифікації зі значущими іншими, внаслідок чого придбане світосприйняття «набагато міцніше вкорінюється у свідомість, ніж те, що інтерналізується у процесі вторинної соціалізації» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 221). Вторинна соціалізація пов'язана з залученням актора в професійні «підсвіти» і набуттям «специфічно-рольового знання, що означає інтерналізацію семантичних полів, які структурують буденні інтерпретації та поведінку в рамках інституціональної сфери» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 227). Наприклад, після мобілізації новобранці засвоюють армійську семантику і нові інтерпретації

світу, релевантні новому інституційному контекстові, які за значимістю і частотою вживання можуть конкурувати із семантичними полями первинної соціалізації. Перефразуючи П. Бергера і Т. Лукмана, можна сказати, що військовослужбовцями стають, не тільки набуваючи необхідні вміння, а й завдяки розумінню і використанню армійської мови. Транзит із цивільного до військового поля супроводжується набуттям нового дискурсивного світосприйняття, породжує нові інтерпретації повсякденності.

Оскільки вторинна соціалізація, релевантна професійним «підсвітам», не настільки фундаментальна, як первинна соціалізація (що співвідноситься із «базисним світом» особистості), то можна припустити, що транзит в армійське поле породжує не настільки потужну мілітарну ідентичність, яка була б в змозі витіснити/придушити цивільну ідентичність актора, що сформувалася в процесі комунікування зі значущими іншими. Відповідно, зворотний транзит з армії до цивільного поля після демобілізації також повинен бути м'яким і безболісним, дозволяючи актору відновити базисний стиль світорозуміння. Однак П. Бергер і Т. Лукман оговорюють умови більш глибоких, кризових змін в особистісній структурі, які можуть статися при вторинній соціалізації, не уступаючи (а, може, й перевершуючи) за впливовістю первинну соціалізацію. Йдеться про «крайній випадок тотальної трансформації», якому П. Бергер і Т. Лукман дали назву «альтернації» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 256). Альтернація передбачає радикальне перетворення особистості, умовою якого стає, по-перше, «сильна емоційна ідентифікація з персоналом соціалізації» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 256), а, по-друге, «демонтаж, руйнування попередньої номічної структури суб'єктивної реальності індивіда» ((Бергер, & Лукман, 1995, с. 257). Обидві умови будуть дотримані, якщо актор буде сприймати «персонал соціалізації» як значущих інших, як близьких людей або членів сім'ї, які мають незаперечний авторитет. Якщо в армійському полі новобранець зіткнеться саме з таким оточенням, яке буде авторитетним і шанованим, яке буде викликати сильні емоції любові і відданості, в цьому випадку може статися альтернація, радикальна особистісна трансформація (на

кшталт релігійного навернення), результатом якої стане формування стійкої мілітарної ідентичності, здатної витіснити цивільну ідентичність, що сформувалася до призову в армію. У цьому випадку другий транзит (з армії до цивільного поля) може бути ускладнений труднощами соціальної (ре)адаптації, викликаними прихильністю мілітарному досвіду і небажанням/нездатністю актора здійснити зворотний дрейф до цивільного світосприйняття.

Таким чином, в контексті теорії П. Бергера і Т. Лукмана слід розрізнити два модуси мілітарної ідентичності – слабку форму (що співвідноситься з частковою вторинною соціалізацією в армійському «підсвіті», яка не передбачає біографічного розриву з минулим життєвим досвідом і, навпаки, підкреслює спадкоємність з ним) і сильну форму (що співвідноситься з альтернацією, яка супроводжується формуванням «базисного світу» нового соціального оточення і дистанціюванням від минулого). Критерієм для розрізнення цих форм може стати сприйняття армії «як сім'ї», товаришів по службі – «як братів», а командирів – «як батьків» в разі сильної форми мілітарної ідентичності, що співвідноситься із демонтажем старої системи світосприйняття (з її реальними родинними/фізіологічними зв'язками), розривом біографічної безперервності і емоційно-когнітивною ідентифікацією із новими товаришами.

Мілітарна ідентичність, сформована в контексті альтернації, може бути пов'язана з ускладненим другим транзитом і утрудненою соціальною (ре)адаптацією актора (на відміну від мілітарної ідентичності, яка виникла в ситуації рутинної вторинної соціалізації, яка не супроводжувалася сильними особистісними трансформаціями). Як вважають П. Бергер і Т. Лукман, в цьому випадку «імовірнісна структура повинна стати світом індивіда, що відсуває всі інші світи, перш за все той з них, в якому індивід «мешкав» до альтернації. Це передбачає сегрегацію, тобто відділення індивіда від «мешканців» інших світів, перш за все від «співмешканців» по щойно залишеному ним світу. ... Індивід роз'єднується з колишнім світом ... по можливості тілесно, а якщо це неможливо, то ментально» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 259). П. Бергер і

Т. Лукман запропонували семантичні критерії альтернації: негативна оцінка фактів біографії, що передували альтернації; темпоральний розрив послідовності суб'єктивної біографії індивіда; «перетолкування подій та осіб, які в минулому були значущими» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 261). Стосовно теми мілітарної ідентичності, альтернацію можна ідентифікувати за наступними вербальними маркерами: «до армії я думав так, а тепер зовсім інакше»¹⁴, «раніше я нічого не розумів в житті, армія мені відкрила очі на багато речей»; «мені раніше подобалося спілкуватися із хлопцями/дівчатами зі шкільного класу, тепер мені чужі їх інтереси», «мої бойові товариші замінили рідних братів/сестер» тощо.

Під час розгляду транзитів мілітарної ідентичності необхідно враховувати темпоральний критерій – термін перебування новобранця в армії. Якщо термін служби недовгий (приміром, за станом здоров'я актор повернувся до цивільного життя набагато раніше покладеного терміну), то альтернація може не привести до радикального розриву із біографічним минулим і відмови від колишньої ідентичності. П. Бергер і Т. Лукман вказують на випадки нетривалих за часом альтернацій, «наприклад, в разі короткочасного військового збору або короткочасної госпіталізації; відміну від повної ресоціалізації тут легко помітити, досить порівняти її з тривалою підготовкою до військової кар'єри або з випадком хронічного захворювання. Узгодженість із колишньою реальністю та ідентичністю (цивільної або здорової особи) передбачається тут вже тим, що до них хочуть повернутися» (Бергер, & Лукман, 1995, с. 263).

В контексті теорії П. Бурдьє транзит мілітарної ідентичності співвідноситься із концептом габітусу, що розуміється як «система стійких

¹⁴ В даному контексті показовими є результати інтерв'ювання учасника бойових дій на Донбасі, проведеного О. Даниленко: «Если сравнить приоритеты до войны и после... Если до войны как-то рассматривался вариант карьеры, личные планы, финансовая составляющая, то после АТО система ценностей коренным образом поменялась, вот... Финансы, личностные блага отошли на второй план, третий план. Больше начали цениться такие вот... домашний уют, спокойствие, крыша над головой. Точно так же и по людям. Если раньше я оценивал людей относительно того, чего они добились, то сейчас я оцениваю немножко другими критериями. Уже смотрю, что они говорят, что делают, уже не важно, во что он одет, на чем он ездит, сколько зарабатывает... Мне больше важно то, чем он живет, чем он дышит» (Даниленко, 2018, с. 130).

диспозицій, схильних функціонувати як структуруючі структури, тобто як принципи, що породжують і організують практики й уявлення» (Бурдьє, 1998). Габітус (або диспозиційна схильність до певної поведінки) формується в певних соціальних і культурних контекстах, і значно впливає на світосприйняття і функціонування соціальних акторів. Габітус, що сформувався в процесі первинної соціалізації соціального актора, може вступити в певне протиріччя з армійським соціокультурним контекстом, в який потрапляє новобранець після мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил. Процес транзиту може бути значно ускладнений специфікою армійського середовища, для аналізу якого корисно використовувати поняття «чоловічого домінування» (П. Бурдьє) або концепцію домінантної/гегемонної маскулінності, яка пов'язана з такими цінностями, як фізична сила, здатність ризикувати, винахідливість, активність, прагнення до влади, чоловіча солідарність тощо (Cooper, 2017, p. 54). Як вважає С. Азертон, в армійському полі все ще домінують чоловіки, а переважна більшість кар'єрних стратегій в армії доступні тільки чоловікам¹⁵ (Atherton, 2009, p. 823).

Під час служби в армії формується мілітарний габітус, який полегшує залучення актора до армійського соціокультурного простору і допомагає йому відчутти себе «своїм» у військовому співтоваристві. Г. Марінгіра, Д. Гібсон і А. Ріхтер вважають, що формування мілітарного габітусу відбувається в особливих армійських локусах – в казармі, під час тренувань та участі у військових операціях, де формується дисциплінованість, витривалість, агресивність солдата і конформізм щодо діючих в армії норм і правил поведінки. За визначенням М. Вебера, армія – це установа, законодавчо уповноважена застосовувати силу і вбивати супротивника, в якій новобранці трансформуються в бійців, чиїм завданням стає «виявлення і знищення ворога». Командири повинні присвятити новобранців в «культ» легітимного

¹⁵ За даними Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України в 2019 р. в армії 27074 жінок-військовослужбовців, з них 949 – старші офіцери (*Кількість жінок у нашому війську*, 2019). У 2014 р. відсоток жінок у ЗСУ становив 6,5 %, у 2019 р. – понад 11 % жінок-військовослужбовців (*Жінок в українській армії*, 2019).

насильства, щоб ті стали здатні здійснювати жорсткі дії і контролювати емоції жалості і співчуття. Фізичні та психологічні страждання в процесі тривалих щоденних тренувань, соціальна депривація і жорсткий контроль з боку начальства формують габітус воїна, здатного впоратися зі страхом смерті. Мілітарна ідентичність співвідноситься з поняттям бойового братерства (comradeship), що відрізняється від дружби/товариства глибиною взаємозалежності і вірою в допомогу товаришів. Г. Марінгіра, Д. Гібсон і А. Ріхтер розглядають поняття comradeship в контексті концепції соціальної солідарності, яка передбачає абсолютну довіру один одному, що може допомогти солдатам вижити в напружених бойових умовах (Maringira, Gibson, & Richters, 2015, p. 37).

Мілітарний габітус, що сформувався під час служби в армії, може зіткнутися з цивільним соціокультурним контекстом під час транзиту військовослужбовця з армії до цивільного поля, результатом чого може стати формування постмілітарного габітусу колишнього військового (ветерана). Протиріччя між двома габітусами, які протягом тривалого часу формувалися в різних соціокультурних полях (військовому і цивільному), може викликати ефект гістерезису (Бурдье, 2005, с. 165) (або гальмування/запізнювання пристосування до соціальних змін, пов'язане з інерційністю габітусу). Звичка до армійського стилю поведінки і способу життя може загальмувати прийняття нових моделей поведінки в цивільному контексті, що спричинить запізнення зміни габітуальних структур актора. Гістерезис може проявитися в затятому небажанні ветеранів трансформувати мілітарний габітус і реагувати на виклики соціального оточення. Так, в дослідженні Г. Марінгіра, Д. Гібсона і А. Ріхтера, які вивчали мілітарну ідентичність військовослужбовців Зімбабве, які дезертирували і попросили політичного притулку в ПАР, були виявлені певні складнощі, пов'язані з гістерезисом мілітарного габітусу. Транзит зімбабвійських ветеранів до цивільного життя в ПАР був ускладнений декількома факторами – необхідністю соціальної адаптації в *чужій* країні; негативним усвідомленням себе дезертирами і вигнанцями з рідної країни;

втратою сім'ї та статусу військових, що спричинило їхнє дистанціювання від приймаючої спільноти ПАР. Гістерезис проявився в свідомому збереженні вірності мілітарному минулому, в активній підтримці військового габітусу за допомогою виконання певних мілітарних практик (посилені фізичні тренування, вправи у стрільбі, володінні холодною зброєю і прийомами самооборони) (Maringira, Gibson, & Richters, 2015, p. 37).

На думку П. Бурдьє, «зрозуміти, що є габітус, можна тільки за умови співвіднесення соціальних умов, в яких він формувався (виробляючи при цьому умови свого формування), зі соціальними умовами, за яких він був «приведений в дію», тобто необхідно провести наукову роботу по встановленню зв'язку між двома станами соціального світу, які реалізуються габітусом, що встановлює цей зв'язок за допомогою практики і в практиці. ... Габітус є діяльна присутність всього минулого, продуктом якого він є, – отже, він є те, що дає практикам відносну незалежність щодо зовнішньої детермінації безпосереднього сьогодення» (Бурдьє, 1998). Мілітарний габітус, що включає в себе установки домінантної маскулінності, звичку до ієрархічних взаємин і до жорсткого контролю (які інтерналізуються військовослужбовцями протягом тривалого перебування в армії під тиском з боку командного складу) може вступити в конфлікт із цивільним габітусом свободи і самовизначення, який був сформований до мобілізації актора та який необхідно реактуалізувати після повернення з армії. Ветеран(к)и, які не усвідомлюють необхідності габітуального перенастроювання, можуть випробувати великі складнощі в процесі соціальної (ре)адаптації, вважаючи за краще стратегію маргіналізації замість інтеграції до цивільного поля. І, навпаки, вміння транспонувати мілітарний культурний капітал (що включає дисциплінованість, схильність до порядку, культуру підпорядкування) у реєстр цивільного життя може стимулювати соціальну реінтеграцію ветеранів, відновлення професійних і соціальних зв'язків.

Як вважають Л. Купер, Н. Кедік, Л. Годієра, М. Флоссі і Х. Енворд, важливу роль у процесі перенастроювання габітуальної структури ветеранів

можуть зіграти накопичені під час армійської служби форми капіталу, представлені в таких конфігураціях: соціальний капітал включає в себе бойове товариство, доступ до військових соціальних мереж; культурний капітал означає залучення до культури воїна, володіння мілітарними компетенціями, технічними знаннями; символічний капітал включає в себе престиж статусу бійця, бойові нагороди, відзнаки на уніформі, репутацію бойового експерта (Cooper et al, 2017, p. 57). Уміння транспонувати армійські форми капіталу в цивільний реєстр може сприяти формуванню множинної, гнучкої ідентичності актора, що включає в себе різноманітні ролі колишнього солдата, чоловіка, батька, громадянина країни, працівника організації тощо. Л. Купер, Н. Кедік, Л. Годієр, М. Флоссі і Х. Енворд відзначають, що в цивільному житті у ветеранів можуть виникнути серйозні труднощі з конвертацією культурного, соціального та символічного капіталів військовослужбовця в економічний капітал. Те, що цінувалося в армії і нагороджувалося службовим просуванням і підвищенням, може виявитися незатребуваним в економічному полі¹⁶. В цьому контексті гістерезис може стимулювати еволюцію мілітарного габітусу, який почне змінюватися, щоб відповідати логіці цивільного поля (Cooper et al, 2017).

Транзит мілітарної ідентичності доцільно також вивчати в контексті теорії «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана, які досліджували стан соціальної тривоги і дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення до невідомого культурного контексту, в якому колишній соціокультурний досвід уже не діє. В ситуації культурного шоку актор проходить серію криз, що породжують новий життєвий досвід, підсумком чого може стати (ре)адаптація до нової культури. Стикаючись із мілітарною культурою, новобранці спочатку

¹⁶ Показовими є деякі висловлювання американських ветеранів війни в Іраку, які намагалися вербалізувати свій досвід повернення з армії у повсякденне життя. «В армії досягнення військовослужбовців символічно нагороджуються за допомогою медалей і орденів, які високо цінуються в армійському середовищі і співвідносяться з певним статусом. У звичайному ж житті діє своя власна система визнання достоїнств людини; для цивільного населення військові нагороди зазвичай значать небагато або взагалі нічого. Бойовий значок піхоти [CIB] – відмінна нагорода, що означає, що я добре зробив свою роботу як піхотинець. В армії у вас є певна перевага, якщо у вас є CIB. Але коли ви повертаєтесь, ви вже не можете носити цей значок, тому що він нікого не цікавить» (Smith, & True, 2014, p. 151).

виявляються в стані культурного шоку, оскільки основні атрибути армійської культури (уніформа, вітання-салют, військова дисципліна, ієрархічна структура управління, культ зброї і технік самооборони, общинний спосіб життя, культура воїна і войовничості) значно відрізняються від цивільної культури. Згодом новачки починають відчувати себе солдатами, підкоряючись вимогам нової культури і формують мілітарну ідентичність (Артеменко, 2018b; Артеменко, & Батаєва, 2018d).

Б. Бергман використовує термін «зворотний культурний шок» (reverse culture shock) для опису труднощів соціальної (ре)адаптації ветеранів після повернення з армії, коли їм доводиться реанімувати колишні культурні цінності і моделі поведінки, пристосовуючись до вимог цивільного суспільства (Bergman, Burdett, & Greenberg, 2014, p. 63). Д. Хоган (J. Hogan) запропонував чотирьох-стадійну модель зворотного культурного шоку: наївність чи заперечення; розчарування або негативізм; перспектива; реорганізація. У цьому процесі очікування того, що повторний перехід буде легким (стадія наївності) поступається місцем усвідомленню того, що повернення є скоріше проблематичним (стадія розчарування). Почуття перспективи (третя стадія) з'являється, коли людина починає усвідомлювати ситуацію, що склалася, перш ніж перейти до більш реалістичних цілей і очікувань, що передбачає реорганізацію ідентичності (четверта стадія) і ресоціалізацію. У разі невдалого транзиту актор може випробувати відчуження від нової культури і бажання дистанціюватися від неї (стадія відкидання). Крайнім випадком зриву (ре)адаптації можуть стати суїцидальні думки/дії як гранична відмова від пристосування до нового життя, яке сприймається як чуже. Згідно з американською статистикою, кожен рік 8000 ветеранів помирають через самогубства; це майже 22 суїцида на день (Lancaster, Kintzle, & Castro, 2018). Про збільшення кількості суїцидів серед ветеранів (в основному, у віці до 24 років серед тих, хто воювали в Іраку і Афганістані) говорять й англійські дослідники. Так, К. Брюін, Р. Гарнетт і Б. Ендрюс, які в 2010 р. провели у Великобританії дослідження мілітарної ідентичності ветеранів збройних

конфліктів у Перській затоці, Боснії і Північній Ірландії (були проведені інтерв'ю з 31 ветераном, які вчинили спробу суїциду, 59 ветеранами, які думали або планували суїцид і 51 ветераном, які не думали і не робили спроб суїциду). Результати дослідження продемонстрували наявність певного зв'язку між негативним сприйняттям світу і суїцидальною поведінкою/настроєм ветеранів. Соціальну відчуженість, відчуття нерозуміння з боку оточуючих і відсутність/нестачу соціальної підтримки автори розглядають як фактори ризику, які можуть призвести до зриву (ре)адаптації ветеранів. Крім розчарування в людях (яких ветерани визначають як «злісних егоїстів»), більшість ветеранів говорили про відчуженість від суспільства. Типовими були такі коментарі: «ті, до яких я можу звернутися у будь-який час, це колишні товариші по службі; це єдині люди, яким я довіряю». Багато ветеранів говорили про те, що суспільство не оцінило того, що вони зробили на війні, коли ризикували власним життям. Деякі ветерани з суїцидальними думками говорили про відчуття своєї життєвої поразки і втрати смаку до життя (Brewin, Garnett, & Andrews, 2011).

Як слушно довела О. Даниленко, під час дослідження проблем (ре)адаптації солдатів і офіцерів української армії доцільно використовувати концепцію «того, хто повертається додому» А. Шюца (Даниленко, 2018, с. 121), розглядаючи фактор зміни «систем релевантності» як один з найважливіших факторів адаптації військовослужбовців, які повертаються додому. У контексті концепції «того, хто повертається додому» А. Шютца, на наш погляд, доречно аналізувати «другий» транзит мілітарної ідентичності (з армії до цивільного поля). Після демобілізації колишні військовослужбовці можуть зіткнутися з проблемою невідповідності систем релевантності, актуальних в армійському і цивільному полях, що може породити ефект ретардації реінтеграційного процесу. «Ситуація солдата унікальна. Коли після повернення він буде говорити про неї – якщо взагалі заговорить – то побачить, що навіть ті люди, які симпатизують йому, не розуміють унікальності його індивідуального досвіду, який зробив його іншою людиною» (Шютц, 2004а,

с. 554). Успішність соціальної (ре)адаптації ветеранів в значній мірі залежить від їхнього вміння трансформувати мілітарну ідентичність, транспонувати її в цивільний контекст і визнати важливість відновлення рутинних повсякденних практик. Як вважає А. Шютц, однією з основних перешкод на шляху соціальної реадaptaції ветеранів може стати незатребуваність у цивільному полі придбаних в армії навичок, нездатність дистанціюватися від армійських цінностей конформізму і прийняти цивільні цінності автономного існування. «На жаль – і це головне, – немає гарантії, що соціальні функції, які витримали тест в одній системі, зможуть зробити те ж саме, будучи перенесеними в іншу. Це особливо справедливо щодо тих, хто повертається з війни. З соціологічної точки зору армійське життя демонструє дивну амбівалентність. Воно характеризується виключно високим ступенем примусу, дисципліни, нав'язаної контролюючої і нормативної структури. ...У цивільному суспільстві солдат повинен вибирати власні цілі і засоби і не може, як в армії, слідувати авторитету або керівництву. Тому він нерідко відчуває себе, як дитина без матері» (Шютц, 2004а, с. 555).

Будучи позбавленим звичних атрибутів цінованого в армії статусу бійця (а також військової форми, відзнак, бойових нагород, нашивок тощо), ветеран може гостро переживати свою незахищеність і незатребуваність у новому соціальному контексті: «той, хто повертається додому, позбавлений військової форми, а з нею – і привілейованого становища в суспільстві. Це не означає, звичайно, що він позбавляється престижу захисника Батьківщини, проте історія свідчить, що довголіття не сприяє пам'яті про славу» (Шютц, 2004а, с. 556). Солдати, які повернулися з війни, частіше стикаються з екзистенційними питаннями, пов'язаними з їхньою ідентичністю («хто я?», «як далі жити?»), що, на думку Р. Сміта і Д. Тру, є ефектом необхідності пристосування до світу повсякденності, в якому вони відчувають себе «чужинцями» (Smith, & True, 2014, p. 156–157).

Феноменологічне дослідження світовідчуття новобранців, які здійснюють дрейф з цивільного у мілітарне поле (перший транзит), можна

знайти у відомому есе А. Шютца «Чужий». Розглядаючи культурний зразок цивільного суспільства як перевірений та ефективний, новобранець після мобілізації може зіткнутися з абсолютно іншими культурними приписами, які на перших порах можуть здатися «чужими» і породити особистісну кризу¹⁷. «Виникає криза, яка, за відомим визначенням У. Томаса, «перериває потік звички і створює змінені стани свідомості і практики», або, як ми могли б сказати, миттєво перекидає всю чинну систему релевантності» (Шютц, 2004b, с. 538).

Новобранець може зіткнутися з тим, що звична для нього система світосприйняття є неефективною в армійському полі та її необхідно замінити на нові «базисні допущення», прийняті в новому груповому контексті. А. Шютц наголошує на необхідності діяльнісного (не так ментального) оволодіння новим сегментом життєвого досвіду, коли «культурний зразок нерідної групи перестає бути змістом його мислення та перетворюється в сегмент світу, яким він повинен опанувати своїми діями» (Шютц, 2004b, с. 540). Прискорити процес адаптації до армійських умов життя під час формування мілітарної ідентичності може фактор, який можна назвати «непереборністю безпосереднього оточення»: «новий культурний зразок набуває характеру навколишнього середовища. З далекого він стає близьким; його ненаповнені структури наповнюються живими переживаннями; його анонімний зміст перетворюються в конкретні соціальні ситуації. Інакше

¹⁷ «Пристосування до армійських умов характеризується формуванням військово-професійної адаптації, найважливіші аспекти якої – адаптація до життя в умовах малої військової групи, до регламентованого способу життя, до вимог військової спеціальності та до нових умов харчування. Призовнику належить за короткий термін оволодіти новими нормами армійського життя і нормами діяльності та спілкування, що суттєво відрізняються від норм цивільного життя. Якщо за умови цивільного життя молода людина може самостійно визначати просторово-часові параметри своєї активності, то в армійському житті такі можливості, як правило, обмежені «особистим часом», який змістовно також регламентований. Якщо в цивільному житті людина за власним бажанням може змінити коло спілкування, розірвати відносини керівництва-наставництва з вчителем, батьками, то в армії командирів не обирають, як і колектив, до якого потрапляє новобранець. За умови армійської служби істотно змінюється співвідношення формальних і неформальних, офіційних і неофіційних відносин на користь перших, знижується кількість «невиробничих» розмов на «вільну» тему. Психологічно незвичними є також одноманітність зовнішнього вигляду, форм звертання, колективне життя, харчування, справляння фізіологічних потреб. Важко звикнути до нового режиму сну, норм та якості харчування, до армійського лексикону, особливо призовникам з інтелігентних верств населення» (Мушкевич, 2016).

кажучи, переживання соціальних об'єктів на рівні безпосереднього середовища (Шютц, 2004b, с. 540). Зіткнувшись з новою реальністю і новим культурним груповим зразком, новобранець під тиском непереборності оточення починає трансформувати світорозуміння і створювати нову систему релевантності, доречну в новому соціальному полі. Його завданням стає усвідомити себе як члена «ми-групи», ідентифікуватися з армією або групою військовослужбовців і прийняти мілітарний культурний зразок як «схему орієнтації, що заслуговує на довіру».

2.4 Гендерні аспекти мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність жінок-ветеранок АТО/ООС

У сучасній західній соціології велику увагу приділяють вивченню таких гендерних аспектів мілітарної ідентичності, як маскулінність військових (Higate, 2001; Woodward, & Jenkins, 2011); політика формування жіночої мілітарної ідентичності (Silva, 2008); проблеми, пов'язані з інтеграцією жіночого персоналу до традиційно маскулінних армійських контекстів (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2018; Sasson-Levy, 2003); просторові характеристики гендерної мілітарної ідентичності (Atherton, 2009; Woodward, & Jenkins, 2011). Перспективним є вивчення гендерних аспектів мілітарної ідентичності – особливостей транзитів мілітарної ідентичності жінок-ветеранок; здійснення аналізу чоловічих і жіночих мілітарних практик в армії. Згідно з положеннями соціального конструктивізму, соціальні актори інтерпретують світ і свою позицію в ньому під впливом соціокультурного контексту повсякденного існування. «Соціальний конструктивізм підкреслює вплив культури на нас, яка формує спосіб, яким ми бачимо речі (і навіть спосіб, яким ми відчуваємо речі!), задає дуже характерний ракурс сприйняття світу» (Crotty, 1998, р. 58). Гендерна ідентичність жінки-військовослужбовця в значній мірі формується під впливом норм і цінностей, які прийняті і високо цінуються в армійському полі.

Ізраїльські дослідниці О. Сессон-Леві і С. Амрам-Кац аналізують процеси дегендеризації взаємин в армії, які проявляються в ослабленні гендерних диспропорцій, оскільки в армії усі військовослужбовці повинні виконувати однакові бойові/армійські ролі незалежно від статі; а з іншого боку – регендеризації, що виявляється у відтворенні гендерних диспропорцій (оскільки від жінок в армії вимагають виконання менш складних завдань, їм не обов'язково брати участь у бойових операціях) (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007, p. 107).

О. Сессон-Леві і С. Амрам-Кац підкреслюють, що в армії зберігається пріоритет маскулінної моделі поведінки (в якій цінуються агресивність, наполегливість, цілесюгальність, сила, витривалість, міцне тіло, здатність до великих фізичних навантажень, готовність ризикувати життям, вміння володіти зброєю тощо), тому успішний транзит жінок в армійське поле передбачає засвоєння цієї моделі. Дегендеризація означає, що функціонування чоловіків і жінок в армії протікає відносно однаково, тому можна помітити більше відмінностей не між чоловіками-військовослужбовцями і жінками-військовослужбовцями, а між різними представниками окремих гендерних груп (які мають різний військовий досвід, різний рівень освіти, різний вік) (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007, p. 116). Одночасно з цим в армії відбувається регендеризація взаємин, яку досить складно ідентифікувати і змінити. Вона проявляється в репродукції на повсякденному рівні культурних кодів (наприклад, жінка слабша чоловіки), стереотипних схем поведінки (наприклад, жінка гірше воює) і гегемонної гендерної віри в перевагу маскулінності. Дискримінаційні практики проявляються також в тому, що у жінок в армії особливі нормативи у фізичних тренуваннях (менша кількість віджимань, присідань, підтягувань на турніках, менші бігові дистанції).

Якщо «воїн» є еталоном, а мужність – основним принципом організації армійського життя, то регендеризація стає неминучим підсумком армійського життя, а в поведінці жінок відтворюється маскулінна нормативність. «Через «стилізоване повторення дій» (Butler, 1990, p. 140), наприклад, зниження

голосу, використання нецензурної лексики, носіння великої, брудної форми і зброї, жінки-солдати імітують бойову практику чоловіків-солдат. ... Ці жінки не перетворюються на чоловіків; скоріше, їхня поведінка передбачає появу нової гендерної ідентичності, в якій поєднуються жіночі та чоловічі риси» (Sasson-Levy, 2003, p. 448).

О. Сессон-Леві і С. Амрам-Кац виокремили два напрямки у феміністській спеціальній літературі, в якій по-різному оцінюється участь жінок в армії. Ліберальні феміністки І. Фейнман та Л. Піч вважають, що жінки нарівні з чоловіками повинні мати право служити в армії і брати участь у бойових діях (Feinman, 2000, p. 31; Peach, 1996, p. 174–178); позбавлення їх цього права є дискримінаційним, оскільки пов'язано зі ставленням до жінок як до менш професійної «нижчої категорії» військових працівників, які можуть займати обмежену кількість робочих місць в армії. Навпаки, радикальні феміністки не вважають, що армія є тим соціальним полем, в якому жінки повинні боротися за рівні права з чоловіками, оскільки армія є інститутом легітимного насильства, в якому домінують маскулінні зразки поведінки (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007, p. 111). Вони вважають, що жінки, які вступають до армії, сприяють зміцненню «аморального» інституту і відволікають увагу громадськості від критичного аналізу цілей і функцій військових установ (Peach, 1996, p. 178; Robbins, & Uri, 2000).

Д. Сілва досліджує інтеграцію жінок у збройні сили США, що пов'язано з трансформацією традиційних гендерних відносин у мілітарному полі в цій країні. За результатами інтерв'ю з 38 жінками-військовослужбовцями США, Д. Сілва зробила висновок, що для більшості опитаних жінок (приблизно дві третини) головним є оцінювання військовослужбовців не за статевими, а за професійними ознаками, і, відповідно, на перший план виходять особистісні якості службовців (Silva, 2008, p. 944). З іншого боку, опитані жінки підкреслювали важливість для них традиційних ознак жіночності, – привабливості, чутливості, заміжжя і материнства, – хоча і визнавали, що ці характеристики складно поєднувати з військовими практиками. Багато жінок

заявили, що не хочуть тривалої військової кар'єри, тому що це може перешкодити їхнім планам вийти заміж і народити дітей (і тільки одна опитана жінка заявила, що планує залишитися в армії надовго, якщо це буде потрібно) (Silva, 2008, p. 951).

О. Сессон-Леві в статті «Фемінізм і військові гендерні практики: ізраїльські жінки-солдати в «маскулінних» ролях» (2003) підкреслює, що «ізраїльські жінки-солдати формують гендерну ідентичність відповідно до зразка гегемонної мужності воїна, виконуючи три взаємопов'язані практики: 1) імітація тілесних і дискурсивних дій бійців (носіння зброї, різкі рухи, хороша фізична підготовка, нецензурна лексика); 2) дистанціювання від «традиційної жіночності» (з її акцентуванням зовнішнього прикрашення і турботою про красу тіла); і 3) тривіалізація сексуальних домагань» (Sasson-Levy, 2003, p. 440). Наслідком виконання цих практик стає засвоєння чоловічої ідеології військовослужбовця й ідентифікація з патріархальним порядком в армії, що в дійсності є перешкодою для справжньої інтеграції жінок до армійського поля і причиною їхньої рольової маргіналізації. У цій статті були представлені результати соціологічного дослідження, проведеного з використанням методу напівструктурованого інтерв'ю (було опитано п'ятдесят два солдата-чоловіка і сорок сім жінок-солдатів через рік після їхнього повернення з армії). Як підкреслює О. Сессон-Леві, прийняття чоловічих моделей поведінки не гарантує жінкам набуття бойового статусу, який дозволяє брати участь у боях. Найчастіше бойова кар'єра жінок блокується на ранній стадії їхнього просування в армійській системі. Статус жінок-солдатів в армії є дуже хиткий і рідко пов'язаний з просуванням на керівні пости у військовому чи цивільному житті (Sasson-Levy, 2003, p. 459).

Ф. Пінч, А. Макінтайр, Ф. Браун і А. Окрос, навпаки, підкреслюють, що в багатьох західних країнах жінки-військовослужбовці отримали рівні з чоловіками права, що дозволяє їм брати участь у бойових діях, служити в усіх родах військ та повністю інтегруватися в армійську систему. Так, у 1985 р. у Норвегії жінкам було надано право виконувати всі бойові функції, включаючи

службу на підводних човнах. Данія прийняла політику повної інтеграції жінок в армійську систему в 1988 р. Канадські жінки-військовослужбовці отримали можливість служити майже в усіх родах військ з 1989 р., а з 2001 р. – на борту підводних човнів. Теоретично все армійські позиції відкриті для жінок у США, Голландії і Франції, хоча Ф. Пінч, А. Макінтайр, Ф. Браун і А. Окрос відзначають можливість відхилення практики від теорії, оскільки в реальності можна спостерігати, що чим вище рівень командного складу, тим менше там жінок (Pinch et al, 2006, р. 34). Так, у Бельгії чисельність жінок-рядових у 2001 р. становила 10 %; унтер-офіцерів – тільки 5,8 % і офіцерів – 4,7 %. У Данії жінки становлять 8 % рядових військовослужбовців, 4 % сержантів і 3 % офіцерів. Найчастіше жінки-військовослужбовці займають адміністративні та технічні посади (Pinch et al, 2006, р. 41–44). У Великобританії в 2016 р. було знято заборону на участь жінок у ближньому бою, після чого жінкам було дозволено служити в Королівському танковому корпусі, а в 2017 р. – у структурі ВПС (*Historic day*, 2020). У США в 2016 році жінки були допущені до служби у всіх бойових підрозділах, включаючи морську піхоту і війська спеціального призначення. В американській армії зараз служать більше 200 тис. жінок (це близько 15 % від загальної чисельності збройних сил США) (*Женщины в армии*, 2016). В Ізраїлі жінки складають 32 % регулярної армії, тоді як на бойових посадах – тільки 2,5 % жінок (Sasson-Levy, & Amram-Katz, 2007, р. 117). Більшість жінок-військовослужбовців працюють на традиційних «жіночих» посадах, 30 % з яких є секретарськими і адміністративними, зберігаючи за чоловіками бойові ролі високого статусу. Деякі ізраїльські феміністки стверджують, що відсторонення жінок від участі в бойових діях є однією з основних причин їхнього нижчого статусу в армії (Sasson-Levy, 2003, р. 445).

6 вересня 2018 р. в Україні були внесені поправки до деяких законів з метою «забезпечення рівних прав и можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях». Так, у законі України «Про військовий обов'язок і

військову службу» частину дванадцяті статті першої доповнили такою формулюванням: «Жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками (за винятком випадків, передбачених законодавством з питань охорони материнства та дитинства, а також заборони дискримінації за ознакою статі), що включає прийняття в добровільному порядку (за контрактом) та призов на військову службу, проходження військової служби, проходження служби у військовому резерві, виконання військового обов'язку в запасі та дотримання правил військового обліку» (*Про внесення змін, 2018*). Жінки-військовослужбовці отримали рівний з чоловіками доступ до посад і військових звань і рівний обсяг відповідальності. За даними Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України в 2019 р., в українській армії 27074 жінок-військовослужбовців, з них 949 – старші офіцери (*Кількість жінок, 2019*). Якщо у 2014 р. відсоток жінок у ЗСУ становив 6,5 %, то у 2019 р. – понад 11 % жінок-військовослужбовців (*Жінок в українській армії, 2019*).

М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко провели у 2015 р. соціологічне дослідження «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО»¹⁸, однією з метою якого було виявлення проблем, пов'язаних з інтеграцією українських жінок у мілітарне поле; при цьому були розглянуті такі питання: 1) юридичний аспект участі в АТО; 2) побутові умови служби; 3) поведінковий та психологічний аспекти їхнього перебування на фронті (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016, с. 4). На той час жінки в українській армії мали займати «так звані традиційно «жіночі» посади, які передбачають обслуговування, догляд за іншими, їхнє розважання та мали проблеми з просуванням на більш престижні посади» (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016, с. 16). Авторки дослідження вивчили ставлення українських жінок до проблеми інтеграції жінок до лав української армії.

¹⁸ У дослідженні були використані якісні соціологічні методи: глибинні напівструктуровані інтерв'ю із жінками, які перебувають чи перебували в АТО (N = 42), а також із чоловіками-військовослужбовцями про їхнє ставлення до жінок на фронті (N = 9); інтерв'ю із експертками і експертами (N = 9); спостереженням (у вигляді участі у кількох наукових подіях); контент-аналізі медійних повідомлень.

«Загалом респондентки схвально ставляться до ідеї, щоб жінки мали можливість служити в армії нарівні із чоловіками за власним бажанням, а також нарівні з ними обіймати керівні та вигідні посади» (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016, с. 30). Водночас українські жінки-військовослужбовці зазначили, що незважаючи на запровадження політики інтеграції жінок до армійського поля, вони як і раніше не мають можливості приймати рішення в армії. Однак, як зазначено у дослідженні Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, Л. Василенко, М. Звягінцевої «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя», «у результаті спільних адвокаційних зусиль у 2016 році жінки в армії отримали право на доступ до майже 100 бойових військових посад, які раніше були доступні лише для чоловіків. Таким чином, демобілізовані жінки проклали шлях до рівноправної ролі жінок в АТО/ООС» (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2019, с.12)¹⁹.

М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко також дослідили проблеми з (ре)адаптацією жінок-військовослужбовців після повернення додому, які пов'язані з тим, що «чимало жінок не є офіційно оформленими, і фактично, не мають можливості отримувати оплату за свою працю, а надалі не матимуть державних пільг» (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016, с. 57). Ветеранки, які повертаються додому із посттравматичним стресовим розладом, відчують почуття провини, відстороненості, тоді як чоловіки з таким синдромом схильні до більш тяжких форм поведінки, таких як агресія, дратівливість, алкоголізм (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2016, с. 54).

У квітні-травні 2019 р. у Житомирі нами було проведено напівструктуроване інтерв'ю з вісім'ю жінками-ветеранками АТО/ООС

¹⁹ «Результатом соціологічного дослідження «Невидимий батальйон» стало те, що наказом Міністерства оборони України №292 від 3 червня 2016 року були внесені зміни до Тимчасового переліку штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу. Цей перелік збільшено на понад 100 бойових військових спеціальностей» (Марценюк, Гриценко, Квіт, & Берлінська, 2019, с. 34).

(див. Табл. 2.1) на тему «Мілітарна ідентичність жінок-ветеранок та їхня соціальна (ре)адаптація до цивільного життя».

Таблиця 2.1

Соціально-демографічні характеристики учасниць інтерв'ю

| | Ім'я | Вік | Срок служби в армії (включно перебування в зоні АТО/ООС) | Род військ | Добровільно чи за професією прийняла участь в конфлікті в АТО/ООС | Сімейний стан | Рівень освіти |
|---|----------|-----|--|-------------------|---|------------------------|---------------------|
| 1 | Аліна | 20 | 3 роки | Сухопутні | Добровільно | Одружена | Молодший спеціаліст |
| 2 | Олена | 23 | 2 роки | Сухопутні | Добровільно | Одружена, дітей немає | Молодший спеціаліст |
| 3 | Тетяна | 24 | 4 роки | Десантно-штурмові | Добровільно | Одружена | Бакалавр |
| 4 | Вікторія | 25 | 2 роки | Десантно-штурмові | Добровільно | Одружена, одна дитина | Бакалавр |
| 5 | Катерина | 27 | 2 роки | Сухопутні | Добровільно | Одружена, одна дитина | Бакалавр |
| 6 | Інга | 28 | 3 роки | Сухопутні | За професією | Розлучена, одна дитина | Молодший спеціаліст |
| 7 | Ольга | 31 | 10 років | Десантно-штурмові | За професією | Одружена, дві дитини | Бакалавр |
| 8 | Наталія | 42 | 15 років | Сухопутні | За професією | Неодружена | Молодший спеціаліст |

Метою інтерв'ю було виявити, як жінки-ветеранки оцінюють практичні аспекти інтеграції жінок до армійського поля; як ставляться чоловіки до жінок-військовослужбовців; які фактори впливають на процес соціальної (ре)адаптації жінок до цивільного життя після повернення з лав армії. Гіпотезами нашого дослідження були такі твердження: 1) наявність сім'ї та дітей мають сприяти процесові адаптації жінок після повернення з армії; 2) мілітарний досвід жінок-військовослужбовців має впливати на змінення їхніх життєвих цінностей; 3) тривалість часу, проведеного у збройних силах, та участь у військових діях має впливати на мілітарну ідентифікацію жінок із армією.

На запитання, чи повинні жінки служити в армії, усі респондентки відповіли позитивно та підкреслили, що за своїми здібностями жінки мало відрізняються від чоловіків. Жінки підкреслили важливість гендерної рівності у мілітарній сфері. Приміром, на думку Наталії, 42 роки:

«у присутності жінки якимось і чоловічий колектив стає більш стриманішим, чоловіки поведуться якимось так спокійніше, я думаю що жінка якимось все-таки нейтралізує негатив».

Олена, 23 роки:

«Так, жінка повинна бути в армії. Я взагалі не розумію, чим жінка відрізняється від чоловіка. В деяких випадках жінки краще справляються з роботою або з якимсь наказом, ніж чоловіки. І скільки таких прикладів жінок, які можуть і все виконувати і ще чоловіками командувати. Я думаю, що жінку в армії не потрібно дискримінувати».

Респондентки повідомили про різне ставлення чоловіків-військовослужбовців до жінок в армії, від негативного до позитивного. Деякі чоловіки радилися із респондентками стосовно різних життєвих проблем, деякі сприймали їх як своїх колег, однак були й такі, що не приховували роздратування з приводу присутності жінок на війні. Приміром, Вікторія, 25 років:

«Для мене було проблемою те, що чоловіки не завжди сприймають тебе як спеціаліста. Були такі випадки, коли чоловіки питали, чого ти сюди прийшла, чим ти можеш допомогти. Це звичайно не сильно приємно, но інші чоловіки нас підтримували».

Ольга Георгіївна, 31:

«під час своєї служби я не стикалася з непорозумінням з боку чоловіків... скажімо, з дискримінацією за тендерною ознакою, тобто такого не було».

Аліна, 20 років:

«Чоловіки ставляться по-різному, но більшість нормально, хоча бувають такі чоловіки, які проти того, щоб жінка брала участь у збройних конфліктах».

Олена, 23 роки:

«Були такі, що не приймали нас, ну, як воїнів. Ось медсестра чи там повар, так. Але та ж медсестра чи повар вже знаходиться під пулями і не боїться, то чого вона не може піти в бой разом із чоловіками».

Тільки одна респондентка (Інга, 28 років) повідомила, що, на її думку, у збройних конфліктах в більшій мірі повинні брати участь чоловіки, тоді як жінки мають займатися не-мілітарною діяльністю:

«мають бути жінки [в армії], тому що медичні працівники, повари, бухгалтера, вони в основному чомусь і були жінки, ну, якщо там медичні працівники були хлопці, то бухгалтера чомусь завжди були жінки. Так само і повара, не кожен хлопець піде поваром... Я думаю, що в першу чергу брати участь у військових діях повинні чоловіки, тому що жінок як би там і не було. ...Якщо мама йде на війну, дитина залишається з папою, це ніби якось так неправильно. Мама для дитини це, не побоюся цього слова, більше ніж папа. ... Я думаю, що краще, щоб йшли чоловіки, якщо в сім'ях є діти».

Серед проблем, з якими стикаються жінки в армії, респондентки виокремили: складні житлові умови, часто пов'язані з необхідністю жити в одному приміщенні з чоловіками; складності з дотриманням гігієни (душ, туалети); психологічні травми, пов'язані з загибеллю та травмуванням товаришів по службі. Три респондентки (медики за фахом) вказали на професійні проблеми, такі як брак медикаментів та невідповідність військовослужбовців до надання первинної самопомоги.

Аліна, 20 років:

«Такий досвід пережити більше не хочеться, коли ти дивишся, як гинуть і получують поранення твої товариші, це дуже тяжко. Умови там взагалі погані, особливо по началу доводиться пристосовуватися».

Інга, 28 років:

«Стикалася з такими проблемами, коли люди не вміли елементарно надавати самі собі допомогу і це питання особливо стояло на початку війни, воно було дуже гостро поставлено, тому що люди були не готові до цього».

Ольга Георгіївна, 31:

«Щодо умов, в яких ми перебували, ну звісно, як для жінки там іноді відсутність нормальних умов, маючи на увазі душ, туалет, але сказати, що це було критично, я не можу; якось так випадало, що я, як військовий медик, не знаходилася на передовій безпосередньо, тобто ми завжди стояли на другій лінії оборони, і там умови проживання були, назвемо їх більш-менш комфортними. На рахунок проблем, .. це несвоєчасне забезпечення тими ж медикаментами чи несвоєчасне забезпечення продуктами харчування».

Однак, не зважаючи на складні умови перебування на війні, усі респондентки заявили про позитивні відчуття, пов'язані з армією і бойовим досвідом. Усі вони повідомили, що пишаються тим, що є військовослужбовцями і не уявляють себе без армії (хочуть і надалі служити у військових структурах). Можна припустити, що наявність стійкої ідентифікації респонденток із армією пояснюється тим, що всі вони досить тривалий час провели в армії (від 2 до 15 років), що може бути пов'язано із альтернацією та мілітарною ресоціалізацією (за теорією П. Бергера і Т. Лукмана). Водночас, жінки повідомляли, що вони знають інших жінок-ветеранок, котрі не хочуть більше мати ніякого відношення до армії. Пізнавши всі страхи війни, їм важко адаптуватися до цивільного життя, тому вони проходять психологічну та фізичну реабілітацію.

Аліна, 20 років:

«Я співвідношу себе з армією, в мене гордість, що я військовослужбовець, що я можу щось зробити для своєї держави. Я і далі хочу допомагати, щоб ця війна швидше

закінчилася. Зараз буду допомагати в якості волонтера, хочу підтримати своїх друзів, бо розумію, як їм там тяжко».

Олена, 23 роки:

«Я дуже сильно пишаюсь, це моє, це те, що мені потрібно. Скажу так, в громадянські професії я не хочу. Це зовсім різні структури».

Катерина, 27 років:

«Пишаюся. А як можна не пишатися, коли ти маєш можливість захищати свою державу, коли у тебе така важлива роль. Я вже поєднала своє життя зі Збройними Силами і на цьому все».

Інга, 28 років:

«Працювати вже десь на якомусь громадянському закладі я вже не буду. Тим більше що, не побоююсь навіть цього сказати, але зарплатня у військових, як для жінки, це дуже прекрасна зарплатня».

Усі респондентки заявили, що повернення з армії до цивільного поля було складним, оскільки воно було пов'язане з різким контрастом у способі життя військових і цивільних. Розмірене громадянське життя сприймалося як щось нереальне і абсурдне.

Наталія, 42 роки:

«Розумієте, тут таке спокійне життя, для мене це як я на іншу планету прибуваю.... Нікто нікуди не поспішає...»

Інга, 28 років:

«Важко просто змиритися з тим, що ти в спокої, ти в зоні комфорту, ну це воно так, такий ніби переламний період».

Усі респондентки повідомили про те, що необхідний тривалий час для звикання до умов цивільного життя (більше трьох місяців); деякі з них повідомляли про прагнення ветеранів повернутися назад, в зону АТО/ООС.

Інга, 28 років:

«Дуже багато військових, навіть жінок, які поверталися звідти, хотіли знову їхати обратно, тобто є така зараз навіть хвороба, коли людина, повертаючись в мирне життя, не знаходить себе в ньому. Вона проходить адаптацію в реабілітаційних центрах, але її тяне туди й вона повертається».

Усі респондентки заявили, що вони адаптувалися до цивільного життя або самотужки, або за допомоги родичів; до послуг психологів ніхто з них не звертався. У нашому дослідженні був виявлений зв'язок між наявністю дітей та сім'ї з успішністю соціальної (ре)адаптації жінок-ветеранок. Наявність дітей прискорює період адаптації до цивільного життя саме у жінок. Приміром, Інга, 28 років (розлучена, має дитину):

«Коли є діти, ти швидше адаптуєшся. Ти в сім'ї, ти в спокої, але важко... Як би не дитина, ну я не знаю. Напевно довше це все було б...».

Катерина, 27 років (одружена, має дитину):

«Адаптуватися допомагали рідні, якимось знаходили ці слова, але діти, ось що нам допомагає. Мені було заради чого, кого якнайшвидше адаптуватися».

Ольга Георгіївна, 31 років (одружена, має дві дитини):

«А вже в 2016 році я виводилася з зони бойових дій, будучи на 7 місяці вагітності. І я вийшла зі Сходу і пішла через 2 тижні у пологову відпустку; потім пологи, виховання маленької дитини, ... тут стали зовсім інші умови і зовсім іншим забита голова».

Що стосується впливу мілітарного досвіду на життя і самовідчуття респонденток, то всі вони звернули увагу на такий позитивний результат перебування в армії і зоні АТО/ООС, як змінення життєвих цінностей і розвинення таких якостей, як дисциплінованість та стійкість. Жінки заявили, що для них пріоритетною цінністю стало життя та здоров'я близьких, а не матеріальні блага (Артеменко, 2019е; Artemenko, 2020с).

Аліна, 20 років:

«По-іншому починаєш дивитися на своє життя. Ти получаєш там досвід, який дуже дисциплінує. Після того, як я повернулася додому, я почала більше цінувати своє життя».

Інга, 28 років:

«військова служба загартувала мене; і військові дії, на яких я була, вони допомогли переосмислити життя, тобто зрозуміти інші цінності в житті, і коли я повернулася, зовсім по-іншому подивилася на життя, на все, абсолютно по-іншому. Ну, цінується життя, дуже цінується».

Наталія, 42 роки:

«Я стала більше така поміркована, більш стриманіша стала. Швидше приймаю якісь рішення, більше відповідальна».

Вікторія, 25 років:

«Позитивно, це досвід який вчить багато чому. Дисциплінованість, це перше. Ти починаєш розуміти що є важливим, а що ні».

Катерина, 27 років:

«Це така переоцінка взагалі всього. Свого життя, життя близьких тобі людей. Ти розумієш, що все, що було важливим, вже не є таким. Ти починаєш цінувати зовсім інше. Скажу так, до того як піти на війну, матеріальні блага були для мене дуже важливими, я тільки до цього і стремилася, щоб найкраще все було в мені і у дитини, але коли потрапила туди, поняла, що в цьому житті головне».

Отже, за результатами нашого дослідження, гіпотези підтвердилися. З'ясувалося, що наявність сім'ї та дітей дійсно сприяє процесові (ре)адаптації жінок після повернення з армії; мілітарний досвід жінок-військовослужбовців впливає на змінення їхніх життєвих цінностей; тривалість перебування у збройних силах та зоні бойових дій має вплив на ідентифікацію жінок із

армією та їхнє бажання присвятити своє життя військовій кар'єрі. Постмілітарний транзит жінок-ветеранок пов'язаний із певними зсувами в їхній ціннісній системі координат. Так, після повернення з зони АТО/ООС жінки більшу цінність почали надавати життю, сім'ї та здоров'ю (традиційним цінностям) та меншу – матеріальним благам. Практично усі респондентки (сім з восьми) підтримали ідею гендерної рівності в армії та акцентували позитивні результати їхнього перебування у мілітарному полі.

Висновки до розділу 2

У розділі представлені концептуальні основи вивчення соціальної ідентичності в сучасній соціології; розкрито змістовні характеристики поняття мілітарної ідентичності; виявлено особливості теоретико-методологічних підходів до вивчення транзиту мілітарної ідентичності; надано характеристику мілітарної ідентичності жінок-ветеранок.

Розглянуто процес становлення концепту ідентичності в сучасній світовій та вітчизняній соціології та психології. Соціальна ідентичність – це результат процесу соціальної ідентифікації, тобто визначення себе через членство в соціальних групах.

Визначено поняття мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність – це результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі. Акцентовано, що 1) високий рівень мілітарної ідентичності може сприяти пристосуванню рекрутів до служби в армії і перешкоджати соціальній (ре)адаптації ветеранів після повернення з армії; 2) низький рівень мілітарної ідентичності може породити незадоволення новобранців військовою службою і підвищити ймовірність професійного вигорання; 3) мілітарну ідентичність доцільно вивчати з використанням діяльнісного підходу, оскільки вона формується в процесі здійснення специфічних військових практик, таких як участь у військових операціях,

щоденні фізичні тренування, розвиток військових навичок; 4) вік військовослужбовця впливає на ступінь прояву мілітарного досвіду: при ранньому рекрутуванні військовослужбовця (у 18–22 років) висока ймовірність глибокої ресоціалізації/альтернації і засвоєння мілітарної культури, що може стати причиною складнощів із соціальною (ре)адаптацією після демобілізації або звільнення з армії за станом здоров'я; 5) ускладнити процес транзиту військовослужбовців з армійського до цивільного поля після демобілізації або звільнення за станом здоров'я можуть множинні контрасти між маскулінною мілітарною культурою (з її культом сили, дисципліни, порядку і контролю) і цивільною культурою (з її цінностями свободи, творчості і самовираження); б) факторами успішного транзиту мілітарної ідентичності ветеранів є суспільне визнання і соціальний супровід, підтримка з боку різних громадських і професійних організацій, мас-медіа та органів державної влади; 7) високі рівні мілітарної ідентичності корелюють з прагненням ветеранів розвивати мілітарну субкультуру і підтримувати членство в регіональних союзах ветеранів або соціальних групах в Інтернет-мережах.

Концепт мілітарної ідентичності тісно пов'язаний з поняттями двох транзитів – переходу з цивільного життя до армійського поля (після військової мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил) і зворотного переходу з армії до цивільного поля (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я). Якщо перший транзит передбачає формування мілітарної ідентичності, то другий транзит співвідноситься з феноменом постмілітарної ідентичності.

З метою виявлення специфіки транзитів мілітарної ідентичності їхню природу розглянуто в контексті теорій альтернації П. Бергера і Т. Лукмана, габітусу П. Бурдьє, «того, хто повертається додому» А. Шюца і «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана. За умов теорії П. Бергера і Т. Лукмана слід розрізняти два модули мілітарної ідентичності – слабку форму (що співвідноситься з частковою вторинною соціалізацією в армійському полі) і сильну форму (що співвідноситься з альтернацією, яка супроводжується

формуванням «базисного світу» нового соціального оточення і дистанціюванням від минулого). Мілітарна ідентичність, яка сформувалася в ситуації альтернативи, може бути пов'язана з утрудненою соціальною (ре)адаптацією актора після демобілізації, тоді як мілітарна ідентичність, що виникла під час рутинної вторинної соціалізації, може не супроводжуватися особистісною трансформацією актора. У контексті теорії П. Бурдьє транзит мілітарної ідентичності співвідноситься з концептом габітусу. Мілітарний габітус, який сформувався під час служби в армії, може зіткнутися з цивільним соціокультурним контекстом під час транзиту військовослужбовця з армії до цивільного поля, результатом чого може стати формування постмілітарного габітусу ветерана. У контексті теорії «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана транзит мілітарної ідентичності співвідноситься зі станом соціальної дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення до невідомого армійського культурного контексту. За допомоги теорії А. Шютца проаналізовано «другий» транзит мілітарної ідентичності (з армії до цивільного поля), коли колишні військовослужбовці стикаються з проблемою невідповідності систем релевантності, актуальних в армійському і цивільному середовищах, що може привести до ретардації інтеграційного процесу.

Розглянуто гендерні аспекти мілітарної ідентичності. З'ясовано, що наявність сім'ї та дітей сприяє (ре)адаптації жінок після повернення з армії; мілітарний досвід жінок-військовослужбовців впливає на переоцінку важливості традиційних цінностей життя та здоров'я; тривалість перебування у збройних силах та зоні бойових дій спричиняє ідентифікацію жінок із армією та посилює їхнє бажання присвятити життя військовій кар'єрі.

Основні положення другого розділу дисертації викладені в публікаціях автора (Артеменко, 2018b; Артеменко, & Батаєва, 2018c; Артеменко, & Батаєва, 2018d; Артеменко, 2018h; Артеменко, 2019e; Artemenko, 2020c).

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС НА ПРОЦЕС ЇХНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ (РЕ)АДАПТАЦІЇ

3.1 Методичні аспекти вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів

У західній психології розроблені методики вимірювання мілітарної ідентичності, найбільш відомими з яких є «Шкала мілітарної ідентичності (Warrior Identity Scale)» С. Ланкастера, С. Кінчле і С. Кастро і методика вимірювання чотирьох модифікацій мілітарної ідентичності (професійної, ідеалістичної, військової (Warriorism) та індивідуалістичної) Р. Йохансена, Д. Лаберга і М. Мартінусена, характеристики яких будуть розглянуті нижче. Набагато менше уваги в сучасній науці приділяється розробці соціологічних методик вимірювання мілітарної ідентичності, в яких би враховувався вплив соціальних чинників на формування і розвиток цього феномена. У зв'язку з цим виникає необхідність у створенні такої методики, яку можна було б застосовувати в різних тематичних контекстах, наприклад, в дослідженні ролі мілітарної ідентичності ветеранів в процесі їхньої соціальної (ре)адаптації, вивченні гендерних відмінностей в презентаціях мілітарної ідентичності, аналізі впливу різних модифікацій мілітарної ідентичності на армійські практики тощо.

Нашою метою є методичне обґрунтування соціологічного дослідження феномену мілітарної ідентичності, виявлення соціальних факторів, які впливають на неї, а також аналіз її різних типів (стійкого, ситуативного та несформованого).

Норвезькі психологи Р. Йохансен, Д. Лаберг і М. Мартінусен запропонували методику дослідження чотирьох модифікацій мілітарної ідентичності – ідеалістичної, професійної, військової та індивідуалістичної. Ідеалістична модель мілітарної ідентичності ґрунтується на цінностях

колективізму, патріотизму, альтруїзму, служіння Батьківщині (Johansen, Laberg, & Martinussen, 2013, p. 864). Основою професійної моделі мілітарної ідентичності є участь у міжнародних військових операціях, вдосконалення бойових навичок, зміцнення командної згуртованості та військового братства (Huntington, 1957). Змістом військової моделі мілітарної ідентичності є прийняття військових практик як способу і сенсу життя. І, нарешті, індивідуалістична модель мілітарної ідентичності передбачає пріоритет особистих інтересів і сприйняття армії як каналу кар'єрної мобільності. Для вимірювання чотирьох модифікацій мілітарної ідентичності Р. Йохансен, Д. Лаберг і М. Мартінусен використовували методику, що включає 33 позиції, кожна з яких оцінювалася за допомогою шкали Лайкерта за 7-бальною системою (1 – повністю не згоден, 7 – повністю згоден) (див. Табл. 3.1). Військова модифікація мілітарної ідентичності включає в себе позиції 12–13, 16–17, 20, 22–23 блоку «Професіоналізм» (Johansen, Laberg, & Martinussen, 2013, p. 880), тому окремо в таблиці не представлена.

Таблиця 3.1

**Методика вимірювання чотирьох модифікацій мілітарної ідентичності
Р. Йохансена, Д. Лаберга і М. Мартінусена (Johansen, Laberg, & Martinussen,
2013, p. 880)**

| Модифікації мілітарної ідентичності | Ознаки |
|--|---|
| 1 | 2 |
| 1. Ідеалістична мілітарна ідентичність | 1. Збройні сили, в першу чергу, слід використовувати для захисту території моєї країни |
| | 2. Моя участь у міжнародних операціях залежить від того, чи пов'язана ця участь з інтересами моєї країни |
| | 3. Неправильно брати участь у військових діях, якщо вони явно не пропагують цінності й інтереси моєї країни |
| | 4. Неправильно брати участь у військових діях в чужій країні |
| | 5. Більш важливо захищати свою територію, ніж захищати інтереси моєї країни в міжнародних операціях |

Продовження таблиці 3.1

| 1 | 2 |
|--------------------------------------|---|
| | <p>6. Я розглядаю службу в Збройних Силах як покликання і можливість послужити моїй країні</p> <p>7. Бути хорошим громадянином означає служити в збройних силах для захисту своєї країни</p> <p>8. Я перебуваю у складі збройних сил, тому що хочу служити чомусь більш важливому, ніж мої особисті інтереси</p> <p>9. Причини, за якими я беру участь у військових операціях, мають другорядне значення</p> <p>10. Військова уніформа підсилює мою національну гордість</p> <p>11. Традиційні ідеали служіння державі застаріли і залишилися в минулому</p> |
| 2. Професійна мілітарна ідентичність | <p>12. Метою мого перебування в армії є отримання досвіду використання військових навичок у складних операціях</p> <p>13. Можливість участі у військових діях є важливою метою для мене</p> <p>14. Самопожертва, мужність і спілкування на війні важливіше, ніж будь-де</p> <p>15. Я вважаю за краще брати участь в операціях високої бойової інтенсивності, а не в операціях з підтримання миру</p> <p>16. Одним з головних завдань для мене є розвиток військових навичок</p> <p>17. Коли я потрапив у збройні сили, в мене було сильне бажання брати участь у військових операціях</p> <p>18. Кодекс честі має першорядне значення в збройних силах</p> <p>19. Уряд моєї країни може залучити мене у будь-яку місію, якщо це не буде суперечити моїм моральним переконанням</p> <p>20. Найважливішою складовою військової служби є підготовка і проведення бойових операцій</p> <p>21. Я вважаю, що важливо контролювати агресивність під час участі в бойових діях</p> <p>22. Бойове товариство є другорядною причиною участі у військових операціях</p> <p>23. У збройних силах необхідно розвивати культуру воїна</p> |

Продовження таблиці 3.1

| | |
|--|---|
| 3. Індивідуалістична мілітарна ідентичність | 24. Самореалізація дуже важлива причина мого служіння в збройних силах |
| | 25. Я служу в збройних силах заради можливостей, які переді мною відкриваються |
| | 26. Важливою умовою участі в міжнародних операціях є висока зарплата |
| | 27. У збройних силах повинні поважати моє цивільне життя, наприклад сімейні або дозвільні інтереси |
| | 28. Я сприймаю службу в збройних силах як звичайну роботу |
| | 29. У збройних силах повинність має пріоритет над правами |
| | 30. Я розглядаю армію як один з видів роботи |
| | 31. Для мене природно розглядати службу в армії як альтернативу цивільній роботі |
| | 32. Я готовий покинути збройні сили, якщо мені запропонують цивільну роботу з кращою зарплатою і робочими умовами |
| | 33. Висока зарплата є однією з найважливіших причин участі в міжнародних операціях за кордоном |

На думку С. Ланкастера, С. Кінчле і С. Кастро, методику вимірювання мілітарної ідентичності Р. Йохансена, М. Мартінусена і Н. Квілвена складно застосовувати за межами Норвегії, оскільки вона зорієнтована на мілітарну культуру саме цієї країни. На їхню думку, методика багатовимірного вимірювання військової ідентичності (Warrior Identity Scale) С. Ланкастера і Р. Харта (Lancaster, & Hart, 2015), що розроблена в 2016 р., є більш універсальною і може бути використана у будь-якому культурному контексті. Ця методика включає в себе наступні параметри: «пізнання ідентичності» (наприклад, «я витратив багато часу, намагаючись більше дізнатися про армію»), «залученість ідентичності» (наприклад, «я відчуваю сильну прихильність до армії»), «суспільне ставлення до військових» (наприклад, «суспільство ставиться до ветеранів як до коштовного активу»), «особисте ставлення до військових» (наприклад, «я пишаюся досягненнями армії»),

«значимість військової служби» (наприклад, «в цілому, бути ветераном – важлива частина мого я-образу»), «зв'язку з військовими» (наприклад, «моя доля і майбутнє пов'язані з ветеранами»), «сприйняття армії як сім'ї» (наприклад, «покинувши армію, я втратив сім'ю») (Lancaster, Kintzle, & Castro 2018, p. 37) (див. Табл. 3.2). Крім того, в методиці С. Ланкастера і Р. Харта (до розробки якої пізніше підключилися С. Кінчле і С. Кастро) була представлена позиція «постмілітарна адаптація» (postmilitary adjustment), що включає два формулювання: «мені було важко повернутися до мирного життя» і «мені потрібен час, щоб зрозуміти, як жити після армії».

Таблиця 3.2

Шкала мілітарної ідентичності (Warrior Identity Scale) (Lancaster, Kintzle, & Castro, 2018, p. 37)

| Категорії | Ознаки |
|---|---|
| 1 | 2 |
| 1. Пізнання ідентичності (Identity exploration) | 1. Я витратив багато часу, намагаючись більше дізнатися про армію |
| | 2. Я часто вчиняв дії, які могли б мені допомогти краще зрозуміти зміст військової служби |
| | 3. Я часто говорив з іншими людьми, щоб більше дізнатися про військових (або ветеранів) |
| 2. Залученість (Identity commitment) | 4. Я маю сильне почуття приналежності до армії |
| | 5. Я знаю, що саме означає для мене військова служба |
| | 6. Я відчуваю сильну прихильність до армії |
| 3. Суспільне ставлення до військових (Public regard for the military) | 7. В цілому, про ветеранів дбають |
| | 8. В цілому, інші люди поважають ветеранів і військовослужбовців |
| | 9. В цілому, люди сприймають ветеранів позитивно |
| | 10. Суспільство відноситься до ветеранів як до коштовного активу |
| 4. Особисте ставлення до армії (Private regard for the military) | 11. Я відчуваю себе добре на військовій службі |
| | 12. Я вважаю, що ветерани внесли значний вклад в розвиток нашої країни/світу |

Продовження таблиці 3.2

| 1 | 2 |
|---|---|
| | 13. Я вважаю, що в мене з'явилося багато сил завдяки моїй військовій службі 14. Я часто шкодую, що служу в армії 15. Ті, хто служив в армії, зробили для суспільства менше, ніж інші 16. В цілому, я відчуваю, що ветерани не мають великої цінності для суспільства 17. Я пишаюся досягненнями армії |
| 5. Значимість військової служби (Military centrality) | 18. В цілому, служіння в армії дуже мало пов'язано з тим, як я себе відчуваю 19. В цілому, бути ветераном – важлива частина мого Я-образу 20. Служба в армії мало впливає на моє уявлення, ким я є 21. Те, що я ветеран, сильно не позначається на моїх соціальних відносинах |
| 6. Сприйняття армії як сім'ї (Military as family) | 22. Я сумую за моїми бойовими друзями 23. Я хотів би повернутися в армію 24. Покинувши армію, я втратив сім'ю |
| 7. Зв'язки з військовими (Military connection) | 25. Під час мого перебування в армії я завжди відчував себе аутсайдером 26. Я ніколи не відчував себе емоційно пов'язаним з моєю військовою частиною 27. Моя доля і майбутнє пов'язані з ветеранами 28. Під час мого перебування в армії я не хотів дотримуватися військових ритуалів і норм |

Кожен пункт оцінювався за 5-бальною шкалою (повністю не згоден – 1, повністю згоден – 5) (Lancaster, Kintzle, & Castro, 2018, p. 38). Використовуючи цю багатовимірну методику, С. Ланкастер, С. Кінчле і С. Кастро в 2016 р. здійснили дослідження в Чикаго, в ході якого було проведено онлайн-опитування 1151 колишніх американських військовослужбовців (середній вік респондентів склав 52 роки; 43 % (n = 495) з них брали участь у бойових операціях). В результаті проведення дослідження було виявлено, що значущість усіх позицій зростає залежно від кількості років, проведених в армії; сприйняття армії як сім'ї позитивно корелює з труднощами

постармійської адаптації; соціальна підтримка корелює з кращим пристосуванням (Lancaster, Kintzle, & Castro, 2018, p. 40).

На наш погляд, залежно від об'єкта дослідження (діючі військовослужбовці або ветерани) методики вимірювання мілітарної ідентичності повинні варіюватися, оскільки вони будуть націлені на аналіз ситуацій і подій, які або здійснюються в сьогоденні, або залишилися в минулому. Методика Р. Йохансена, Д. Лаберга і М. Мартінусена (див. Табл. 3.1) націлена на вимір ідентичності чинного військовослужбовця, тоді як методика С. Ланкастера, Р. Харта, С. Кінчле і С. Кастро (див. Табл. 3.2) більшою мірою зорієнтована на вивчення ідентичності демобілізованих військових.

Представимо обґрунтування соціологічної методики вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів, в якій використані деякі позиції розглянутих психологічних методик.

Для виявлення спрямованості ідентичності військовослужбовця або ветерана можна використовувати наступне питання: «Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?» з варіантами відповідей, в яких передбачена можливість «чистих» форм ідентичності (Я – військовослужбовець або цивільна особа) або «змішаної» форми («відчуваю себе військовослужбовцем і цивільною особою одночасно»).

Силу зв'язку з армією (або відданість мілітарному досвіду) і особисте ставлення до неї можна вимірювати за допомогою таких питань: «Я хотів/ла б повернутися в армію» (див. п. 23 в табл. 3.2) і «Я пишаюся тим, що служив/ла в армії» (модифікований п. 17 в табл. 3.2), які оцінюються за 5-бальною шкалою – від «повністю не згоден» (1 бал) до «повністю згоден» (5 балів). Сильний зв'язок із армією може проявитися в бажанні ветерана встановити професійну спадкоємність між армійським і цивільним контекстами: «Я хочу мати таку роботу, де я зміг/ла б застосовувати військові навички (охоронцем, конвоїром, охоронцем, військкомом тощо)» (оцінюється за 5-бальною шкалою). Для вимірювання сили відштовхування від армійського минулого доцільно

використовувати протилежний показник – почуття жалю з приводу проведених в армії років: «Мені шкода, що довелося служити» (див. п. 14 в табл. 3.2) (оцінюється також за 5-бальною шкалою). Запропоновані позиції («сила зв'язку» і «сила відштовхування») не дублюють одна одну (з підключенням знаків «плюс» чи «мінус»), оскільки в них йдеться про різні емоційні стани – гордості чи жалю. Якщо людина не пишається певним фактом своєї біографії, це ще не означає, що він/вона жалкує про нього. Почуття жалю емоційно сильніше заряджене, ніж відсутність гордості, і свідчить про бажання людини «переписати» минуле або відректися від нього. Для вимірювання ступеня емоційної прихильності ветерана до мілітарного минулого доцільно використовувати показник біографічної пріоритетності служби в армії: «Кращий час у моєму житті – коли я служив/ла в армії». Для уточнення інформації можна використовувати протилежну позицію, запропоновану С. Ланкастером, С. Кінчле і С. Кастро, в якій фіксується відсутність емоційного зв'язку з армією: «Я ніколи не відчував/ла себе емоційно пов'язаним/ною з моєю військовою частиною» (див. п. 26, табл. 3.2) (оцінюється за 5-бальною шкалою).

Сприйняття військовослужбовцем армії як сім'ї, а однополчан – як справжніх друзів, корелює зі стійким типом мілітарної ідентичності. У цьому контексті слід використовувати, по-перше, модифіковане формулювання показника, запропонованого С. Ланкастером, С. Кінчле і С. Кастро (див. п. 24, табл. 3.2): «Мої товариші по службі/однополчани – це моя сім'я» (оцінюється за 5-бальною шкалою (повністю не згоден – 1, повністю згоден – 5)), по-друге, параметр сприйняття взаємодії і взаємодопомоги в армії як справжньої дружби, якій немає аналогів у цивільному полі: «Я випробував/ла справжню дружбу в армії»; «У мене немає справжніх друзів поза армією» (оцінюється за 5-бальною шкалою) і, по-третє, показник особистісного зв'язку з однополчанами: «Перед прийняттям важливого рішення, з ким Ви, в першу чергу, порадитесь?» (з членами сім'ї; з однополчанами; з колегами по роботі; самостійно приймаю рішення; інше).

Як вважає Г. Теджфел, групи, з якими людина себе ідентифікує, повинні підтримувати її позитивну Я-концепцію; в іншому випадку, якщо група негативно оцінює внесок індивіда в її розвиток, це може привести до його/її дистанціювання від групи або, в крайньому випадку, до її відкидання (Tajfel, 1982). Відповідно, якщо військовослужбовець пережив негативний досвід перебування в збройних силах, якщо його/її не цінували і не визнавали, то це може стати серйозним бар'єром на шляху формування мілітарної ідентичності і привести до зриву процесу ідентифікації з армією. В якості показників визнання індивіда в армії можна використовувати «відчуття ним/нею своєї важливості/корисності» і «наявність взаємоповаги між військовослужбовцями»: «В армії я відчував/ла, що виконую важливу роботу», «В армії мене поважали товариші по службі/командири», «В армії я поважав/ла товаришів по службі/командирів» (оцінюється за 5-бальною шкалою).

Можна припустити, що стійкий тип мілітарної ідентичності може співвідноситися зі смисложиттєвими оцінками армійської служби і з сприйняттям цивільного життя як безглузлого і порожнього²⁰. Показником смисложиттєвих орієнтирів ветерана є віра в наявність глибокого сенсу в службі в армії (або участі в бойових операціях): «Коли я служив/ла в армії, бачив/ла в цьому важливий сенс мого життя». Екзистенційну оцінку життя після демобілізації можна вимірювати за допомогою наступного твердження: «Після армії повсякденне життя здається мені порожнім і безглуздим» (оцінюється за 5-бальною шкалою).

Мілітарну ідентичність треба вивчати з використанням діяльнісного підходу, оскільки вона формується в ситуації здійснення таких специфічних військових практик, як участь у військових операціях, щоденні фізичні тренування, розвиток військових навичок (точність стрільби, володіння зброєю та військовою технікою). Можна припустити, що показником стійкого типу мілітарної ідентичності ветерана є схильність до здійснення армійських

²⁰ Екзистенційні поняття порожнечі і безглуздості існування використовував голландський психолог Д. Грімелл в дослідженні наративних історій сержанта Йонаса методом кейс-стаді (Grimell, 2017, p. 838).

практик і після демобілізації. Для вимірювання прихильності мілітарним практикам можна використовувати таке питання: «Після повернення з армії я продовжую займатися фізичними тренуваннями; відпрацьовую прийоми самооборони; тренуюсь у стрільбі і володінні холодною зброєю». Оскільки важливим елементом мілітарної культури є військове братство (Maringira, Gibson, & Richters, 2015), то в якості показника прихильності військовій культурі можна використовувати схильність ветерана підтримувати соціальні контакти з колишніми товаришами по службі²¹. Для вимірювання цієї схильності можна використовувати наступні питання: «Я зустрічаюся (спілкуюся по телефону або за допомогою Інтернету) з моїми товаришами по службі» (дуже часто; часто; не дуже часто; рідко; не зустрічаюся з ними). «Я є членом: всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів; соціальних Інтернет-груп ветеранів; не перебуваю в цих організаціях». «Якщо Ви перебуваєте в цих організаціях, наскільки часто берете участь в їхній діяльності: регулярно; іноді; дуже рідко».

У блоці, присвяченому мілітарній культурі, необхідно також використовувати параметр позитивної оцінки слухняності/дисциплінованості, які формуються в армії, а після демобілізації можуть вступити в протиріччя з цивільними цінностями свободи і незалежності. Якщо ветеран позитивно оцінює армійську культуру слухняності після відходу з армії, це може свідчити про стійкий тип мілітарної ідентичності, який має певну інерцію і може зберегтися в цивільному полі. «Мені подобалося, що в армії все зрозуміло і треба тільки виконувати накази командирів». «Після армії мені не вистачало контролю з боку командирів» (оцінюється за 5-бальною шкалою).

Серед зовнішніх чинників, які можуть мати значний вплив на формування стійкого типу мілітарної ідентичності військовослужбовця/ветерана, слід згадати стать, термін перебування в армії,

²¹ Як підкреслюють Г. Марінгіра, Д. Гібсон і А. Ріхтер, бойове братство є стійким соціальним станом, який зберігає свою силу і в постармійський період (це може проявитися в створенні ветеранами різних груп в соціальних мережах, організацій ветеранів, які підтримують тісний зв'язок один з одним, допомагають вирішувати життєві і професійні проблеми один одного) (Maringira, Gibson, & Richters, 2015, p. 37).

рівень освіти, вік призову, мотивацію вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду (Артеменко, & Батаєва, 2018с; Артеменко, & Батаєва, 2018d; Артеменко, & Батаєва, 2018е). Можна зробити такі припущення:

1. Оскільки армійська культура є маскулінною (її основними цінностями є сила, витривалість, стриманість, самоконтроль, слухняність, наполегливість/агресивність), то мілітарна ідентичність чоловіків-військовослужбовців може бути більш стійкою, ніж у жінок-військовослужбовців.

2. Чим більше часу проводить індивід в армії (на війні), тим вище ймовірність внутрішньої трансформації і глибокого засвоєння мілітарної культури, що буде корелювати з більш стійким типом мілітарної ідентичності.

3. Чим вище рівень освіти індивіда, тим більш об'єктивно і критично він/вона буде оцінювати те, що відбувається в армії (на війні), що може корелювати з менш стійким типом мілітарної ідентичності.

4. Якщо актор був покликаний в армію у віці 18-22 років, то висока ймовірність його/її глибокої ресоціалізації та засвоєння мілітарної культури, що має корелювати зі стійким типом мілітарної ідентичності і, навпаки, якщо актор був покликаний в армію в соціально зрілому віці (від 23 років і вище) з уже сформованою ідентичністю, то його сприйняття армійської дійсності буде більш виваженим, а засвоєння норм армійського життя – більш виборчим, що може корелювати з менш стійким типом мілітарної ідентичності.

5. Якщо актор потрапив в армію добровільно і свідомо, а основним мотивом вибору армійського життя була ідея захисту своєї країни (а не, наприклад, прагнення заробити гроші), то це може корелювати зі стійким типом мілітарної ідентичності. Для вимірювання добровільності/недобровільності приходу в армію і вивчення основних мотивів мобілізації можна використовувати наступні питання: «Ви потрапили в армію: добровільно; за призовом». «Якщо добровільно, назвіть причину приходу в армію: хотів/ла захищати батьківщину; з дитинства мріяв/ла стати

військовослужбовцем; хотів/ла заробити грошей; хотів/ла отримати роботу; інше».

6. Сімейний стан ветерана також може впливати на процес транзиту з армії до цивільного поля і трансформацію мілітарної ідентичності. Можна припустити, що стійкий тип мілітарної ідентичності в більшій мірі корелює з позашлюбним статусом ветерана і, навпаки, сімейний статус може спонукати ветерана активніше адаптуватися до цивільного життя після повернення з армії і, як наслідок, швидше модифікувати свою ідентичність.

7. Наявність досвіду «зустрічі зі смертю» (смертю товаришів по службі, противників або мирного населення), досвіду вбивства або нанесення травм іншим людям (противнику або мирному населенню), а також досвіду власних поранень/травм може вплинути на формування стійкого типу мілітарної ідентичності військовослужбовця/ветерана. Цей досвід О. Даниленко назвала «екстремальним досвідом» (Даниленко, 2018, с. 128), а І. Кононов – «травматичним досвідом» (Кононов, 2015, с. 143)²². Досвід «зустрічі зі смертю» (або «експозиція смерті») можна виміряти, використовуючи наступні питання: «Чи брали Ви участь у бойових діях?» (так, часто; так, рідко; не брав/ла участь); «Чи були Ви поранені?» (так, кілька разів; так, один раз; не був/ла поранений/на); «Чи потрапляли Ви в ситуації, коли думали, що не виживете?» (так, часто; так, рідко; не потрапляв/ла); «Чи гинули Ваші товариші/колеги?» (так; ні); «Чи бачили Ви убитих/поранених серед цивільного населення?» (так; ні); «Чи бачили Ви убитих/поранених серед противників?» (так; ні).

Е. Кастано, В. Айзербат, Д. Бордженон і Е. Серон наступним чином пояснили наявність зв'язку між стійкістю мілітарної ідентичності і

²² «Травмуюча подія – екстремальна кризова ситуація з потужними негативними наслідками, ситуація загрози життю для самого себе або значимих близьких. *Екстремальна ситуація* – це ситуація, що ставить перед людиною великі об'єктивні і психологічні труднощі, зобов'язує її до повного напруження сил і найкращого використання особистісних можливостей для досягнення успіху та забезпечення безпеки. Найчастіше екстремальними називають ситуації, що загрожують здоров'ю та самому життю людини. *Травмуючою* подія вважається, коли індивід був учасником, свідком події (подій), які включають смерть, або загрозу смерті з серйозним ушкодженням, або загрозу фізичної цілісності особистої або інших людей» (Кондрюкова, & Слюсар, 2013, с. 28-29).

«експозицією смерті». Завдяки ідентифікації із соціальною групою людина може впоратися з тривожністю, пом'якшити страх смерті і відчутти свою силу через усвідомлення приналежності до колективного цілого. Ототожнення з групою допомагає людині відстрочити переживання власної смерті і створити ілюзію соціального безсмертя (Castano, Yzerbyt, & Bourguignon, 2003). Оскільки під час проведення бойових операцій почуття тривоги і страх смерті загострюються, прагнення воз'єднатися з групою товаришів і тим самим знизити внутрішню напруженість стає особливо сильним, що впливає на формування стійкого типу мілітарної ідентичності військовослужбовця (Кастано, Лейднер, & Славута, 2008, с. 77). Аналогічні пояснення пропонує Ф. Фрідмен, згідно з яким участь у бойових операціях значно впливає на формування стійкого типу мілітарної ідентичності, оскільки тривале співіснування з іншими бійцями в ситуації смертельної небезпеки формує сильну прихильність один до одного, турботу, любов, довіру і взаємозалежність, що нагадують родинні зв'язки (Friedman, 2006, p. 587). Як показали результати дослідження О. Даниленко, «екстремальний досвід, пов'язаний з втратою близького друга під час служби в АТО, ... багато в чому вплинув на зміну його [респондента] системи релевантності та бажання повернутися знову в зону АТО» (Даниленко, 2018, с. 128). Як свідчать ветерани війни в Афганістані та Чечні С. Данильченко, Р. Кадиров і В. Кулешов, «військові колективи в умовах війни або напередодні бою гуртуються, консолідуються; особисті інтереси, які так багато значили до цього, відходять на другий план, а інтереси колективні підпорядковують собі дії більшості. Безліч розрізнених індивідів і їхніх різноспрямованих воль об'єднуються, перетворюючись на монолітне ціле. Самоорганізація життя в умовах війни відбувається через усвідомлення загрози особистого буття. ... Страх смерті і боротьбу зі смертю легше пережити разом. Розуміння цього сприяє появі колективізму. Прагнення до об'єднання в екстремальних умовах є архетипичним і часто не усвідомлюється людиною. Йдучи на смерть разом з іншими, індивід завжди втрачає гостроту сприйняття неминучості

індивідуальної смерті. Імовірність власної смерті в цій ситуації знижується, а ймовірність залишитися живим, отже, збільшується» (Данильченко, Кадыров, & Кулешов, 2007, с. 43–44). За результатами дослідження Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, Л. Василенко, М. Звягінцевої «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя», «респондент(к)и озвучили думку, що адаптація проходить складніше для тих, хто був на передовій і безпосередньо бачив поранення та смерть побратимів і посестер» (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019, с. 101).

У методиці вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів необхідно виділяти різні типи досліджуваного феномена з метою подальшого виявлення певних закономірностей (наприклад, можна буде зрозуміти, як пов'язана певна модифікація мілітарної ідентичності з процесом соціальної (ре)адаптації ветеранів; яка модифікація більшою мірою характерна для чоловіків, а яка для жінок; які соціальні фактори впливають на формування того чи іншого типу мілітарної ідентичності). Соціологічна методика вимірювання мілітарної ідентичності дозволяє виявити різні типи мілітарної ідентичності ветерана на підставі одних і тих самих критеріїв порівняння. Будемо використовувати такі критерії: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування служби в армії, екзистенційна оцінка армійської служби. Будемо розрізняти три типи мілітарної ідентичності за ступенем/інтенсивністю її вираженості – стійкий, ситуативний і несформований (див. Табл. 3.3). Стійкість мілітарної ідентичності ветерана проявляється в його/її глибокій прихильності мілітарному досвіду і мілітарній культурі, що може тривалий час зберігатися після демобілізації з армії.

Таблиця 3.3

Ознаки трьох модифікацій мілітарної ідентичності ветерана

| Типи мілітарної ідентичності | Ознаки |
|------------------------------|--|
| Стійкий тип | <ol style="list-style-type: none"> 1. Ідентифікація з армією («Я – військовослужбовець») 2. Прихильність мілітарному досвіду (сильне бажання повернутися в армію і продовжити службу) 3. Позитивна оцінка служби в армії (проявляється у відчутті гордості за те, що служив/ла) 4. Відсутність жалю з приводу проведених в армії років 5. Бажання мати таку роботу, де можна було б застосувати військові навички (охоронцем, конвоїром, військовим комісаром тощо) 6. Сприйняття армії як сім'ї 7. Визнання високої цінності бойової дружби, якої немає в цивільному житті 8. Сильний емоційний зв'язок із ветеран(к)ами, з якими слід радитися перед прийняттям важливих рішень 9. Визнання біографічної пріоритетності служби в армії («Кращий час у моєму житті – коли я служив/ла в армії») 10. Сильне відчуття важливості своєї роботи в армії 11. Визнання наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії 12. Визнання глибокого сенсу служби в армії 13. Сприйняття життя поза армією як безглузлого 14. Прихильність мілітарним практикам після демобілізації (щоденні фізичні тренування, розвинення військових навичок) 15. Активні дії з підтримки контактів з колишніми товаришами по службі 16. Регулярна участь у діяльності всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів або соціальних Інтернет-груп ветеранів 17. Позитивна оцінка культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії |

Продовження таблиці 3.3

| | |
|-----------------|---|
| Ситуативний тип | <ol style="list-style-type: none"> 1. Змішана ідентифікація з армією і з цивільними групами («Я – військовослужбовець і цивільна особа») 2. Середній рівень прихильності мілітарному досвіду (слабке бажання повернутися в армію і продовжити службу) 3. Швидше позитивна оцінка факту служби в армії (проявляється в частковому переживанні гордості за те, що служив/ла) 4. Деякі факти служби в армії можуть викликати почуття жалю 5. Згода працювати як в цивільній сфері, так і в сфері, що має військову специфіку (охоронцем, конвоїром, воєнкомом тощо) 6. Почасти армія сприймається як сім'я 7. Визнання, що справжні друзі можуть бути як в армійському, так і в цивільному житті 8. Неглибокий емоційний зв'язок з ветеран(к)ами, які іноді можуть виступати в ролі порадишників поряд з родичами або колегами 9. Визнання важливості біографічного факту служби в армії (частково згоден/на, що «найкращий час в моєму житті – коли я служив/ла в армії») 10. Часткове відчуття важливості своєї роботи в армії 11. Часткове визнання наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії 12. Часткове визнання глибокого сенсу в службі в армії 13. Згода з тим, що цивільне життя також може мати сенс 14. Часткова прихильність мілітарним практикам після демобілізації 15. Середня активність з підтримки контактів з колишніми товаришами по службі 16. Нерегулярна участь у діяльності всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів або соціальних Інтернет-груп ветеранів 17. Середні оцінки культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії |
|-----------------|---|

Продовження таблиці 3.3

| | |
|-------------------|---|
| Несформований тип | <ol style="list-style-type: none"> 1. Цивільна ідентифікація («Я – цивільна особа») 2. Незначна прихильність мілітарному досвіду (відсутність бажання повернутися в армію і продовжити службу) 3. Негативна оцінка служби в армії (проявляється у відсутності відчуття гордості за те, що служив/ла) 4. Сильний жаль з приводу служби в армії 5. Відсутність бажання мати роботу, пов'язану з військовою специфікою (охоронцем, конвоїром, військовим комісаром тощо) 6. Армія не сприймається як сім'я 7. Відмова визнавати, що справжня дружба існує тільки в армії 8. Низький емоційний зв'язок з ветеран(к)ами, з якими не слід радитися перед прийняттям важливих рішень 9. Відмова визнавати біографічну важливість служби в армії (повністю не згоден/а, що «найкращий час в моєму житті – служба в армії») 10. Відсутність відчуття важливості своєї роботи в армії 11. Сумніви в наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії 12. Відмова визнавати наявність глибокого сенсу в службі в армії 13. Згода з тим, що цивільне життя має сенс 14. Відсутність мілітарних практик після демобілізації 15. Відсутність контактів з колишніми товаришами по службі 16. Відсутність членства у всеукраїнському або регіональному союзі ветеранів або в соціальних Інтернет-групах ветеранів 17. Низька оцінка культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії |
|-------------------|---|

Стійка мілітарна ідентичність співвідноситься з феноменом альтернації (П. Бергер і Т. Лукман), радикального перетворення особистості військовослужбовця, умовою якого стає, по-перше, сильна емоційна ідентифікація з армійським персоналом, а, по-друге, демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію (див. п. 2.3 дисертації). Ситуативний тип мілітарної ідентичності характеризується «змішаною» формою ідентифікації як з армією, так і з

різними цивільними групами, причому кожна з цих форм може бути актуалізована залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю або слабкою формою прихильності армійському досвіду і військовому минулому, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними групами.

Кожен тип мілітарної ідентичності описаний за допомогою сімнадцяти показників; якщо всі ці показники присутні одночасно, можна говорити про «чистий» або ідеальний тип конкретної модифікації мілітарної ідентичності ветерана. Але при наявності хоча б дванадцяти показників (які можуть поєднуватися з деякими показниками інших модифікацій) можна робити висновок про конкретний тип мілітарної ідентичності.

Перевагою представленої соціологічної методики вимірювання мілітарної ідентичності є те, що за її допомоги можна виявити різні типи мілітарної ідентичності ветерана на підставі таких критеріїв, як спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування служби в армії, екзистенційна оцінка армійської служби. На відміну від представленої нами методики, в типології Р. Йохансена, Д. Лаберга і М. Мартінусена для аналізу кожної модифікації мілітарної ідентичності (професійної, ідеалістичної, військової та індивідуалістичної) були використані різні характеристики, що робило практично неможливим їх зіставлення за параметром інтенсивності прояву мілітарної ідентичності. Крім того, типологія Р. Йохансена, Д. Лаберга і М. Мартінусена більшою мірою застосовна для аналізу ідентичності діючих, а не демобілізованих військовослужбовців.

За допомоги представленої методики вимірювання мілітарної ідентичності ветерана можна досліджувати різні модифікації цього феномена (стійкий, ситуативний і несформований типи мілітарної ідентичності) і

зрозуміти, як вони впливають на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів після демобілізації з армії.

3.2 Соціальна (ре)адаптація ветеранів АТО/ООС: показники та рівні прояву

Будемо використовувати в дисертації модифіковане визначення соціальної адаптації Л. Корель (Корель, 2005, с. 39): соціальна адаптація – це процес і результат пристосування особистості, соціальної групи, організації або товариства до внутрішніх і зовнішніх змін у суспільному житті. Поняття соціальної інтеграції як різновиду соціальної адаптації означає процес взаємодії між людиною та соціальним оточенням, внаслідок якої зберігається унікальність та оригінальність ціннісної системи кожного з них та одночасно встановлюються множинні зв'язки/контакти між ними.

Поняття соціальної реадaptaції означає, що після проходження служби в армії або після прийняття участі в бойових операціях ветеранам необхідно пройти повторний процес адаптації до цивільного життя, навіть якщо до проходження служби в армії їхня соціальна адаптація була успішною. За визначенням Л. Корель, «реадaptaція – це відновлення адаптації чи поворотна адаптація до того середовища (чи його елементів), відносно якого мала місце дезадаптація» (Корель, 2005, с. 193). Соціальна *реадaptaція* ветеранів означає процес та результат пристосування ветерана до соціального оточення після повернення з лав армії на попереднє або нове місце проживання, показниками якого є 1) прийняття соціокультурних цінностей та норм нового середовища; 2) розміщення в освітній чи професійній сфері; 3) встановлення дружніх, романтичних або шлюбних відносин з іншими людьми, набуття членства в соціальних групах; 4) ідентифікація з новим соціальним оточенням²³.

²³ За Г. Ессером соціальна інтеграція особистості/групи має чотири аспекти: акумуляцію, розміщення (placement), взаємодію (interaction) та ідентифікацію. Акумуляція (або культурна інтеграція) – це процес придбання актором знань, засвоєння культурних стандартів і розвитку компетенцій, необхідних для успішного існування в суспільстві. Розміщення (або структурна інтеграція) означає, що людина знаходить своє місце в

Тема соціальної адаптації особистості, соціальних груп або суспільств завжди відігравала значну роль у класичній та сучасній соціології. Розгляньмо основні соціологічні концепції соціальної адаптації та особливу увагу звернемо на соціальну адаптацію ветеранів. Одними з перших у соціології поняття адаптації почали використовувати Г. Спенсер та Е. Дюркгейм, в чиїх працях це поняття представлене за допомоги концепту інтеграції. Г. Спенсер надав біологічно-еволюційну інтерпретацію цього феномену та стверджував, що інтеграція суспільства є результатом досягнення рівноваги між соціальними організмами та навколишнім середовищем, після чого структурні зміни у функціонування суспільстві призупиняються. За Г. Спенсером, «інтеграція може виникати зі дійсного зближення частин, подібних за родом занять» (Спенсер, 1998). Якщо застосувати цю тезу до дисертаційної тематики, то можна припустити, що якщо ветеран(к)и не досягнуть соціально-психологічної рівноваги з навколишнім соціальним середовищем, їхня адаптація не буде довершеною. Е. Дюркгейм вважав, що соціальна адаптація індивіда є результатом його пристосування до існуючих соціальних норм, тобто вона має формально-нормативний характер. Навпаки, якщо людина не виконує нормативні вимоги конкретного суспільства та не намагається пристосуватися до визнаних в цьому суспільстві правил життя, її можна визнати неадаптованою (або погано адаптованою до соціального життя). За Е. Дюркгеймом, соціальна інтеграція як форма адаптації – це «сильне почуття залежності індивіда від суспільства; він привчається оцінювати себе згідно істинній цінності, тобто розглядати себе тільки як частину цілого, як орган в організмі» (Дюркгейм, 1990).

Німецький соціолог М. Вебер пов'язував проблему соціальної адаптації людини з рівнем раціоналізації її вчинків. Соціолог виокремив чотири різновиди соціальної дії (цілераціональну, цінніснораціональну, традиційну та

суспільстві і знаходить права в освітньому або економічному контексті, в професійній або цивільній сфері. Взаємодія (або інтерактивна інтеграція) передбачає встановлення дружніх, романтичних або шлюбних відносин з іншими людьми, набуття членства в соціальних групах. І, нарешті, ідентифікація (або ідентифікаційна інтеграція) – це результат ототожнення людини з соціальною системою в цілому або окремими групами (Esser, 2006).

афективну), з яких саме цілераціональна дія співвідноситься з найкращою адаптаційною стратегією людини. Тобто, в концепції М. Вебера соціальна адаптація стає можливою, якщо поведінка людини є свідомою, мотивованою, зорієнтованою на інших індивідів та має раціональні цілі (Вебер, 1990, с. 625).

Значну увагу приділив темі соціальної адаптації систем (як соціальних систем, так й системи особистості) американський соціолог Т. Парсонс, який виокремив чотири основні соціальні функції (адаптації, ціледосягнення, інтеграції та латентну функцію). На думку Т. Парсонса, кожна людина адаптується до соціального середовища, коли приймає основні норми, цінності та культурні зразки конкретного суспільства, внаслідок чого вона стає його частиною, ідентифікується з ним. Т. Парсонс відзначав, що «інтеграція в суспільство його членів має на увазі наявність зони взаємопроникнення між соціальною і особистісною системами. Однак відношення тут в основному є тристороннім, оскільки частини культурної системи, так само як і частини соціальної структури, інтерналізовані в особистостях, але в той же час частини культурної системи інституціоналізовані в суспільстві» (Парсонс, 1998, с. 21).

Інший представник структурного функціоналізму Р. Мертон в дослідженні «Соціальна структура та аномія» розглянув кілька форм адаптації до соціальної структури – конформізм, інновацію, ритуалізм, ретритизм, нонконформізм (Мертон, 2006). Перший тип адаптації, конформізм, не є девіантним та означає узгодженість цілей індивіда із суспільно схваленими способами їхнього досягнення. Інновації в концепції Р. Мертона означають використання заборонених законом засобів досягнення цілей, якщо вони є ефективними та дозволяють швидко досягти більш високого матеріального статусу. Ритуалізм характерний для представників середнього класу, поведінка яких є законослух'яною, але одночасно недосягальною. Ретритизм – це неефективний спосіб адаптації, який передбачає бігство людини від реальності, до якої він не може пристосуватися. Нонконформізм можна умовно визначити як творчий варіант девіантної адаптації, який передбачає відмову людини від існуючих в суспільстві норм та цінностей, однак при цьому вона продукує нові

цінності, більш моральні, ніж відкинуті. Р. Мертон вважав, що можливі перетворення одних форм адаптації в інші: «з цього не випливає, що адаптація залишається жорстко закріпленою протягом життя людини; навпаки, тут залишається місце для систематичного дослідження зразків послідовної зміни ролей, яка розвивається за певних умов. Наприклад, за конформістськими зусиллями може послідувати ритуалістична адаптація, а вона, в свою чергу, може поступитися місцем ретритизму» (Мертон, 2006, с. 315).

Вивчення соціальної адаптації в контексті проблеми міграції почалося в 20–30 рр. у соціологічній школі Чиказького університету, найвідомішими представниками якої є Л. Вірт, Х. Дункан, Р. Парк, У. Томас і Ф. Знанецький. У. Томас та Ф. Знанецький розглядали адаптацію людини в контексті взаємодії її соціальних цінностей і соціальних установок, де соціальні цінності – це життєві орієнтири, яких вона прагне досягти, а соціальні установки – це оціночні судження людини, що впливають на характер її поведінки (Знанецький, 1996). Р. Парк виокремив чотири форми адаптації людини – конкуренція, конфлікт, акомодация та асиміляція, причому асиміляція (готовність соціального актора прийняти нормативно-ціннісну систему суспільства за умови відмови від культурно-ціннісних пріоритетів попередньої соціальної групи) розцінювалася Р. Парком як вища стадія в процесі пристосування індивіда до нової соціальної реальності: «у тій мірі, в якій асиміляція позначає спільність традиції, безпосередню участь у загальному досвіді, вона є центральним напрямком в історичному і культурному процесі» (Парк, 2002, с. 418).

В сучасній соціології проблему адаптації вивчають О. Балакірева, Т. Заславська, А. Здравомислов, Л. Корель, Ю. Левада, І. Мілославова, Д. Ольшинський, І. Тітар, В. Шубкін, М. Шульга, В. Ядов та інші. В їхніх працях соціальна адаптація розглядається як активний процес пристосування до навколишнього суспільства за допомогою різних соціальних засобів, за яких індивід засвоює правила, норми, досвід, цінності цього суспільства.

Проблемою соціальної адаптації ветеранів займаються такі дослідники, як А. Адаєв, А. Белова, А. Булгаков, С. Величко, А. Іващенко, Н. Кравченко, Л. Мардахаєв, М. Мелконян, Ю. Михайлов, В. Паршаков, В. Плещеев, Б. Шелест, А. Шишканов та інші.

Важливе значення має результат адаптації ветеранів та критерії її успішності. А. Іващенко пропонує наступну класифікацію показників соціальної адаптації військовослужбовців:

1. «високий рівень (успішна адаптація буде визначатися впевненістю індивіда в своїх силах, комфортним кліматом в новому середовищі, його задоволеністю перебуванням в цьому середовищі, задоволеністю відносинами з суспільством, з родиною, задоволеністю своєю роботою, заробітною платнею; високою виробничою активністю і дисципліною, високою громадською активністю, позитивною тональністю індивідуального настрою тощо);
2. низький рівень (соціальна адаптація не відбувається, що проявляється в таких реакціях індивіда, як депресія, тривожний стан, незадоволеність своїм життям, невротичні та соматичні розлади)» (Іващенко, 2016, с. 36).

А. Іващенко пропонує аналізувати кінцевий результат адаптації за об'єктивними та суб'єктивними показниками. Об'єктивні показники – це реальні досягнення індивіда в період соціальної адаптації, суб'єктивні – це задоволеність індивідом своїми професійними та соціально-економічними досягненнями. Важливу роль в процесі соціальної адаптації ветеранів відіграє так званий «інтеграційний потенціал цивільного суспільства» (Іващенко, 2016, с. 70), тобто готовність спільноти прийняти ветеранів, ступінь суспільної довіри щодо них. Зрозуміло, що якщо суспільство негативно налаштоване щодо ветеранів, це може значно загальмувати процес їхньої соціальної реадaptaції. І, навпаки, якщо суспільство готове сприяти адаптації ветеранів, їхнє пристосування до нового оточення пройде більш швидко та безболісно.

Аналізуючи проблему соціальної адаптації ветеранів, Б. Шелест виокремлює три етапи в її процесі:

1. «попередня адаптація (пов'язана із закінченням військової служби);
2. первинна адаптація (пов'язана з вибором нової діяльності);
3. вторинна адаптація (пов'язана з освоєнням нового виду діяльності, якого обрав ветеран)» (Шелест, 1997, с. 5).

На протязі всіх трьох етапів соціальної адаптації ветерану необхідна допомога з боку соціального оточення. Наприклад, якщо учасника бойових дій супроводжувати на протязі перших двох етапів, а на третьому послабити супровід або взагалі його припинити, то соціальна адаптація може не завершитися.

С. Величко у дисертаційному дослідженні «Адаптаційний потенціал військовослужбовців у психологічній підготовці до цивільного життя» доводить, що після звільнення зі служби в армії ветерани потрапляють у групу соціального ризику, адже вони знаходяться ще в працездатному віці, але їм нелегко влаштуватися на нову роботу. По-перше, в них майже немає досвіду цивільної роботи, що для роботодавців є важливим. По-друге, на ринку праці існують досить конкурентні умови, пристосуватися до яких без відповідного досвіду складно. По-третє, психологічний стан ветеранів, їхня кваліфікація може не відповідати психологічним чи соціальним вимогам на новій роботі. У зв'язку з такими проблемами відбуваються певні зміни в житті військовослужбовця: наприклад, «він може зіштовхнутися з внутрішніми проблемами та проблемами у відносинах з близькими людьми» (Величко, 2004, с. 14).

Ю. Михайлов у дисертаційній роботі «Особливості соціальної адаптації колишніх військовослужбовців та членів їхніх сімей до умов цивільного середовища» доводить, що ключовим завданням держави та суспільства є здійснення комплексу заходів щодо соціальної адаптації звільнених з військової служби та їхніх сімей. Ю. Михайлов свідчить, що великий відсоток колишніх військовослужбовців не дуже успішно адаптуються до нових умов життя після армії, що може потягти за собою такі проблеми, як алкоголізм, наркотизм, безробіття, девіантну поведінку, розлучення тощо. Важко

погодитися з Ю. Михайловим, що саме в період початкового етапу соціальної адаптації потрібно, щоб військовослужбовець відчув підтримку збоку найближчого оточення та держави. Така підтримка необхідна на всіх етапах соціальної адаптації ветеранів. Ю. Михайлов робить наголос на тому, що «найбільш значущими сферами соціальної адаптації військовослужбовців є матеріальна, сімейно-побутова та професійна сфери» (Михайлов, 2005, с. 15), тому що від успішного пристосування до них залежить психологічний стан звільненого військовослужбовця.

А. Белова у дисертаційному дослідженні «Психологічний супровід соціальної адаптації військовослужбовців, звільнених у запас, та членів їхніх сімей» також виділяє три контексти соціальної адаптації військовослужбовців: соціально-побутовий, професійний і внутрішньо особистісний. Вона зазначає, що колишні військовослужбовці та члени їхніх сімей в період адаптації до цивільного життя відчують значні психологічні проблеми під впливом таких факторів, як зміна цінностей, зміна соціального статусу, критичні життєві ситуації. У колишніх військовослужбовців є «цінності, які більш добре розвинені (такі, як чесність, порядність, схильність до порядку), й менш розвинені або взагалі відсутні (прагнення до творчості, спонтанність, автономність)» (Белова, 2004, с. 11), що може ускладнювати процес соціальної адаптації до цивільного життя.

М. Мелконян у дослідженні «Соціальна адаптація військовослужбовців, що звільняються в запас в процесі реформування армії» пропонує розглядати соціальну адаптацію військовослужбовців як процес та як результат цього процесу. М. Мелконян вважає, що основними факторами, які впливають на результат соціальної адаптації військовослужбовців до цивільного життя, є соціально-психологічні, військово-професійні та соціально-демографічні фактори. М. Мелконян вважає, що результатом соціальної адаптації є певний рівень адаптованості індивіда до нового середовища і зазначає, що «таких рівней може бути три – низький, середній та високий, де рівень соціальної

адаптації буде залежати від повноти освоєння індивідом різних компонентів соціального середовища» (Мелконян, 2001, с. 6).

Проаналізувавши спеціальну літературу з теми соціальної адаптації військовослужбовців до цивільного життя, можна відмітити, що цією проблемою переважно займалися психологи (О. Буковська, І. Грицюк, І. Гузенко, М. Гуменна, Т. Дучимінська, О. Кокун, В. Коширець, А. Мельник, М. Мушкевич, А. Неурова, І. Нізамутдінов, Р. Соколовський, Р. Федоренко, В. Фірман, К. Шкарлатюк, В. Яровий та інші). Однак, проблема соціальної адаптації військовослужбовців є міждисциплінарною, тому її мають вивчати як соціологи, так і психологи. Як вважає Р. Ферейра, будь-яка воєнна тематика є інтердисциплінарною (Ferreira, 2020). Слід зазначити, що в працях вітчизняних вчених частіше мова йде про соціальну адаптацію звільнених в запас військовослужбовців та про психологічний стан членів їхніх сімей, рідше – про ветеранів та учасників бойових дій.

Розгляньмо українські психологічні дослідження проблем, з якими стикаються військовослужбовці/учасники бойових дій на Донбасі. Як зазначає І. Гузенко, саме в умовах бойових дій військовослужбовці переживають сильні емоційні стани, які надалі можуть негативно вплинути на процес їхньої адаптації до цивільного життя. І. Гузенко вважає, що дуже негативно впливає на стан військовослужбовців ситуація підвищеної загрози/ризиків для їхнього життя. Екстремальні умови проходження військової служби можуть викликати у військовослужбовців різні стани, такі як страх, самотність, перевтома, недовіра до суспільства, девіантна поведінка та депресивні стани (які можуть проявлятися у вигляді істерики, тривоги, низької самооцінки, пригнічення, думок про самогубство тощо). У військовослужбовців девіантна поведінка може проявлятися у «формі зловживання алкоголем та наркотиками, в порушенні дисципліни, яка прийнята у військовому полі, у спробі вчинення суїциду, а також відхилень у сексуальній поведінці» (Гузенко, 2017, с. 12–13). За результатами дослідження М. Мушкевич, Р. Федоренко, А. Мельника, К. Шкарлатюк, І. Грицюк, В. Коширця та Т. Дучимінської (дослідження було

проведено у 2016 р. на базі військової частини 14 ОМБР м. Володимир-Волинський Волинської області, $n = 450$) «33,3 % військовослужбовців зловживають наркотичними речовинами та лікарськими препаратами з метою зниження інтенсивності посттравматичних симптомів. Серед наркотичних засобів найчастіше – це зловживання марихуаною та іншими наркотичними речовинами» (Мушкевич, 2016).

На думку М. Гуменної, військовослужбовець, який бере участь у бойових діях, не може уникнути екстремальних ситуацій, а має адаптуватися до них, що впливає на його/її психологічний стан. Тому, коли учасник бойових дій повертається до цивільного життя, можна спостерігати певні зміни в його/її поведінці, що пов'язано з психотравмами, які в майбутньому можуть перерости в більш глибокі проблеми (Гуменна, 2017, с. 14). За результатами аналізу психологічного стану військовослужбовців АТО, Р. Соколовський виявив основні негативні психологічні фактори, з якими стикаються учасники бойових дій, це – «надвисока відповідальність, втрата товаришів, в край велика небезпека, напруженість, дефіцит інформації та часу» (Соколовський, 2017, с. 42). Р. Соколовський відзначає, що найбільший вплив на психологічний стан учасників бойових дій має поранення або смерть бойових товаришів, що може вплинути на подальший процес їхньої адаптації до цивільного життя після демобілізації.

В. Яровий зазначає, що соціальна реінтеграція учасників бойових дій відбувається після повернення демобілізованих учасників бойових дій до трудової діяльності в цивільному житті. Він вважає, що колишні учасники бойових дій не готові повернутися до своєї трудової діяльності, яка в них була до служби в армії або до ситуації участі у військових операціях, внаслідок яких їхня психіка зазнала значних змін. Хоча держава і гарантує збереження трудового місця за військовослужбовцями, проте виникає питання про неготовність учасників бойових дій працювати на попередньому робочому місці (Яровий, 2017, с. 140). Негативну роль в процесі соціальної реадаптації ветеранів відіграє той факт, що суспільство не готове прийняти їх такими,

якими вони повернулися з армії. Звертаючись в центри зайнятості, військовослужбовці стикаються з різними проблемами. По-перше, працівники центрів не мають досвіду роботи з такою категорією людей, але ті потребують особливого підходу. По-друге, учасники бойових дій, які повернулися з інвалідністю, можуть агресивно реагувати на запропоновану їм роботу, тому що вони вважають, що фізично або психологічно їм важко буде працювати.

В. Яровий зазначає, що перед здійсненням трудової адаптації, необхідно провести соціально-психологічну «реабілітацію учасників бойових дій, завданнями якої будуть:

- відновлення працездатності військовослужбовців;
- відновлення професійного потенціалу;
- попередження зловживання учасниками бойових дій психоактивними речовинами та їхньої «перекваліфікації» у небезпечні кримінальні елементи» (Яровий, 2017, с. 142).

Можна погодитися з В. Яровим, що в Україні треба вивчати та запроваджувати міжнародний досвід реабілітації учасників бойових дій, зокрема досвід США. Так, військовослужбовці США після повернення із зони бойових дій проходять реабілітацію в таборах демобілізації та інтеграції; в США існує Служба з охорони психічного здоров'я солдата та Агентство з відновлення працездатності кадрів, що мають сприяти поступовій адаптації колишніх військовослужбовців (Яровий, 2017, с. 142).

В. Рубцов вважає, що зміна умов життя (перехід з армійського до цивільного поля) вже є колосальним стресом для військовослужбовця, тому що після демобілізації або звільнення з лав армії ветеран психологічно не готовий до цивільного життя. Змінюється розпорядок дня, виникає потреба працевлаштування, але поряд вже немає товаришів чи командирів, на котрих можна було раніше покластися. У ветерана після повернення до цивільного життя виявляється багато вільного часу, який треба наповнювати певною діяльністю. Для військовослужбовця звільнення з лав армії є стресом, тому що змінюється його/її статус, яким він/вона раніше міг/ла пишатися (статус

захисника своєї держави). Можлива й протилежна ситуація, коли військовослужбовець буде радіти тому, що він/вона вже не служить (це може статися, якщо реалії життя в армії не виправдали його/її очікувань). Так, за результатами дослідження М. Мушкевич, Р. Федоренко, А. Мельника, К. Шкарлатюк, І. Грицюк, В. Коширця та Т. Дучимінської (дослідження було проведено у 2016 р. на базі військової частини 14 ОМБР м. Володимир-Волинський Волинської області, $n = 450$), на запитання, «чи готові бійці повернутись до зони проведення АТО, якщо буде наступна мобілізація, виявили таку готовність лише 36 % опитуваних, зазначаючи при цьому, що лише за умови більш професійного керівництва або за умови повної зміни керівництва генштабу та керівників управлінь «Північ» і «Південь»; деякі вказали, що готові повернутись в зону АТО як учасники бойових дій, проте «не мають до цього бажання». 64 % бійців не готові повернутись знову в АТО» (Мушкевич, 2016).

В. Рубцов зазначає, що процес соціальної адаптації військовослужбовців проходить поетапно і може зайняти три-чотири роки. Він виокремлює п'ять етапів соціальної адаптації:

1) «Підготовчий етап – коли військовослужбовець розуміє, що демобілізація або звільнення з лав армії неминуча. Саме на цьому етапі з військовослужбовцем потрібно розпочинати працювати, щоб його адаптація була успішною.

2) Етап психологічної напруги перед демобілізацією або звільненням – коли військовослужбовець розуміє, що він втрачає свою важливість і потрібність для армії. На цьому етапі може відбутися переоцінка цінностей військовослужбовця.

3) Етап гострих психічних реакцій на входження в цивільне життя, на цьому етапі ветерана чекає багато нових «відкриттів», коли він розпочинає адаптуватися до правил, норм, цінностей цивільного життя.

4) Етап гострих психічних реакцій на вихід з армійського життя; на цьому етапі ветеранові може не вистачати строгого графіка дня,

наказів, команд, його може супроводжувати відчуття, що він забув зробити щось головне, йому можуть снитися жахіття війни.

5) Етап перегляду колишніх стереотипів і набуття відсутніх – на цьому етапі ветеран може переглянути колишні навички і стереотипи, що заважають йому в цивільному житті та може набути нові навички, які потрібні для кращої адаптації та комунікації в цивільному житті» (Рубцов, 2011).

Під час соціальної адаптації ветеранів можуть виникнути різні бар'єри, в подоланні яких їм може бути потрібна суспільна допомога: професійний бар'єр (після повернення до цивільного життя перед ветераном постає завдання знайти роботу); психологічний бар'єр (психологічна неготовність ветеранів до цивільного життя, до пошуку та безпосередньо праці на новому робочому місці, незадоволеність своїм життям або ставленням найближчого оточення/суспільства до його/її досвіду); матеріальний бар'єр (для багатьох ветеранів є проблемою саме матеріальна сторона; доки ветеран не знайде роботу, йому/їй може допомагати родина чи держава, внаслідок чого в нього/неї може сформуватися комплекс неповноцінності або почуття приниженості).

Л. Корель розрізняє ментальну (засвоєння нових ідей, норм та цінностей на рівні свідомості) та поведінкову (проявлення засвоєних норм та цінностей у поведінкових акціях та інтеракціях) адаптацію (Корель, 2005, с. 216–217). Між цими рівнями адаптаційної поведінки може статися «адаптивний конфлікт» (приміром, на рівні свідомості людина приймає нове соціальне оточення, але за об'єктивними показниками, такими як відсутність роботи, житла, соціальних контактів з іншими людьми, її важко визнати адаптованою). Слідом за Г. Ессером та Л. Корель, до ментальних/суб'єктивних показників будемо відносити 1) суб'єктивну задоволеність ветерана своїм новим положенням; 2) інтегрованість суб'єкта в соціальне середовище; 3) ідентифікацію з новим соціальним оточенням; 4) позитивну оцінку ставлення до ветерана з боку суспільства, держави, ЗМІ. До поведінкових/об'єктивних показників

віднесемо: 1) наявність роботи; 2) отримання освіти (у технікумі, ЗВО чи у неформальних освітніх закладах); 3) наявність власного чи арендованого житла; 4) наявність доходів; 5) наявність дружніх, романтичних або шлюбних відносин з іншими людьми, членство в різних соціальних групах.

Будемо мати на увазі, що наявність високого рівня соціальної адаптації не означає її завершеності. Можна погодитися з Л. Корель, що адаптація є принципово незавершуваним процесом, бо «адаптація відбувається не до всіх, а тільки до життєво важливих умов середовища» (Корель, 2005, с. 242). Крім того, можна припустити, що рівень адаптованості конкретної людини може змінюватися за різних етапів її існування (приміром, якщо у молодого ветерана може бути виявлений низький рівень соціальної адаптованості, він може стати середнім або високим, коли ветеран досягне більш зрілого віку). Звернемо увагу, що у дисертації йдеться про (ре)адаптацію ветеранів на мікрорівні ((ре)адаптацію ветеранів до соціального цивільного життя на особистісному рівні).

Отже, будемо розрізнявати три рівні соціальної адаптованості ветеранів: високий (на ментальному та поведінковому рівнях наявна більшість показників адаптованості; ці показники мають позитивний характер); середній (відсутня частина показників адаптованості на ментальному чи поведінковому рівнях; ці показники мають помірний характер) та низький (відсутня більшість показників адаптованості як на ментальному, так й на поведінковому рівнях; ці показники мають негативний характер).

Для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів в дисертаційному дослідженні використані об'єктивні та суб'єктивні показники. До об'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать:

- 1) Наявність житла (*Які Ваші житлові умови: знімаю житло; живу у родичів; є своя квартира/будинок; інше*).
- 2) Наявність роботи (*На даний час Ви працевлаштовані? так; ні; знаходжусь в пошуках роботи; я не можу працювати за станом здоров'я*).

3) Рівень доходів (*Оцініть матеріальний стан Вашої сім'ї за останні 2–3 місяці: змушені економити навіть на харчуванні; коштів вистачає тільки на харчування; коштів вистачає на основні потреби (харчування, одяг, взуття, гігієна); коштів вистачає на основні та додаткові потреби (розваги, відпочинок); живемо в повному достатку*).

4) Наявність родини, дітей, друзів (*Скажіть, будь-ласка, чи Ви одружені? так; ні; перебуваю у цивільному шлюбі. Чи є у Вас діти? так; ні*).

5) Наявність освіти або бажання її отримати.

До суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать:

1) Задоволеність життям (*Наскільки Ви задоволені своїм життям в цілому? (оцінка здійснюється за п'ятибальною шкалою від 1 – «цілком не задоволений» до 5 – «цілком задоволений»*).

2) Задоволеність професійною діяльністю (*Наскільки Ви задоволені своєю професійною діяльністю?» (оцінка здійснюється за п'ятибальною шкалою від 1 – «цілком не задоволений» до 5 – «цілком задоволений»*).

3) Задоволеність житловими умовами та доходами (*Чи задоволені Ви житловими умовами? так; ні; важко відповісти. Чи задоволені Ви доходами? так; ні; важко відповісти*).

4) Оцінка життєвої ситуації (*Як би Ви оцінили Вашу життєву ситуацію на даний момент? все складається добре, має стати ще краще; поки все нормально, могло бути і гірше; все погано, на краще вже не сподіваюся*).

5) Почуття приналежності до цивільного оточення (*«Наскільки сильним є Ваше почуття приналежності до місця Вашого проживання?» вимірюється по 5-бальній шкалі, де 1 – слабка почуття приналежності, а 5 – дуже сильне*).

Відповідно, до високого рівня соціальної адаптації ветерана слід віднести: 1) суб'єктивні показники, такі як задоволеність своїм життям/доходом/житлом/роботою/сім'єю/ставленням суспільства до ветерана; позитивний настрій; почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як наявність родини та стабільність відносин з

нею; наявність друзів; наявність роботи та доходів, яких вистачає на життя; наявність житла; освіченість чи прагнення отримати освіту.

До низького рівня соціальної адаптації ветерана слід віднести: 1) суб'єктивні показники, такі як незадоволеність життям/доходом/житлом/роботою та відносинами з родиною; незадоволеність ставленням суспільства до ветерана; песимістичний настрій; слабе почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як труднощі в працевлаштуванні або відсутність роботи; низькі доходи; відсутність власного житла; відсутність родини або стабільних відносин з партнером/кою; неосвіченість або незадоволеність отриманою освітою.

Якщо присутні усі показники високого чи низького рівней соціальної (ре)адаптації ветеранів, можна говорити про «ідеальний» тип адаптованості, однак хоча б при наявності більшості показників кожного різновиду адаптованості (дві третини) також можна говорити про певний рівень соціальної адаптації ветерана (Артеменко, 2017с; Артеменко, 2018i Artemenko, 2020a).

До середнього рівня соціальної адаптації ветеранів слід віднести «змішаний» тип пристосування (наявні ознаки як високого, так й низького рівнів адаптованості) та «помірний» тип пристосування (суб'єктивні та об'єктивні показники адаптованості представлені на середньому рівні).

Оскільки процесові соціальної адаптації ветеранів має сприяти соціально-психологічна підтримка з боку членів родини, оточуючих людей та органів державної влади, слід з'ясувати, хто в українському суспільстві найбільш допомагає ветеранам вирішувати проблеми соціальної (ре)адаптації. Для цього необхідно задати ветеранам таке запитання:

Хто Вам допомагав вирішувати різні життєві проблеми після повернення з армії?

- 1) рідні;
- 2) друзі;
- 3) держава;

- 4) волонтери;
- 5) розраховую тільки на себе;
- 6) інше _____.

Доцільно також ввести показник самооцінки рівня соціальної адаптованості ветеранів («Оцініть, будь ласка, наскільки повно Ви змогли пристосуватися до цивільного життя»? Оцінка здійснюється за п'ятибальною шкалою від 1 – «зовсім не пристосувався» до 5 – «повністю пристосувався»).

Вказані показники соціальної адаптованості було використано у дисертаційному дослідженні під час вивчення впливу різних форм мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації.

3.3 Форми мілітарної ідентичності та їхнє співвідношення із різними ступенями соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС (за результатами емпіричного дослідження)

Дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію» було проведено в 2019–2020 рр. серед ветеранів АТО/ООС, які більше півроку провели в цивільному середовищі після повернення з лав армії (тобто мали час для пристосування до цивільних умов життя). За квотною вибіркою²⁴ опитано 400 ветеранів АТО/ООС (n = 400), з яких 31 % (124 особи) – жінки, 69 % (276 особи) – чоловіки. 34 % опитаних ветеранів АТО/ООС повернулися із зони бойових дій більше двох років тому, 59 % – 1–2 роки тому та 7 % – 6–12 місяців тому. Всі опитані ветеран(к)и АТО/ООС мешкають у містах та селищах центральної України (Вінницька, Київська, Хмельницька, Кіровоградська, Житомирська області та м. Київ).

Метою дослідження була перевірка гіпотез:

²⁴ Ознаками квотної вибірки є статус ветерана АТО/ООС та час проведення в цивільному середовищі після демобілізації (від 6 місяців).

- стійка форма мілітарної ідентичності ветеранів може ускладнювати процес їхньої соціальної адаптації, тоді як ситуативний та несформований різновиди мілітарної ідентичності можуть корелювати з більшою ефективністю пристосування до цивільного життя;
- якщо актор був покликаний в армію у віці 18–22 років, то високою є ймовірність його/її глибокої ресоціалізації та засвоєння мілітарної культури, що має корелювати зі стійким типом мілітарної ідентичності;
- якщо актор потрапив до армії добровільно і свідомо, а основним мотивом вибору армійського життя була ідея захисту своєї країни, це може корелювати зі стійким типом мілітарної ідентичності;
- високий рівень освіти військовослужбовця може корелювати з менш стійким типом мілітарної ідентичності та сприяти більшій ефективності його/її соціальної (ре)адаптації після демобілізації;
- наявність родини та дітей може корелювати з менш стійкими формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС; сімейний стан (одруженість та наявність дітей) ветерана може позитивно впливати на процес його/її транзиту з армії в цивільне поле та адаптації до цивільного життя після повернення з армії;
- наявність екстремального досвіду «зустрічі зі смертю» може впливати на формування стійкої мілітарної ідентичності військовослужбовця/ветерана та гальмувати процес його/її соціальної адаптації.

Обробка результатів соціологічного дослідження проводилася у програмному забезпеченні Microsoft Office Excel (Excel) за алгоритмом, описаним О. Чудною²⁵ (Чуднова, 2015). Статистично оброблені емпіричні дані дослідження представлені у вигляді таблиць та діаграм.

²⁵ Респондентам було запропоновано варіанти відповідей від 1 до 5, ті питання котрі мали відповідь тільки «так» або «ні», ми кодували за допомогою значення якщо відповідь «так» - 5, якщо відповідь «ні» - 1.

Для перевірки гіпотез дослідження були виокремлені три групи ветеранів АТО/ООС, які розрізняються за формою мілітарної ідентичності – стійкою, ситуативною та несформованою. Будемо використовувати визначення цих форм, які наведені у п. 3.1 дисертації. Стійка мілітарна ідентичність ветерана є результатом соціальної та емоційної ідентифікації військовослужбовця із армійським персоналом та мілітарною культурою, що спричиняє демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Ситуативний тип мілітарної ідентичності характеризується «змішаною» формою ідентифікації як з армією, так і з різними цивільними соціальними групами, причому кожна з цих форм ідентифікації може актуалізуватися залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю або слабкою формою прихильності армійському досвіду, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними соціальними групами.

Соціологічна методика вимірювання мілітарної ідентичності дозволяє виявити різні типи мілітарної ідентичності ветерана на підставі таких ознак: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування служби в армії, екзистенційна оцінка армійської служби (див. Табл. 3.3). За допомоги методики вимірювання мілітарної ідентичності, представленої у п. 3.1 дисертації, що дозволяє оцінити показники різних форм мілітарної ідентичності за 5-бальною шкалою, було сформовано три групи ветеранів АТО/ООС. Ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності обрали відповіді за цією

Після того, як всі відповіді були закодовані, ми поділили всіх ветеранів на 3 групи та типом мілітарної ідентичності (стійкий; ситуативний; несформований). Якщо більшість відповідей (за ознаками від 12 до 17) відповідала оцінці 4-5, то таких ветеранів ми відносили до стійкого типу мілітарної ідентичності; якщо більшість відповідала оцінці 3-4, то таких ветеранів ми відносили до ситуативного типу; респондентів, котрі надали більшість відповідей 1-2, ми відносили до несформованого типу мілітарної ідентичності. Розрахунок оцінок ми проводили за допомогою формули $= \text{СЧЁТЕСЛИ}(B2:AA2;5)$, де B2:AA2 – це оцінка відповіді від 5 до 1; 5 – оцінка, котру потрібно порохувати. За таким алгоритмом було поділено ветеранів на групи за рівнем соціальної адаптованості.

групою ознак головним чином 4 або 5 балів, ветеран(к)и АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності 3 або 4 балів та ветеран(к)и АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності – 1 або 2 балів. Пороги для розрізнення цих груп за балами є такими: від 1 до 2,6 бала – несформований тип мілітарної ідентичності; від 2,6 до 4 балів – ситуативний тип; від 4 до 5 балів – стійкий тип мілітарної ідентичності.

Для ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності є характерною ідентифікація з армією («Я – військовослужбовець»); прихильність мілітарному досвіду; позитивна оцінка служби в армії; відсутність жалю з приводу проведених в армії років; бажання мати таку роботу, де можна було б застосувати військові навички (охоронцем, конвоїром, військовим комісаром тощо); сприйняття армії як сім'ї; визнання високої цінності бойової дружби, якої немає в цивільному житті; визнання біографічної пріоритетності служби в армії; сильне відчуття важливості своєї роботи в армії; визнання наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії; визнання глибокого сенсу служби в армії; сприйняття життя поза армією як безглузлого; прихильність мілітарним практикам після демобілізації (щоденні фізичні тренування, розвинення військових навичок); позитивна оцінка культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії; сильний емоційний зв'язок із ветеран(к)ами, з якими слід радитися перед прийняттям важливих рішень; активні дії з підтримки контактів з колишніми товаришами по службі; участь у діяльності всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів або соціальних Інтернет-груп ветеранів.

Для ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності характерним є: змішана ідентифікація з армією і з цивільними соціальними групами («Я – військовослужбовець і цивільна особа»); представленість більшої частки групи ознак (середній рівень прихильності мілітарному досвіду (слабке бажання повернутися в армію і продовжити службу); швидше позитивна оцінка факту служби в армії (проявляється в частковому переживанні гордості за те, що служив/ла); деякі факти служби в армії можуть

викликати почуття жалю; згода працювати як в цивільній сфері, так і в сфері, що має військову специфіку (охоронцем, конвоїром, воєнкомом тощо); почасти армія сприймається як сім'я; визнання, що справжні друзі можуть бути як в армійському, так і в цивільному житті; неглибокий емоційний зв'язок з ветеран(к)ами, які іноді можуть виступати в ролі порадників поряд з родичами або колегами; визнання важливості біографічного факту служби в армії (частково згоден/на, що «найкращий час в моєму житті – коли я служив/ла в армії»); часткове відчуття важливості своєї роботи в армії; часткове визнання наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії; часткове визнання глибокого сенсу в службі в армії; згода з тим, що цивільне життя також може мати сенс; часткова прихильність мілітарним практикам після демобілізації; середня активність по підтримці контактів з колишніми товаришами по службі; нерегулярна участь у діяльності всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів або соціальних Інтернет-груп ветеранів; середні оцінки культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії.

Для ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності характерним є: цивільна ідентифікація («Я – цивільна особа»); незначна прихильність мілітарному досвіду (відсутність бажання повернутися в армію і продовжити службу); негативна оцінка служби в армії (проявляється у відсутності відчуття гордості за те, що служив/ла); сильний жаль з приводу служби в армії; відсутність бажання мати роботу, пов'язану з військовою специфікою (охоронцем, конвоїром, військовим комісаром тощо); армія не сприймається як сім'я; відмова визнавати, що справжня дружба існує тільки в армії; низький емоційний зв'язок з ветеран(к)ами, з якими не слід радитися перед прийняттям важливих рішень; відмова визнавати біографічну важливість служби в армії (повністю не згоден/а, що «найкращий час в моєму житті – служба в армії»); відсутність відчуття важливості своєї роботи в армії; сумніви в наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії; відмова визнавати наявність глибокого сенсу в службі в армії; згода з тим, що

цивільне життя має сенс; відсутність мілітарних практик після демобілізації; відсутність контактів з колишніми товаришами по службі; відсутність членства у всеукраїнському/регіональному союзі ветеранів або в соціальних Інтернет-групах ветеранів; низька оцінка культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії.

За результатами дослідження (див. табл. 3.4), до стійкого типу належать 141 опитаних ветеранів АТО/ООС (35,3 %), до ситуативного – 187 ветеранів АТО/ООС (46,7 %), до несформованого – 72 ветерана АТО/ООС (18 %). Щоб зрозуміти, *що* впливає на формування різних типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС, застосовано такі чинники, як термін перебування в зоні бойових дій (або в армії), рівень освіти, вік призову, мотивація вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду.

Таблиця 3.4

Розподіл респондентів за формами мілітарної ідентичності

| № | Тип мілітарної ідентичності | Кількість | % |
|----|-----------------------------|-----------|--------|
| 1. | Стійкий | 141 | 35,3 % |
| 2. | Ситуативний | 187 | 46,7 % |
| 3. | Несформований | 72 | 18 % |

Мотивація вступу до армії. Важливим фактором формування певного типу мілітарної ідентичності є обґрунтування рішення вступити до армії та прийняти участь у бойових діях. За результатами дослідження (див. табл. 3.5), більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності пішли служити добровільно (56 %) або вони вже були діючими військовослужбовцями на момент початку бойових дій на Донбасі (28 %); тільки 16 % ветеранів були призвані під час мобілізації. Більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності були призвані під час мобілізації (60 %); 24 % пішли воювати добровольцями та 16 % – як діючі військовослужбовці. Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом

мілітарної ідентичності також були призвані під час мобілізації (64 %), 26 % пішли воювати добровольцями та 10 % – як військовослужбовці.

Таблиця 3.5

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Як Ви стали учасником АТО/ООС» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Пішов/ла добровольцем | Призвали під час мобілізації | Як військовослужбовець |
|----|-----------------------------|-----------------------|------------------------------|------------------------|
| 1. | Стійкий | 56 % | 16 % | 28 % |
| 2. | Ситуативний | 24 % | 60 % | 16 % |
| 3. | Несформований | 26 % | 64 % | 10 % |

Серед мотивів добровільного вступу до армії²⁶ ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності виокремили такі позиції (див. табл. 3.6): 75 % хотіли захищати Батьківщину, 9 % – завжди мріяли служити в армії, 4 % хотіли заробити гроші або отримати певні пільги, 5 % – отримати роботу та 7 % хотіли бути поряд з близькими людьми, які вже перебували в зоні бойових дій. Серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності 35 % добровільно пішли служити в армію з метою захисту Батьківщину, 4 % – щоб бути поруч із близькими, 28 % – щоб заробити гроші або отримати певні пільги та 33 % – щоб отримати роботу (ніхто з них не обрав позиції «завжди мріяв/ла служити в армії»). Що ж стосується ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності, то 31 % добровільно пішли служити в армію, щоб захищати Батьківщину, 32 % – щоб отримати гроші або певні пільги та 37 % – бо не мали роботи (ніхто з них не обрав позиції «хотів/ла бути поряд з близькими людьми, які вже перебували в зоні бойових дій» та «завжди мріяв/ла служити в армії»).

²⁶ Респонденти могли вибрати тільки один з цих мотивів.

Таблиця 3.6

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Якщо Ви пішли в армію добровільно, назвіть причину вступу до армії» (у % до тих ветеранів, хто пішов/ла служити добровільно)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Хотів/ла захищати Батьківщину | Завжди мріяв/ла служити | Хотів/ла бути поряд із близькими, які вже перебували у зоні бойових дій | Хотів/ла заробити грошей, отримати певні пільги | Щоб отримати роботу |
|----|-----------------------------|-------------------------------|-------------------------|---|---|---------------------|
| 1. | Стійкий | 75 % | 9 % | 7 % | 4 % | 5 % |
| 2. | Ситуативний | 35 % | — | 4 % | 28 % | 33 % |
| 3. | Несформований | 31 % | — | — | 32 % | 37 % |

Отже, можна помітити більш значну ідеалістичну мотивованість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності (більшість яких (91 %) пішли до армії з метою захисту Батьківщини, для реалізації мрії служити або для підтримки близьких, які вже перебували в зоні бойових дій; серед них прагматиків, які хотіли заробити в армії гроші, отримати певні пільги або роботу – тільки 9 %) та більш високу прагматичну мотивованість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом (з яких 61 % пішли в армію, щоб заробити гроші, отримати певні пільги або отримати роботу) та несформованим типом мілітарної ідентичності (з яких 69 % пішли в армію, щоб заробити гроші, отримати певні пільги або отримати роботу). Отже, підтвердилася гіпотеза дослідження, за якою «якщо актор потрапив в армію добровільно і свідомо, а основним мотивом вибору армійського життя була ідея захисту своєї країни, це може впливати на формування стійкого типу мілітарної ідентичності».

Ті ветеран(к)и, які пішли в армію з меркантильних причин отримання грошей чи пільг (з них 4 % – ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності, 28 % – із ситуативним та 32 % – із несформованим типом

мілітарної ідентичності), наступним чином обґрунтували своє рішення (див. табл. 3.7): 1) усі ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності прагнули забезпечити родину; 2) 75 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності хотіли заробити грошей для родини, 8 % – для здобуття власної освіти або освіти дітей, 17 % – для вирішення проблем з житлом; 3) 83 % ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності хотіли забезпечити родину, 17 % – вирішити питання з житлом. Відзначимо, що ніхто з ветеранів АТО/ООС із стійким та несформованим типами мілітарної ідентичності не обрав позицію «для здобуття власної освіти або освіти дітей» в якості обґрунтування вступу до армії.

Таблиця 3.7

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Якщо хотіли заробити грошей та/або отримати пільги, то для чого?», %

| № | Тип мілітарної ідентичності | Для здобуття власної освіти або освіти дітей | Для забезпечення родини | Для вирішення питання з житлом |
|----|-----------------------------|--|-------------------------|--------------------------------|
| 1. | Стійкий | – | 100 % | – |
| 2. | Ситуативний | 8 % | 75 % | 17 % |
| 3. | Несформований | – | 83 % | 17 % |

Вік призову. В дослідженні був виявлений певний зв'язок між типом мілітарної ідентичності та віком, за яким ветеранів АТО/ООС було призвано до служби в армії (див. рис. 3.1). У групі ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності більшість респондентів – віком 18–22 роки (49 %) та 25–35 роки (28 %), відповідно ветеранів старше 36 років – близько 23 %. У групі ветеранів АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності більшість осіб – віком 23–35 років (30 %), 36–40 років (25 %) та 41–45 роки (19 %), відповідно тільки 16 % ветеранів віком 18–22 років та 10 % – старше 46 років. У групі ветеранів АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності більшість осіб – віком 23–35 років (19 %), віком 36–40 років

(38 %) та 41–45 років (22 %), відповідно тільки 8 % – віком 18–22 років, 13 % – віком старше 46 років.

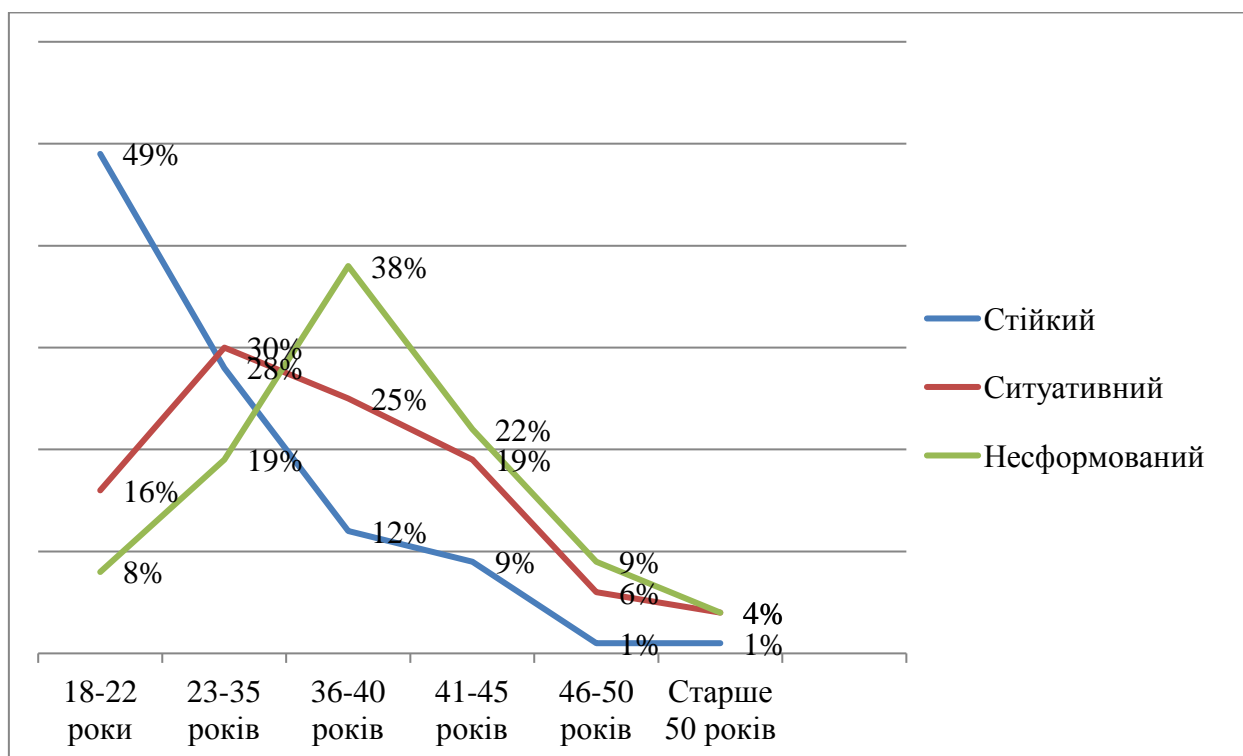


Рисунок 3.1 Зв'язок між типом мілітарної ідентичності опитаних ветеранів АТО/ООС та віком, коли їх було призвано до армії, %

Таким чином, молодий вік в більшій мірі пов'язаний з формуванням стійкого типу мілітарної ідентичності, що підтверджує гіпотезу дослідження про вірогідність альтернативи та глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури при ранньому рекрутуванні військовослужбовця (у 18–22 років) внаслідок того, що його/її цивільна ідентичність ще може бути остаточно не сформована та бути більш податливою. Навпаки, людина в більш зрілому віці з більшою ймовірністю вже має сформовану ідентичність, яка буде цивільною у тих, хто не має військової освіти, внаслідок чого їй буде складніше набути ознак іншої ідентичності (в нашому випадку – мілітарної) і демонтувати попередній особистісний досвід. Якщо актор був покликаний в армію в соціально зрілому віці (від 25 років і вище) з уже сформованою ідентичністю, то його/її сприйняття армійської дійсності буде більш

виваженим, а засвоєння норм армійського життя – більш виборчим, що може корелювати з менш стійким типом мілітарної ідентичності. Тому серед ветеранів АТО/ООС віком від 25 до 45 років значна частка тих, хто має ситуативну (74 %) та несформовану (79 %) мілітарну ідентичність.

Для того щоб виявити, чи існує кореляційна залежність між типом мілітарної ідентичності та віком призову ветеранів АТО/ООС, нами було проведено кореляційний лінійний аналіз Пірсона та ранговий кореляційний аналіз Спірмена. Було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,334$; $\rho = 0,380$), що означає наявність зв'язку між цими параметрами.

Термін перебування в зоні бойових дій. В дослідженні встановлений зв'язок між терміном проведення ветерана в зоні бойових дій та формою його/її мілітарної ідентичності (див. рис. 3.2).

Більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності провели у зоні бойових дій від 1 року до 2 років (65 %) та більше 2 років (28 %); тільки 7 % – від півроку до 1 року; не впливає на формування стійкого типу мілітарної ідентичності перебування у зоні бойових дій протягом кількох днів/тижнів.

Більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності провели в зоні бойових дій від півроку до 1 року (43 %) та від 1 року до 2 років (45 %); невелика частка ветеранів цієї групи провела у зоні бойових дій більше двох років (9 %) та кілька днів/тижнів (3 %).

Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності провели у зоні бойових дій від півроку до 1 року (82 %); від 1 року до 2 років – 11 % та декілька днів/тижнів – 7 %.

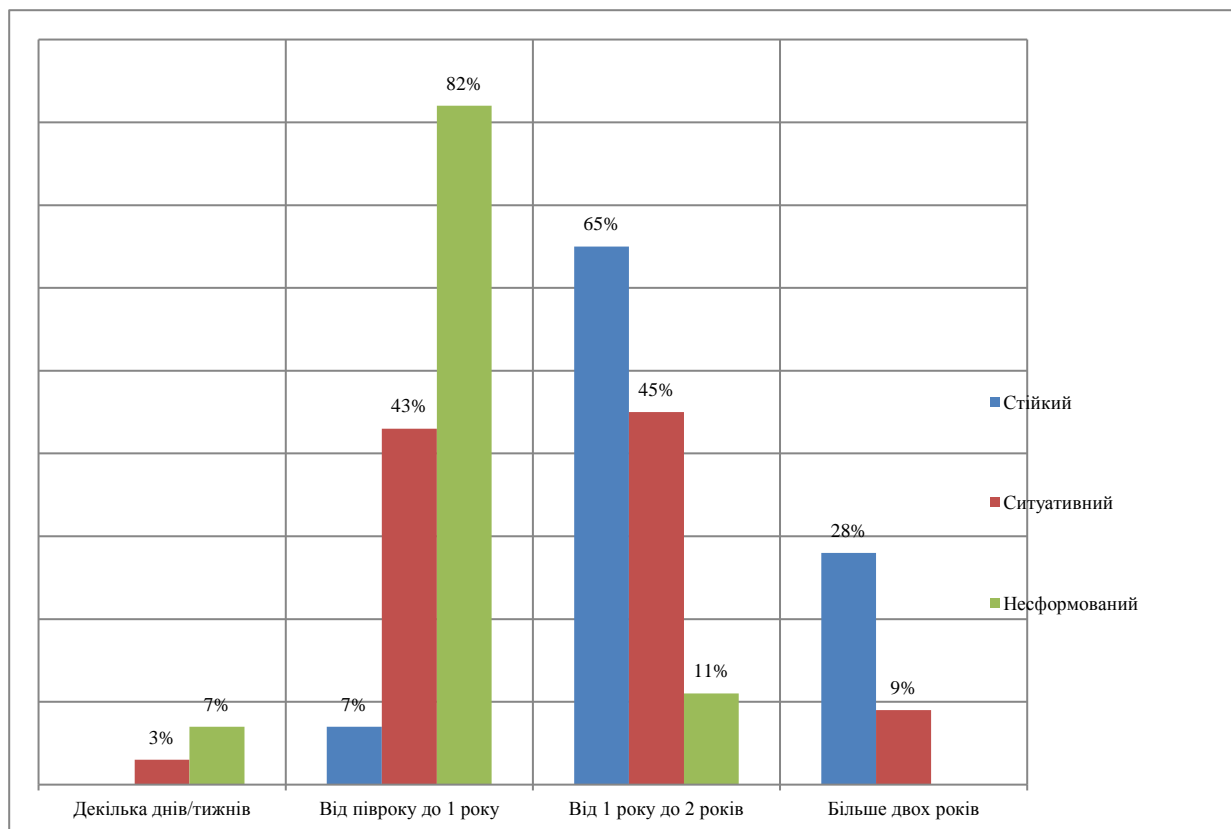


Рисунок 3.2 Зв'язок між терміном перебування ветеранів у зоні бойових дій та формою їхньої мілітарної ідентичності, %

Отже, термін перебування у зоні бойових дій має зв'язок з певними формами мілітарної ідентичності. Якщо ветеран АТО/ООС багато часу (від одного та більше років) провів у зоні бойових дій, це пов'язано із відтворенням військових практик, розвитком дисциплінованості, встановленням міцних дружніх відносин з іншими військовослужбовцями, емоційною прив'язаністю до військової частини, що впливає на формування стійкої форми мілітарної ідентичності. Середній термін перебування у зоні бойових дій (від півроку до 2 років) в більшій мірі пов'язаний з формуванням ситуативної (перехідної) форми мілітарної ідентичності. Що стосується несформованого типу мілітарної ідентичності, то він більшою мірою пов'язаний із нетривалим терміном перебування у зоні бойових дій, внаслідок чого у військовослужбовця не вистачає часу для закріплення цінностей мілітарної культури.

Щоб виявити наявність кореляційної залежності між типом мілітарної ідентичності та терміном перебування в зоні бойових дій, нами було проведено кореляційний лінійний аналіз Пірсона та ранговий кореляційний аналіз Спірмена. Було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,498$; $\rho = 0,506$), що означає наявність сильного зв'язку між цими параметрами. Отже, чим більше часу військовослужбовець проводить в зоні бойових дій, тим вище ймовірність формування стійкої мілітарної ідентичності, й навпаки.

Наявність травматичного бойового досвіду (до якого належить безпосередня участь у відкритих боях; наявність поранень/травм; потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя; досвід «зустрічі зі смертю» (смертю товаришів по службі, противників або мирного населення).

Участь у відкритих боях є важливим чинником формування стійкого типу мілітарної ідентичності, адже саме цей досвід має значний вплив на процес ідентифікації військовослужбовця з армійськими товаришами в ситуації смертельної небезпеки та формування почуття приналежності до колективного цілого, до армії (див. п. 3.1 дисертації). Результати дослідження підтвердили цю тезу. Як можна побачити на рис. 3.3, майже всі ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності (97 %) брали участь у бойових операціях (44 % – часто; 53 % – рідко). Навпаки, значна частка ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності не брали участі у відкритих боях (68 %), 28 % – рідко та тільки 4 % – часто. Що стосується ветеранів АТО/ООС із ситуативною формою мілітарної ідентичності, то результати дослідження розділилися навпіл: 53 % не брали участі у військових операціях та 47 % – брали (35 % – рідко та 12 % – часто) (див. рис. 3.3).

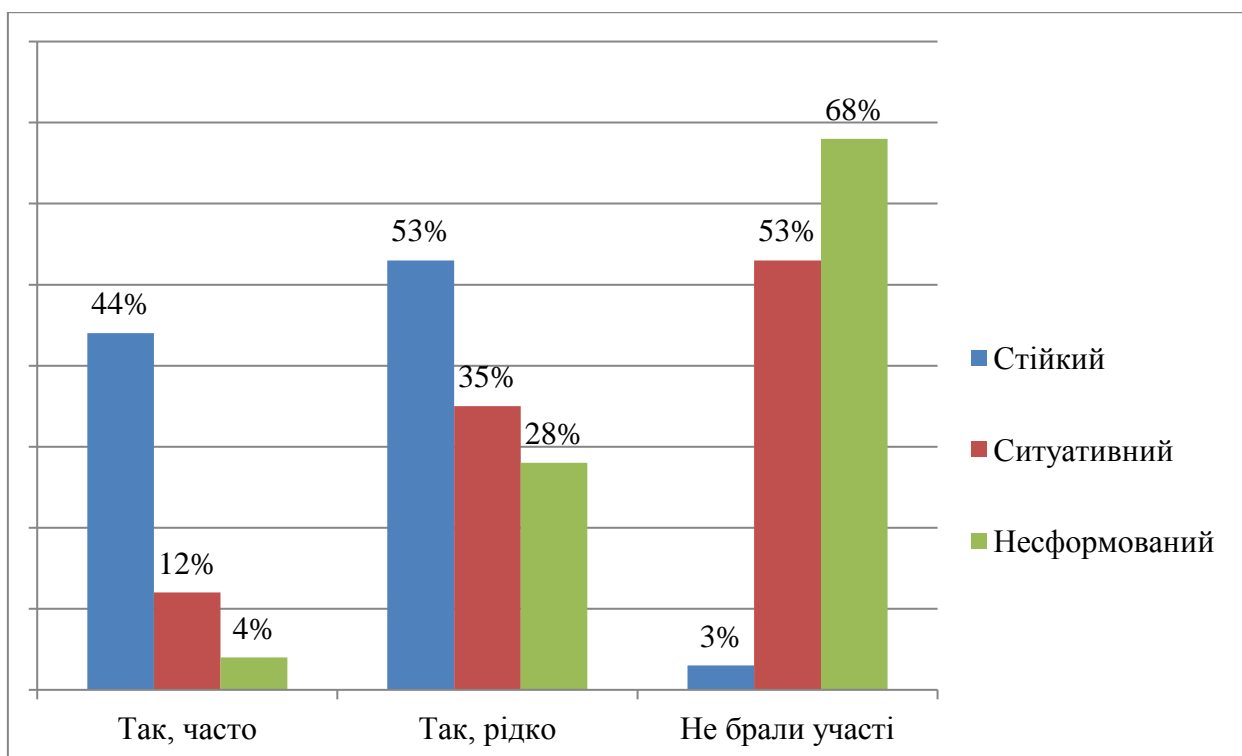


Рисунок 3.3 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи брали Ви безпосередню участь у відкритих боях», %

У табл. 3.8 можна побачити, що досвід власного поранення також має вплив на формування мілітарної ідентичності актора. Серед ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності 42 % мали поранення (28 % – один раз; 14 % – більше одного разу) та 58 % не мали. Серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності майже всі (96 %) не мали такого досвіду. Серед ветеранів АТО/ООС із ситуативною формою мілітарної ідентичності переважна більшість (81 %) не мали досвіду поранень, 18 % були поранені один раз та 1 % – кілька разів.

Таблиця 3.8

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи були Ви поранені?»

(у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Так, і не один раз | Так, один раз | Не був/ла поранений/на |
|----|-----------------------------|--------------------|---------------|------------------------|
| 1. | Стійкий | 14 % | 28 % | 58 % |
| 2. | Ситуативний | 1 % | 18 % | 81 % |
| 3. | Несформований | 1 % | 3 % | 96 % |

Можна припустити, що тілесні травми накладають відбиток на сприйняття реальності і можуть сприяти більш глибокому усвідомленню своєї приналежності до військового колективу і визнанню своєї особливої військової місії захисника країни. Отже, наявність у значної частини ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності досвіду поранень вплинуло на їхній світогляд та ідентифікацію саме з армією.

У табл. 3.9 можна побачити, яким чином впливає на формування певного типу мілітарної ідентичності досвід перебування у критичних ситуаціях із загрозою для життя. Більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності (89 %) потрапляли в такі ситуації (42 % – часто, 47 % – рідко). Навпаки, меншість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (25 %) зіткнулися з небезпечними для життя обставинами (11 % – часто, 14 % – рідко), більшість (75 %) – не стикалися.

Таблиця 3.9

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи потрапляли Ви в ситуації, коли думали, що не виживете?»

(у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Так, часто | Так, рідко | Не потрапляв/ла |
|----|-----------------------------|------------|------------|-----------------|
| 1. | Стійкий | 42 % | 47 % | 11 % |
| 2. | Ситуативний | 21 % | 24 % | 55 % |
| 3. | Несформований | 11 % | 14 % | 75 % |

Серед ветеранів АТО/ООС із ситуативною формою мілітарної ідентичності приблизно половина (45 %) потрапляли в ситуації, коли думали, що не виживуть, та 55 % – не потрапляли. Таким чином, загроза життю та пов'язаний з нею страх смерті сприяє ідентифікації військовослужбовців з військовим колективом та встановленню з ним глибоких емоційних зв'язків, що впливає на формування стійкого типу мілітарної ідентичності.

На рис. 3.4 представлені дані щодо впливу травматичного досвіду гибелі армійських товаришів на певну форму мілітарної ідентичності ветеранів

АТО/ООС. Переважна більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності (84 %) стикалися зі смертю товаришів, тоді як переважна більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (86 %) – не стикалися. Серед ветеранів АТО/ООС із ситуативною формою мілітарної ідентичності можна побачити майже рівноважний розподіл відповідей: 48 % – були свідками смерті товаришів, 52 % – ні.

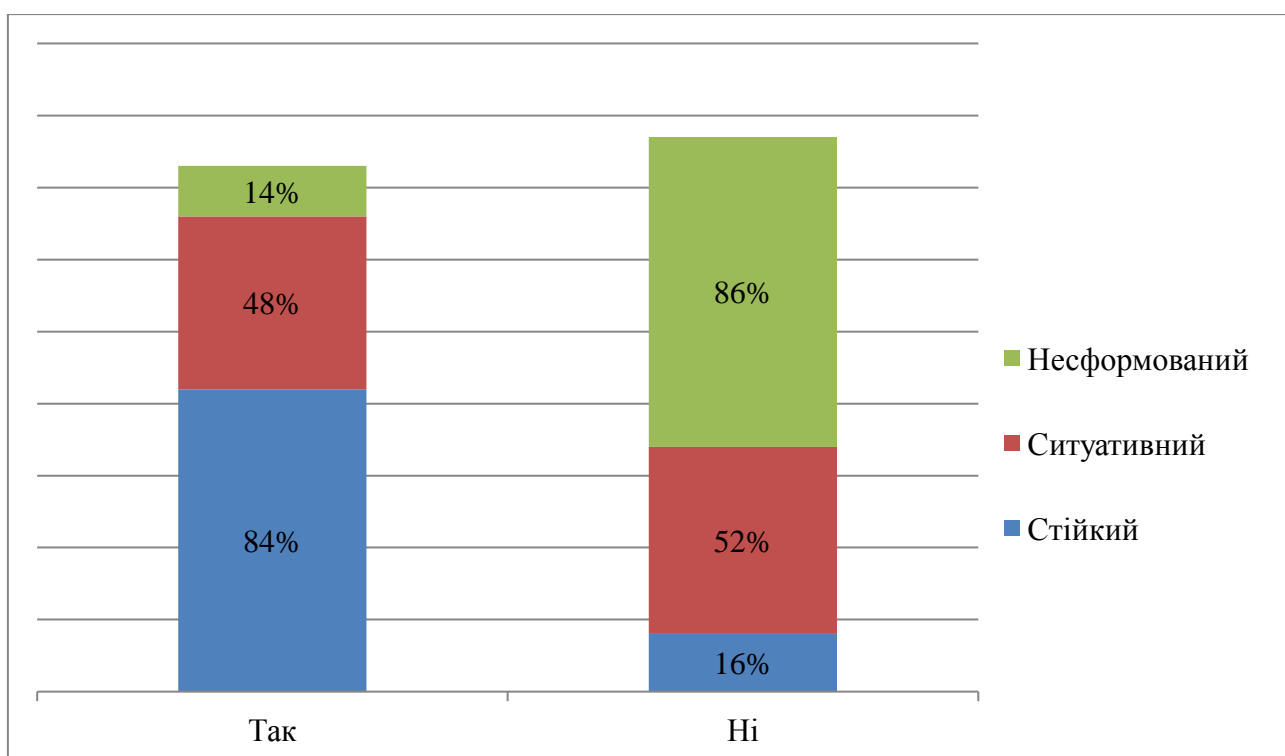


Рисунок 3.4 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи гинули Ваші побратими?» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

У табл. 3.10 представлені дані щодо впливу «зустрічі зі смертю/пораненням» противників та мирного населення на мілітарну ідентичність ветеранів АТО/ООС. Більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності бачили вбитих та поранених серед цивільного населення (63 %) та серед противників (85 %). Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим та ситуативним типами мілітарної ідентичності не зустрічалися зі смертю чи пораненням цивільного населення (79 % в кожній

групи). Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (72 %) не бачили вбитих та поранених й серед противників (що може бути обумовлено їхнім незначним задіянням у військових операціях), тоді як 56 % ветеранів АТО/ООС із ситуативною формою мілітарної ідентичності стикалися зі смертю противників. Тобто досвід «зустрічі зі смертю/пораненням» противників та мирного населення також може впливати на формування стійкого типу мілітарної ідентичності. Підтвердилася гіпотеза дослідження, за якою «наявність досвіду «зустрічі зі смертю» (смертю товаришів по службі, противників або мирного населення), а також досвіду власних поранень/травм впливає на формування стійкого типу мілітарної ідентичності ветерана».

Таблиця 3.10

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи бачили Ви вбитих/ поранених?» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Серед цивільного населення | | Серед противників | |
|----|-----------------------------|----------------------------|------|-------------------|------|
| | | Так | Ні | Так | Ні |
| 1. | Стійкий | 63 % | 37 % | 85 % | 15 % |
| 2. | Ситуативний | 21 % | 79 % | 56 % | 44 % |
| 3. | Несформований | 21 % | 79 % | 28 % | 72 % |

Щоб виявити наявність кореляційної залежності між типом мілітарної ідентичності та травматичним бойовим досвідом ветеранів АТО/ООС, нами було проведено кореляційний лінійний аналіз Пірсона та ранговий кореляційний аналіз Спірмена. Були виявлені кореляційні зв'язки між типом мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та окремими видами травматичного досвіду (участь у відкритих боях; наявність поранень/травм; потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя; досвід «зустрічі зі смертю» товаришів, противників або цивільного населення), та між типом мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та середнім значенням травматичного досвіду. За параметром «участь у відкритих боях» було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,456$; $\rho = 0,494$), що означає наявність

сильного зв'язку між цим параметром та стійкою мілітарною ідентичністю. Й навпаки, відсутність участі військовослужбовця в бойових діях корелює з нестійкими формами мілітарної ідентичності. За параметром «наявність поранень» було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,287$; $\rho = 0,284$), що означає наявність недостатньо сильного зв'язку між цим параметром та типами мілітарної ідентичності (що може бути обумовлено невеликим відсотком опитаних ветеранів, які мали поранення – 98 осіб (25 %)). За параметром «наявність досвіду смерті товаришів» було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,472$; $\rho = 0,465$), що означає наявність сильного зв'язку між цим параметром та стійкою мілітарною ідентичністю. Й навпаки, відсутність досвіду смерті бойових товаришів корелює з нестійкими формами мілітарної ідентичності. За параметром «наявність досвіду смерті противників» було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,381$; $\rho = 0,363$), що свідчить про наявність зв'язку між цим параметром та стійкою мілітарною ідентичністю, але цей зв'язок не дуже сильний. За параметром «наявність досвіду смерті цивільного населення» було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,285$; $\rho = 0,328$), що означає наявність недостатньо сильного зв'язку між цим параметром та типами мілітарної ідентичності. За параметром «потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя» було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,385$; $\rho = 0,419$), що свідчить про наявність кореляції між цим параметром та стійкою мілітарною ідентичністю. Також було виявлено кореляційний зв'язок між типом мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та середнім значенням травматичного досвіду. Було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = 0,609$; $\rho = 0,632$), що свідчить про наявність сильного зв'язку між цим зведеним параметром та мілітарною ідентичністю ветеранів АТО/ООС. Отже, чим більш інтенсивним є травматичний досвід ветеранів АТО/ООС, тим імовірніше формування стійкого типу мілітарної ідентичності, й навпаки.

Рівень освіти. Серед чинників, які можуть впливати на формування певного типу мілітарної ідентичності, слід розглянути рівень освіти ветерана.

На рис. 3.5 можна побачити, що ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності здебільшого мають професійно технічну освіту (48 %); 21 % мають неповну вищу освіту, 20 % – повну вищу освіту та 11 % – повну середню освіту. Ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно повну вищу освіту (44 %) або неповну вищу освіту (31 %); 12 % мають професійно технічну освіту, 9 % – повну середню, 2 % – неповну середню освіту та 2 % мають науковий ступінь. Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності мають повну вищу освіту (45 %); 22 % – неповну вищу освіту, 21 % – професійно технічну освіту та 12 % – повну середню освіту. Це може свідчити про те, що рівень освіти може мати певний вплив на формування певного типу мілітарної ідентичності ветерана АТО/ООС, адже чим вище рівень освіти, тим більш критично і об'єктивно ветеран оцінює те, що відбувається в армії, його/її погляди стають більш гнучкими та виваженими. Крім того, вища освіта в більшій мірі впливає на розвиток індивідуалістичних життєвих установок; як наслідок, схильність до братерських, колективістських форм активності, до яких заохочують в армії, може бути нижчою. В якості ще одного аргументу можна запропонувати наступну тезу: людина з вищою освітою в цивільному житті має професію, яка відповідає її здібностям і в рамках якої він/вона має можливість самореалізуватися. Відповідно, військовослужбовець зі світською вищою освітою може не сприймати армійське поле як середовище для власної самореалізації і може бути налаштований на повернення і (ре)адаптацію до цивільного життя. Навпаки, людина з низьким рівнем освіти, яка в цивільному полі могла займатися некваліфікованою працею, буде сприймати армію більш ідеалістично – як можливість виконувати важливу для країни роботу.

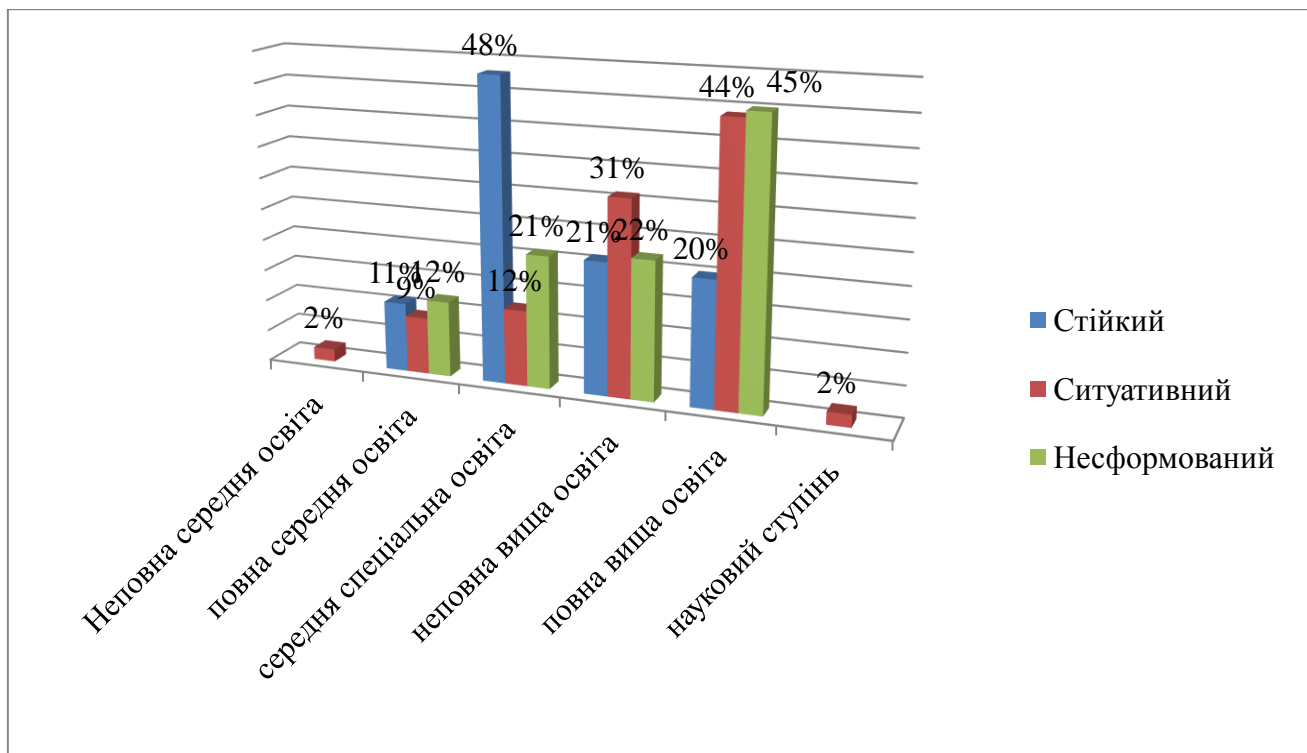


Рисунок 3.5 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Яким є рівень Вашої освіти» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

Однак, в результаті проведення кореляційного лінійного аналізу Пірсона та рангового кореляційного аналізу Спірмена не підтвердилася гіпотеза дослідження, за якою «високий рівень освіти військовослужбовця може корелювати з менш стійким типом мілітарної ідентичності, та навпаки». Було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$), що свідчить про практичну відсутність зв'язку між цими параметрами (хоча дослідження з більш великою вибірковою сукупністю може відкоригувати цей висновок).

Сімейний стан. За гіпотезою дослідження, наявність родини та дітей може корелювати з менш стійкими формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС, адже сімейний стан може «прив'язувати» його/її до цивільної сфери життя та перешкоджати зануренню до армійського середовища.

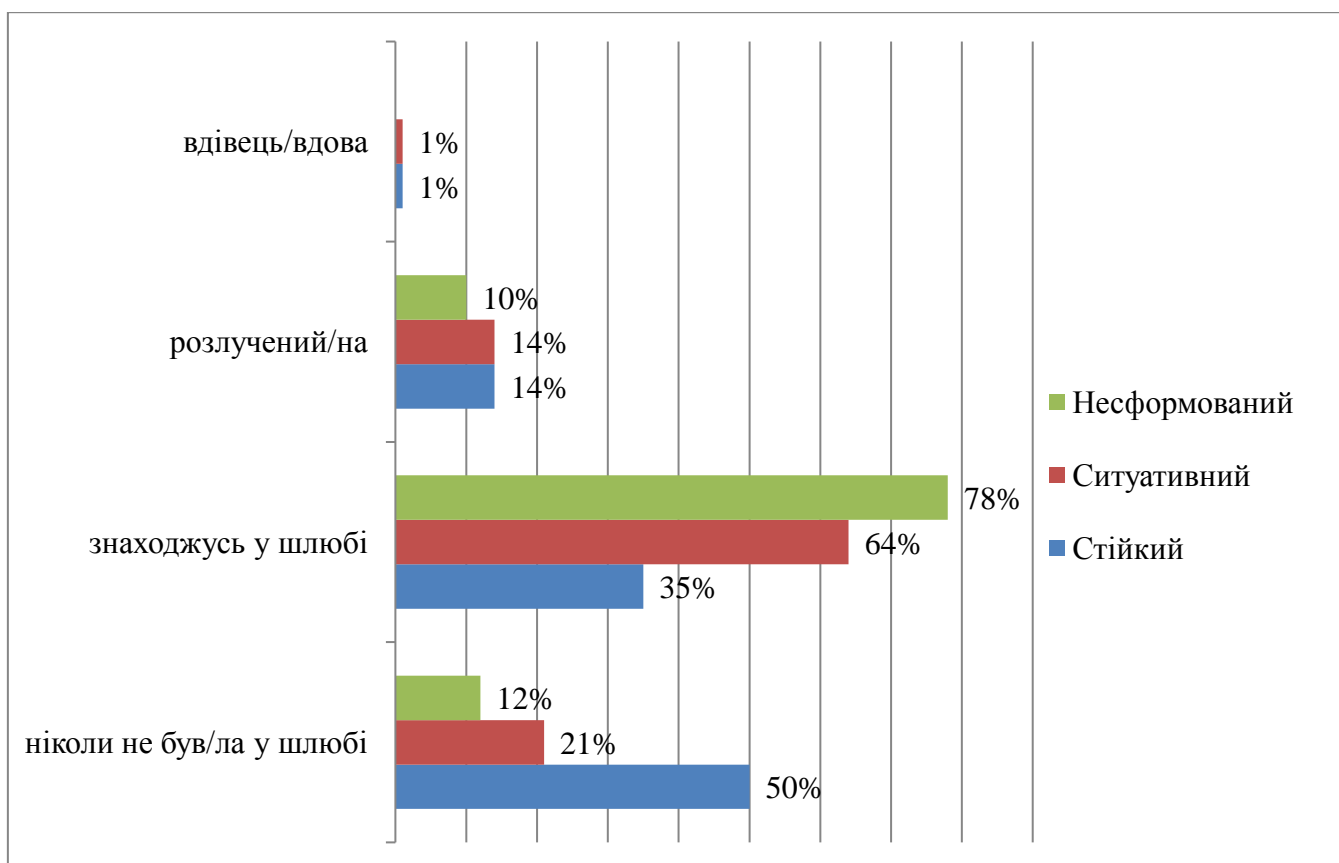


Рисунок 3.6 Сімейний стан респондентів (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

На рис. 3.6 можна побачити, що половина ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності ніколи не були у шлюбі (50 %); 35 % знаходяться у шлюбі, 14 % – розлучені та 1 % є вдівцями або вдовами; за даними на рис. 3.7, більшість з них (71 %) не мають дітей. Навпаки, більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності знаходяться у шлюбі (78 %), 12 % ніколи не були у шлюбі, 10 % є розлученими; 71 % – мають дітей (див. рис. 3.7). Більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності також знаходяться у шлюбі (64 %); 21 % ніколи не були одруженими, 14 % – розлучені; 59 % мають дітей.

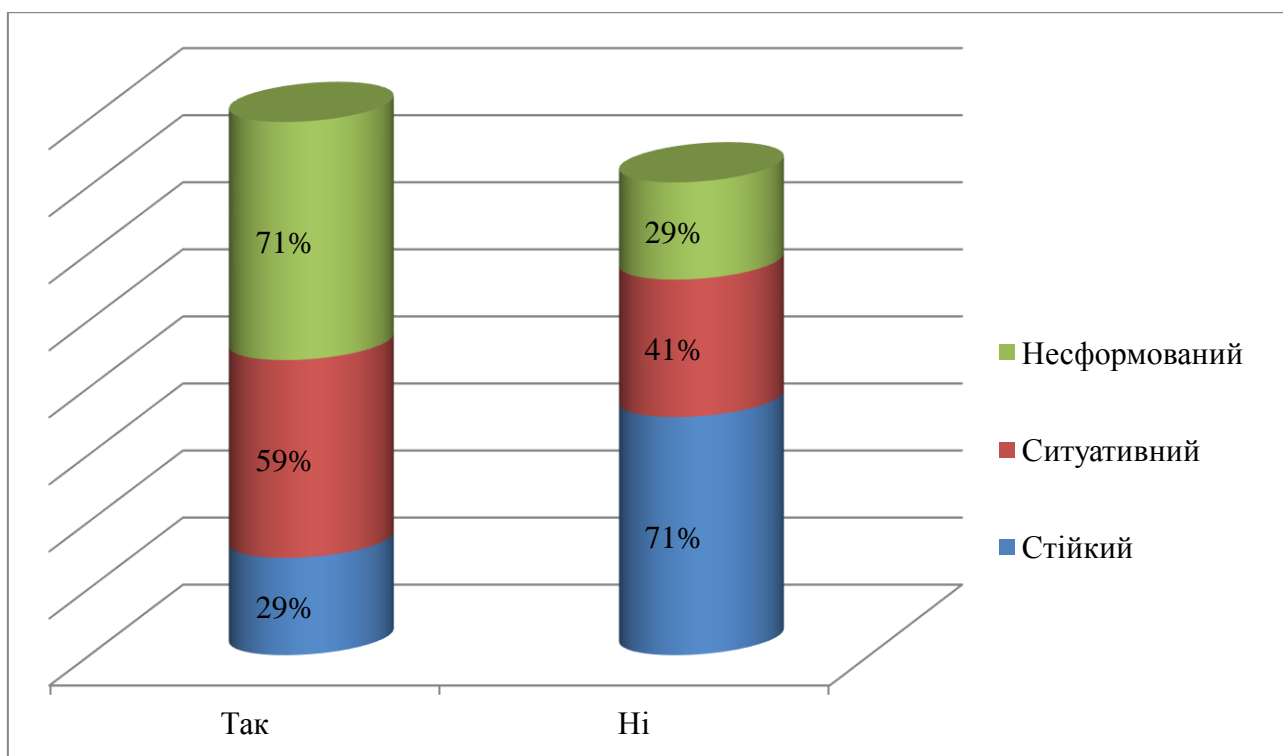


Рисунок 3.7 Розподіл відповідей ветеранів АТО/ООС про наявність дітей (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

Для перевірки гіпотези дослідження про «наявність зв'язку між стійким типом мілітарної ідентичності та позашлюбним статусом ветерана, а також між сімейним статусом ветеранів та ситуативним й несформованим типами мілітарної ідентичності» був проведений кореляційний лінійний аналіз Пірсона та ранговий кореляційний аналіз Спірмена. Було виявлено коефіцієнти кореляції ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Оскільки коефіцієнти кореляції негативні, це означає, що підвищення рівня мілітарної ідентичності корелює з позашлюбним статусом ветеранів АТО/ООС, й навпаки, однак цей зв'язок не є достатньо сильним. Крім того, було з'ясовано, чи існує зв'язок між типами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та наявністю дітей. Було виявлено невисокий та негативний коефіцієнт кореляції ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$), що означає, що підвищення рівня мілітарної ідентичності корелює з відсутністю дітей у ветеранів АТО/ООС, й навпаки, однак цей зв'язок також є недостатньо сильним.

Отже, серед усіх розглянутих факторів найбільший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають такі показники: «наявність травматичного бойового досвіду» ($r = 0,609$; $\rho = 0,632$), «термін перебування в зоні бойових дій» ($r = 0,498$; $\rho = 0,506$), «вік призову» ($r = 0,334$; $\rho = 0,380$), «наявність/відсутність власної родини» ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Серед різних видів травматичного досвіду найбільш значний вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС надають «досвід смерті товаришів» ($r = 0,472$; $\rho = 0,465$), «участь у бойових діях» ($r = 0,456$; $\rho = 0,494$), «потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя» ($r = 0,385$; $\rho = 0,419$), «досвід смерті противників» ($r = 0,381$; $\rho = 0,363$); найменший – «досвід власних поранень» ($r = 0,287$; $\rho = 0,284$), «досвід смерті цивільного населення» ($r = 0,285$; $\rho = 0,328$). Серед усіх показників найменший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають: «рівень освіти» ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$), «наявність дітей» ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$).

Як можна помітити, значення коефіцієнтів Пірсона та Спірмена досить близькі, що свідчить про те, що залежності певних показників один від одного є досить близькими до лінійних. Крім того, зазначена близькість показує, що отриманим значенням коефіцієнтів кореляції можна довіряти і, спираючись на них, робити відповідні висновки.

Метою дисертаційного дослідження є виявлення взаємозв'язку між формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС та різним ступенем їхньої соціальної (ре)адаптації. Тому розглянемо, з яким ступенем соціальної адаптованості корелюють різні форми мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС.

Для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів в дисертаційному дослідженні використані об'єктивні та суб'єктивні показники (див. п. 3.2 дисертації), які розподілені за трьох рівнів: високий (на ментальному та поведінковому рівнях наявна більшість показників адаптованості; ці показники мають позитивний характер); середній (відсутня

частина показників адаптованості на ментальному чи поведінковому рівнях; ці показники мають помірний характер) та низький (відсутня більшість показників адаптованості як на ментальному, так й на поведінковому рівнях; ці показники мають негативний характер). До об'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать: наявність житла; наявність роботи; рівень доходів; наявність родини, дітей; рівень освіти. До суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать: задоволеність життям; задоволеність професійною діяльністю; задоволеність житловими умовами та доходами; оцінка життєвої ситуації; почуття приналежності (емоційна прив'язаність) до місця проживання (у цивільному середовищі).

Якщо присутні усі показники високого чи низького рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів, можна говорити про «чистий» тип адаптованості, однак хоча б при наявності більшості показників кожного різновиду адаптованості (дві третини) також можна говорити про певний рівень соціальної адаптації ветерана. До середнього рівня соціальної адаптації ветеранів слід віднести «змішаний» тип пристосування (наявні ознаки як високого, так й низького рівнів адаптованості) та «помірний» тип пристосування (суб'єктивні та об'єктивні показники адаптованості представлені на середньому рівні).

Отже, ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності в середньому мають низький рівень соціальної адаптованості до цивільного життя: 76 % – погано адаптовані, 22 % адаптовані на середньому рівні та тільки 2 % – добре адаптовані. Ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності здебільшого мають середній рівень соціальної адаптованості: 11 % адаптовані на низькому рівні, 59 % – на середньому, 30 % – на високому. Ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності виявилися найбільш адаптованими до цивільного життя: 72 % соціально адаптовані на високому рівні, 21 % – на середньому та 7 % – на низькому рівні (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Розподіл опитаних ветеранів АТО/ООС за ступенем соціальної адаптованості, %

| № | Тип мілітарної ідентичності | Рівень соціальної адаптації | | |
|---|-----------------------------|-----------------------------|----------|---------|
| | | Високий | Середній | Низький |
| 1 | Стійкий | 2 % | 22 % | 76 % |
| 2 | Ситуативний | 30 % | 59 % | 11 % |
| 3 | Несформований | 72 % | 21 % | 7 % |

Для того щоб виявити, як впливає тип мілітарної ідентичності на соціальну адаптованість ветеранів АТО/ООС, нами було проведено кореляційний лінійний аналіз Пірсона (з використанням формули:

$$r = \frac{\sum_i(x_i - \bar{x})(y_i - \bar{y})}{\sqrt{(\sum_j(x_j - \bar{x})^2)(\sum_k(y_k - \bar{y})^2)}}, \quad (3.1)$$

де r – коефіцієнт кореляції, x – тип мілітарної ідентичності, y – рівень соціальної адаптації), а також ранговий кореляційний аналіз Спірмена, в якому наведена вище формула застосовується не безпосередньо до даних, але до їх рангів.

Нами було отримано достатньо високі коефіцієнти кореляції ($r = -0,590$; $\rho = -0,617$). Оскільки коефіцієнти кореляції негативні, це означає, що підвищення рівня мілітарної ідентичності дійсно корелює зі зниженням рівня соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС.

Щоб зрозуміти, яким чином певна форма мілітарної ідентичності впливає на рівень соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС, розглянемо показники соціальної адаптації у співвідношенні з різними типами мілітарної ідентичності. Деякі об'єктивні та суб'єктивні показники соціальної адаптованості, які співвідносяться у смислового відношенні, будемо розглядати попарно.

Наявність житла. Будемо використовувати об'єктивний показник наявності/якості житла та суб'єктивний показник задоволеності житловими умовами. У табл. 3.12 можна побачити, що більшість ветеранів

орендують житло (49 %), 30 % ветеранів АТО/ООС проживають у родичів (найчастіше це проживання із батьками). Тільки 21 % ветеранів мають власне житло.

Таблиця 3.12

Наявність житла у ветеранів АТО/ООС

(у % до усіх опитаних ветеранів)

| № | Відповіді | Кількість | % |
|----|-----------------------------|-----------|------|
| 1. | Орендую житло | 198 | 49 % |
| 2. | Проживаю у родичів | 119 | 30 % |
| 3. | Маю власну квартиру/будинок | 83 | 21 % |

Якщо розглянути житлові умови ветеранів АТО/ООС за різних типів мілітарної ідентичності, можна побачити (див. рис. 3.8), що більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності не мають власного житла (орендують житло (63 %) чи проживають у родичів (29 %)); тільки 8 % мають власну квартиру/будинок. Однак раніше було виявлено, що значна частина ветеранів АТО/ООС цієї групи є молодими та більшість з них не мають власної родини та дітей (див. рис. 3.1; 3.6; 3.7). Внаслідок цих обставин вони можуть ще не мати гострої потреби у власному житлі та без наявності власної сім'ї можуть проживати у родичів.

Більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності також орендують житло (45 %); 32 % проживають у родичів, 23 % мають власну квартиру/будинок. Що стосується ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності, 40 % ветеранів цього типу мають власну квартиру/будинок (що можна пов'язати не тільки з їхньою більшою адаптованістю, але й зі середнім віком більшості ветеранів цього типу (див. рис. 3.1)); 26 % проживають у родичів, 33 % орендують житло.

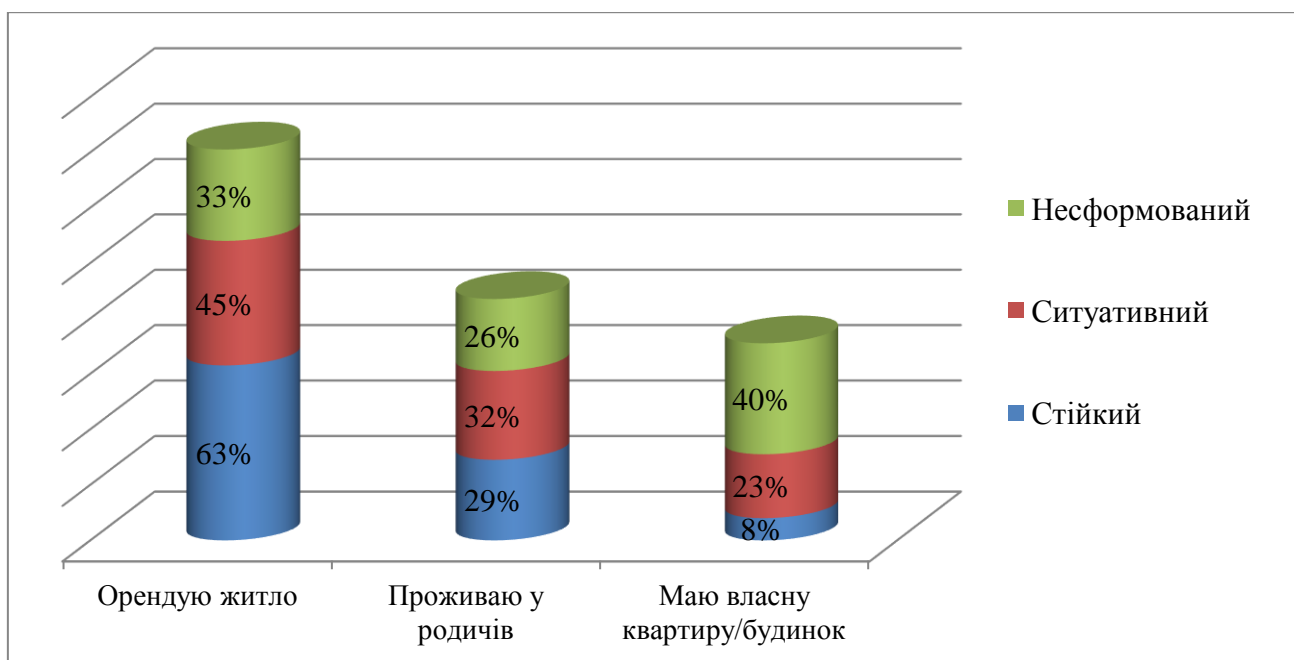


Рисунок 3.8 Житлові умови ветеранів АТО/ООС (у % за різних типів мілітарної ідентичності)

Результати дослідження за суб'єктивним показником задоволеності житловими умовами представлені на рис. 3.9. Більшість ветеранів АТО/ООС (55 %) не задоволені житловими умовами повністю або скоріше (43 % та 12 % відповідно); тільки 21 % ветеранів АТО/ООС задоволені житлом повністю чи скоріше (14 % та 7 %); не надали однозначної відповіді 24 % ветеранів. Оскільки більшість ветеранів АТО/ООС не мають власного житла, відповідно й задоволеність житловими умовами є невисокою.

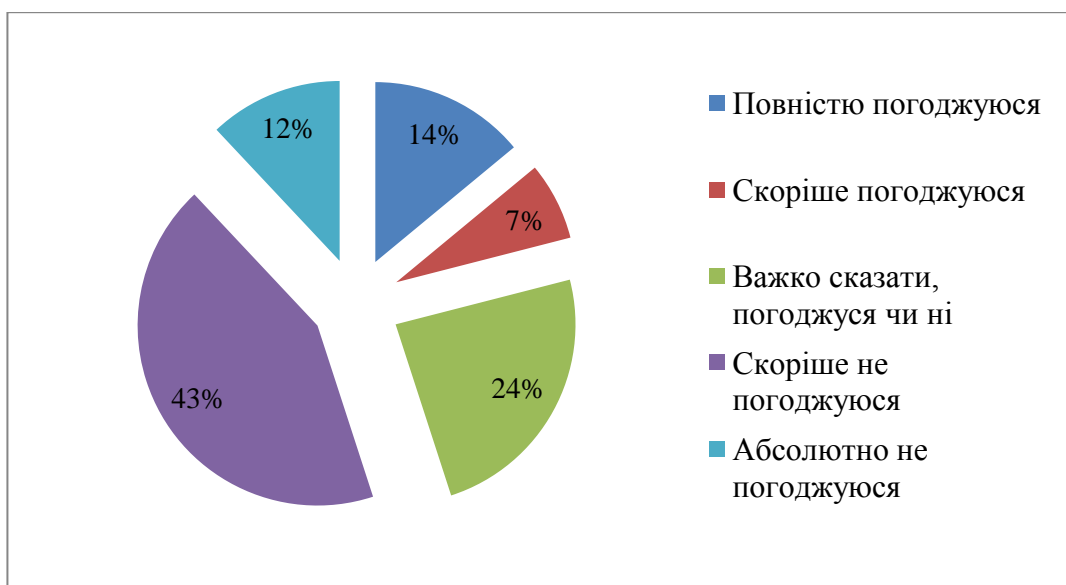


Рис. 3.9 Оцінка респондентами твердження «Ви задоволені житловими умовами» (у % до усіх опитаних ветеранів)

Розглянемо показник задоволеності житловими умовами в розрізі трьох типів мілітарної ідентичності.

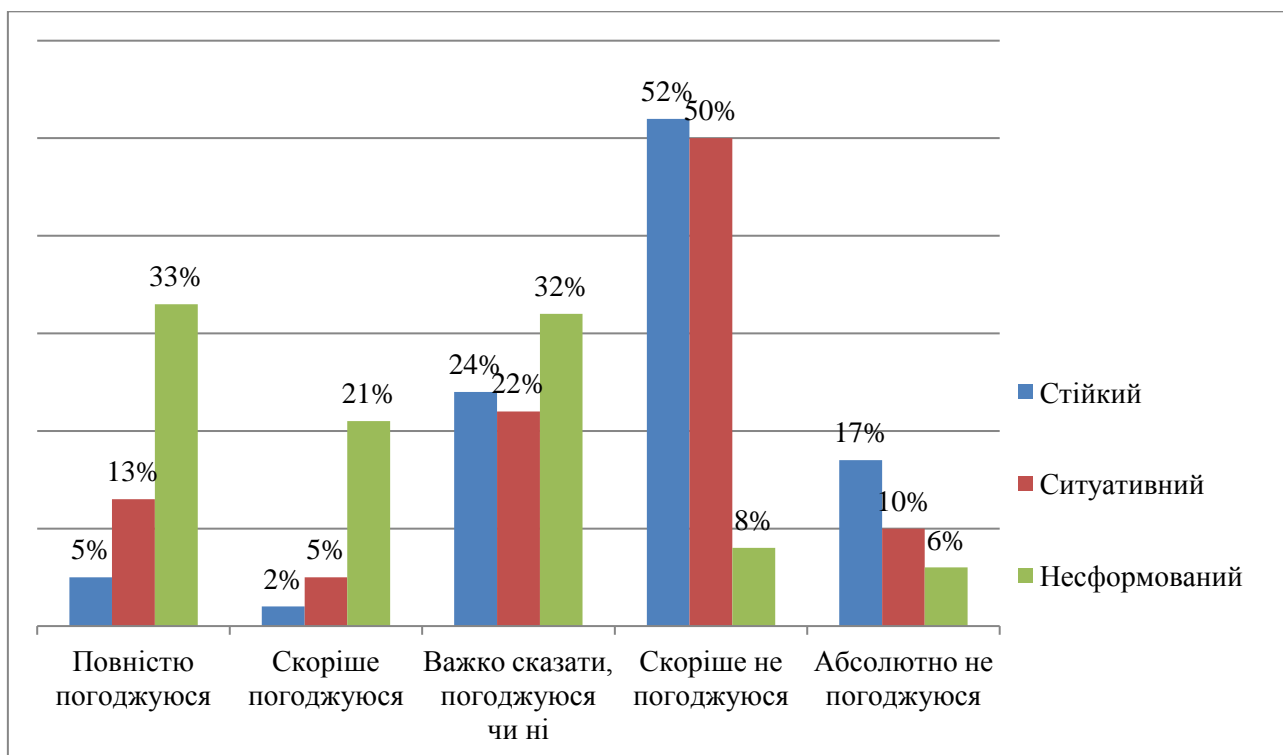


Рис. 3.10 Оцінка респондентами твердження «Ви задоволені житловими умовами» (у % за різних типів мілітарної ідентичності)

Як можна побачити на рис. 3.10, більшість ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності (69 %) скоріше або повністю не задоволені житловими умовами (52 % та 17 % відповідно); тільки 7 % повністю чи скоріше задоволені та 24 % ветеранів вагалися з відповіддю. Найвищий показник задоволеності житловими умовами можна спостерігати у ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності – 54 % (33 % та 21 % задоволені повністю чи скоріше відповідно); тільки 14 % – не задоволені; 32 % ветеранів не надали однозначної відповіді. Відповіді ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності виявилися близькими до оцінок ветеранів зі стійким типом мілітарної ідентичності: 60 % незадоволених (50 % та 10 % – скоріше чи повністю відповідно); 18 % задоволених (13 % та 5 % – скоріше чи повністю відповідно); 22 % не надали чіткої відповіді. Більшу задоволеність житлом з боку ветеранів АТО/ООС із несформованою мілітарною ідентичністю можна пояснити тим, що саме в цій групі спостерігається найвищий відсоток тих, хто має власну квартиру/будинки (40 %) (див. рис. 3.8).

Наявність роботи. Будемо використовувати об'єктивний показник працевлаштованості та суб'єктивний показник задоволеності роботою. Важливу роль в процесі соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС відіграє наявність роботи та задоволеність нею, навпаки, відсутність працевлаштування та/чи незадоволеність професійною діяльністю може впливати на формування низького рівня соціальної адаптованості.

Серед усіх ветеранів АТО/ООС працевлаштованих – 47 %, в пошуках роботи знаходяться 30 %, безробітних – 16 %; тих ветеранів, котрі не можуть працювати за станом здоров'я – 7 % (див. рис. 3.11). 73 % ветеранів АТО/ООС, котрі не працюють за станом здоров'я, мали поранення у зоні бойових дій.

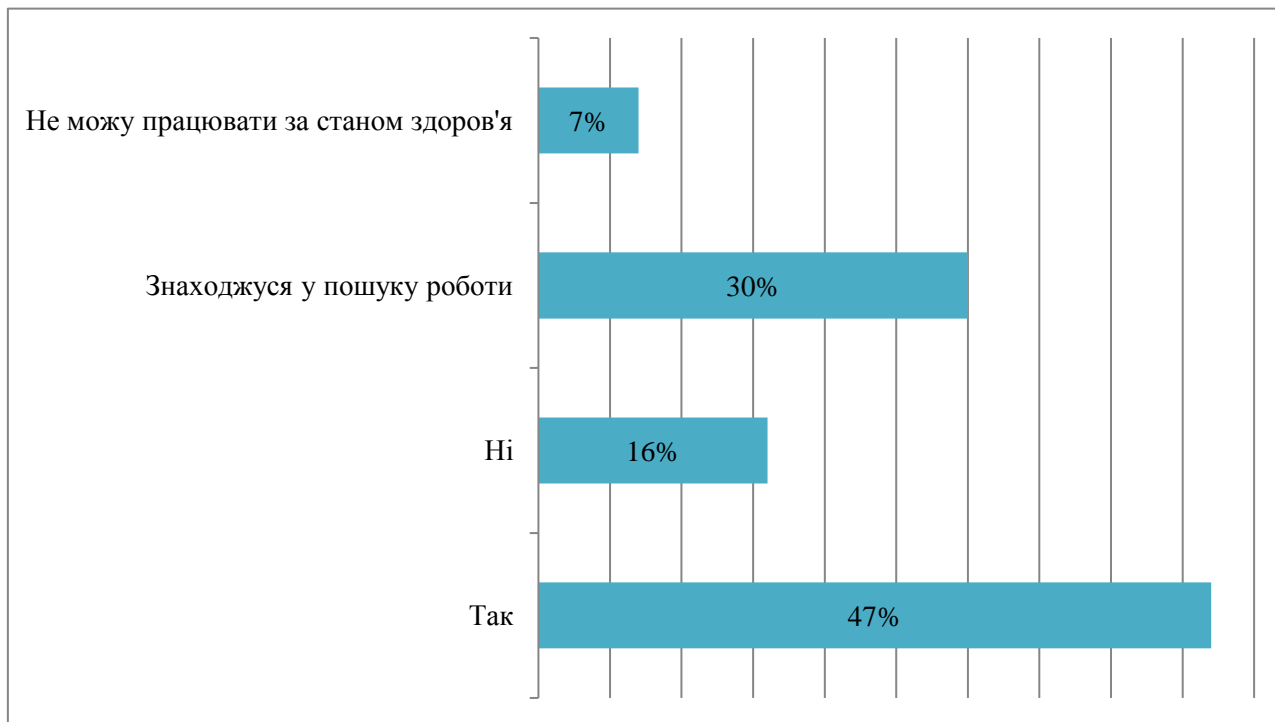


Рисунок 3.11 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи Ви на цей час працевлаштовані?» (у % до усіх опитаних ветеранів)

Розгляньмо відповіді ветеранів АТО/ООС з різними типами мілітарної ідентичності на запитання «*Чи Ви на цей час працевлаштовані?*». На рис. 3.12 ми бачимо, що серед ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності найбільший відсоток тих, хто не працює – 66 % (з них 42 % ветеранів знаходяться у пошуках роботи, 11 % не можуть працювати за станом здоров'я, 13 % є безробітними). Це опосередковано може свідчити про те, що ветеран(к)и зі стійким типом мілітарної ідентичності не в змозі швидко перекваліфікуватися та знайти нову роботу у цивільному середовищі, адже їм ближче саме військовий профіль праці. Також слід звернути увагу на те, що серед ветеранів з цим типом мілітарної ідентичності найбільший відсоток тих, хто не може працювати за станом здоров'я (11 %), серед них – 87 % отримували поранення у зоні бойових дій.

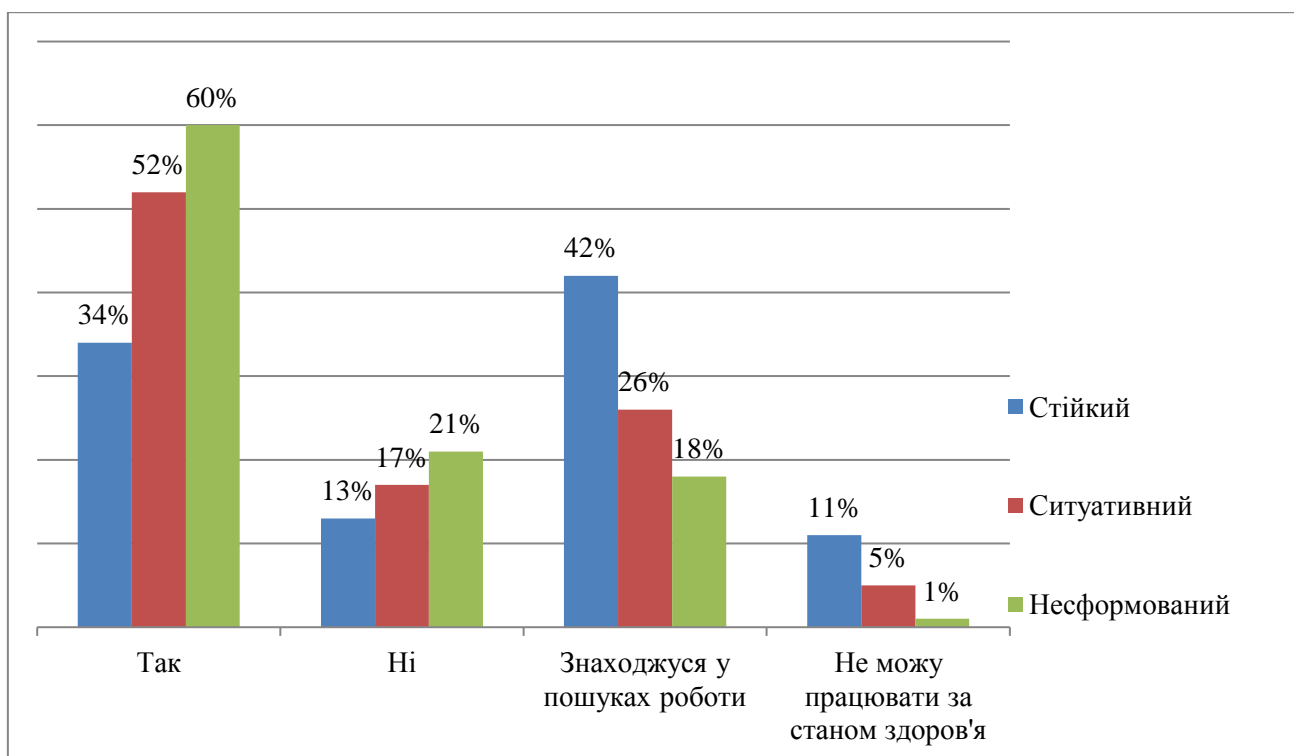


Рисунок 3.12 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи Ви на цей час працевлаштовані?» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

Найбільш працевлаштованими виявилися ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (60 %), серед яких 1 % не може працювати за станом здоров'я (з їх числа не було виявлено тих, хто мали поранення); 18 % знаходяться у пошуках роботи та 21 % є безробітними. Що стосується ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності, то більша половина (52 %) цих ветеранів працевлаштовані, 26 % знаходяться у пошуках роботи, 5 % не можуть працювати за станом здоров'я, 17 % є безробітними. Це може свідчити про те, що ветеранам зі ситуативним та несформованим типами мілітарної ідентичності легше знайти та адаптуватися до цивільної професійної діяльності.

Показник задоволеності роботою також свідчить про рівень соціальної адаптації індивіда до цивільного середовища. На запитання про задоволеність роботою надали відповідь тільки ті ветеран(к)и АТО/ООС, котрі працевлаштовані, тобто 34 % ветеранів зі стійким типом мілітарної

ідентичності, 52 % ветеранів із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 60 % – з несформованим типом (див. табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи подобається Вам Ваша робота?» (у % до працевлаштованих ветеранів)

| № | Відповіді | Тип мілітарної ідентичності | | |
|----|--|-----------------------------|-------------|-------------|
| | | Стійкий | Ситуативний | Сформований |
| 1. | Так, подобається, нічого б не змінював/ла | 2 % | 9 % | 35 % |
| 2. | Так, подобається, але хотілося би кращу роботу | 17 % | 76 % | 49 % |
| 3. | Ні, не подобається, хотів/ла би змінити роботу | 71 % | 8 % | 7 % |
| 4. | Ні, не подобається, але нічого не хочу змінювати | 10 % | 7 % | 9 % |

Більшість працевлаштованих ветеранів зі стійким типом ідентичності незадоволені своєю роботою (81 %), серед яких 71 % хотіли би її змінити та 10 % – ні. Це може бути непрямим підтвердженням того, що ветеран(к)и цього типу ідентичності більш схильні до армійської праці та не отримують задоволення від роботи у цивільному середовищі. Ветеран(к)и ситуативного типу в цілому задоволені своєю роботою (85 %), серед яких 76 % не виключають перехід на кращу роботу та 9 % – не планують її змінювати. Високий відсоток ветеранів з несформованим типом мілітарної ідентичності задоволені роботою (84 %), серед яких 49 % хотіли би кращої роботи (можливо, з більшою заробітною платою та кращими умовами праці) та 35 % – не планують її змінювати. Тобто за показником задоволеності професійною діяльністю ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним та несформованим типами мілітарної ідентичності краще адаптувалися до цивільної професійної сфери.

Рівень доходів. Розглянемо фінансовий стан ветеранів АТО/ООС в цілому та щодо різних типів мілітарної ідентичності.

46 % ветеранів АТО/ООС мають достатній рівень фінансової забезпеченості – можуть дозволити собі нормально харчуватися, одягатися, але не можуть робити дорогі покупки (меблі/техніку). 35 % ветеранів АТО/ООС свідчили, що грошей їм вистачає на цілком забезпечене життя, але вони не можуть робити дуже дорогі покупки (автомобіль, нерухомість). 14 % ветеранів АТО/ООС відповіли, що грошей їм вистачає на харчування, однак придбання інших дійсно потрібних речей (одягу, ліків) викликає труднощі. 5 % ветеранів АТО/ООС повідомили, що їм часто доводиться відмовлятися навіть від необхідних продуктів харчування. Треба зауважити, що жоден респондент не відмітив, що він/вона не обмежений/на в коштах та може дозволити собі дорогі покупки (автомобіль, квартиру тощо).

Розглянемо рівні фінансової забезпеченості ветеранів АТО/ООС у розрізі трьох типів мілітарної ідентичності.

Як можна побачити на рис. 3.13, більшість ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності (86 %) живуть досить забезпечено, можуть дозволити собі добре харчуватися, одягатися, але дорогі (техніку, меблі) чи дуже дорогі покупки (нерухомість, автомобіль) вони не можуть собі дозволити (відповідно 60 % та 26 %); 14 % ветеранів цієї групи мають певні фінансові складнощі (11 % ветеранам важко знайти гроші для покупки одягу та ліків; 3 % – іноді не вистачає грошей на продукти харчування). Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (78 %) також живуть досить заможна, з них 54 % ветеранів не можуть дозволити покупку дуже дорогих та 24 % – дорогих речей (техніки, меблів); 22 % ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності не вистачає грошей на покупку одягу та ліків та продуктів харчування (19 % та 3 % відповідно).

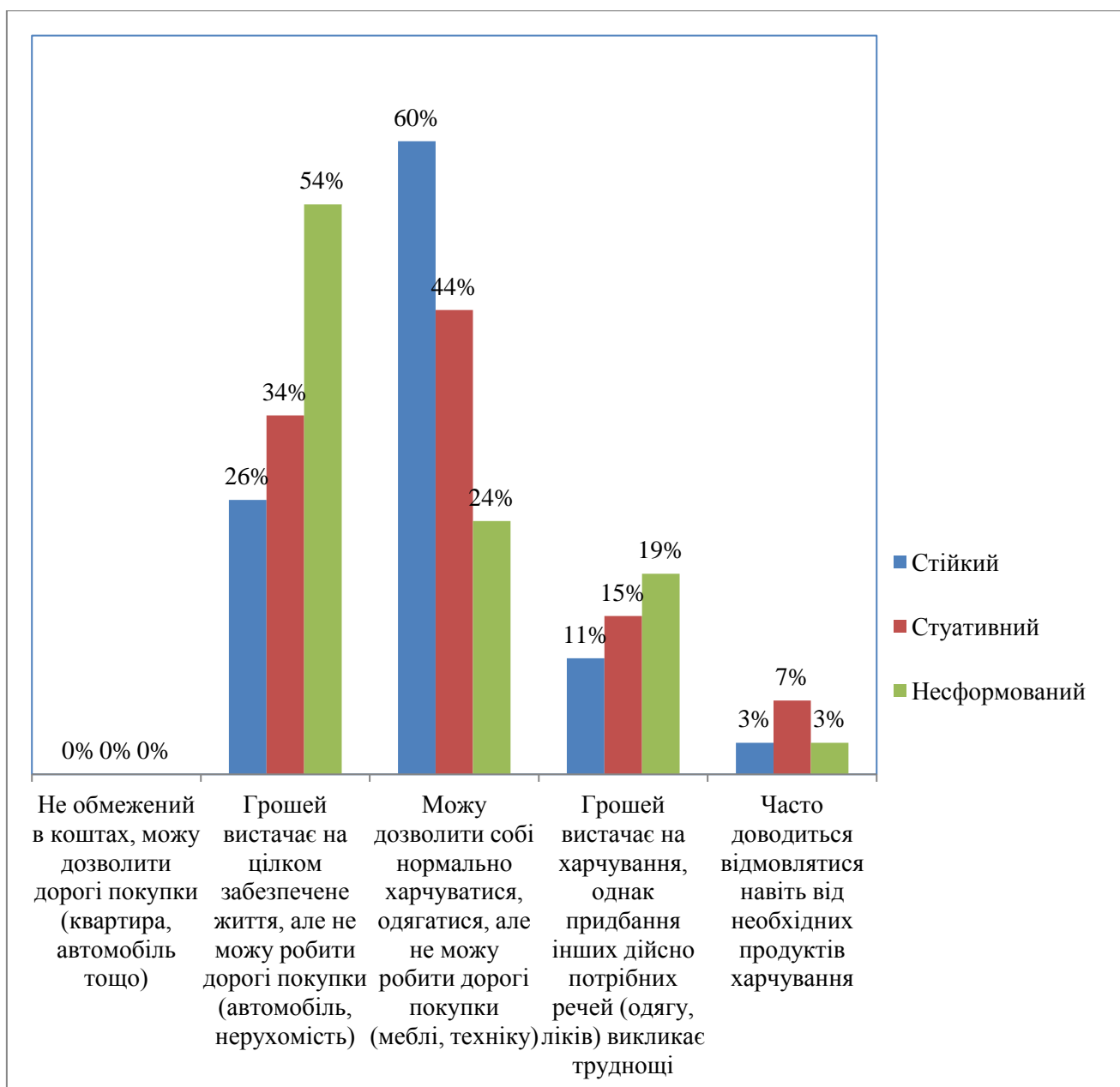


Рисунок 3.13 Рівень доходів ветеранів АТО/ООС (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

Більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності (78 %) також живуть забезпечено, але 34 % ветеранів не можуть дозволити покупку дуже дорогих та 44 % – дорогих речей (техніки, меблів); 22 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності не вистачає грошей на покупку одягу та ліків та продуктів харчування (15 % та 7 % відповідно). Отже, за показником «рівень доходів» ветеран(к)и АТО/ООС мають достатньо високу адаптованість.

Можна помітити певне протиріччя в отриманих даних: з одного боку від 40 % до 66 % ветеранів АТО/ООС (в різних групах за рівнем мілітарної ідентичності) не мають роботи чи знаходяться в пошуках роботи; з іншого боку 81 % ветеранів АТО/ООС мають достатній рівень доходів для досить забезпеченого життя. Це протиріччя можна пояснити тим, що під час служби в армії ветеран(к)и могли заощаджувати і накопичувати заробітну платню; їм можуть надавати матеріальну допомогу родичі (див. рис. 3.14); вони можуть мати випадкові заробітки. Але це питання (питання джерел сімейного бюджету) ми спеціально не розглядали, хоча в майбутньому воно потребує додаткового вивчення.

Розглянемо суб'єктивні показники соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС (оцінка життєвої ситуації, почуття приналежності до цивільного оточення, самооцінка власного рівня соціальної адаптованості).

Оцінка життєвої ситуації. Можна припустити, що оптимістична та реалістична оцінка свого життя свідчить про більшу соціальну адаптованість людини до життєвих обставин; песимістична оцінка може говорити про зрив соціальної адаптації. У табл. 3.14 можна побачити, що 44 % ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності песимістично сприймають реальність («все погано, на краще вже не сподіваюся»), 40 % є більшою мірою реалістами («поки все нормально, могло бути і гірше»). Відповідно тільки 16 % представників цієї групи ветеранів цілком оптимістично сприймають життя («все складається добре, має стати ще краще»). Песимістично налаштованих серед цієї групи майже в чотири рази більше, ніж в групі ветеранів із ситуативним типом мілітарної ідентичності, та майже в дев'ять разів більше, ніж в групі ветеранів із несформованим типом мілітарної ідентичності.

24 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності оптимістично сприймає життя, 66 % – реалістично та тільки 10 % песимістично. Найкращі суб'єктивні показники можна помітити у випадку ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності. В цій

групі 68 % тих, хто оптимістично оцінює обставини свого життя, 27 % – реалістично та тільки 5 % – песимістично (див. табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Як би Ви оцінили Вашу життєву ситуацію на цей момент?»

(у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Все складається добре, має стати ще краще | Поки все нормально, могло бути і гірше | Все погано, на краще вже не сподіваюся |
|----|-----------------------------|---|--|--|
| 1. | Стійкий | 16 % | 40 % | 44 % |
| 2. | Ситуативний | 24 % | 66 % | 10 % |
| 3. | Несформований | 68 % | 27 % | 5 % |

Почуття приналежності до місця проживання (у цивільному середовищі). Одним із суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів є їхнє відчуття емоційного зв'язку з місцем проживання. Наявність цього почуття може свідчити про прийняття людиною певних соціальних обставин свого існування, лояльність до певних умов повсякденності, що можна розглядати як один з проявів її соціальної адаптованості.

В табл. 3.15 можна побачити, що більшість ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності не відчують сильного емоційного зв'язку з місцем свого проживання (64 %), тільки 3 % підтвердили наявність цього почуття, ще 33 % не надали однозначної відповіді. Можна припустити наявність в них протилежного почуття відчуженості від місця проживання та небажання пов'язувати з ним своє життя, що може свідчити про низький рівень соціальної адаптованості. Навпаки, більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (62 %) засвідчили сильну емоційну прив'язаність до місця проживання у цивільному середовищі; тільки 7 % заявили про відсутність такого почуття; 31 % не визначилися з відповіддю. Що стосується ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності, то 44 % відзначили, що емоційно прив'язані до свого місця

проживання, 18 % – ні, 37 % не надали однозначної відповіді на це запитання. Таким чином, ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим та ситуативним типами мілітарної ідентичності є більш соціально адаптованими за суб'єктивним критерієм емоційної прив'язаності до місця проживання. Таке сприйняття повсякденного середовища може стимулювати практики з відтворення об'єктивних маркерів адаптованості – працевлаштування, встановлення сімейних стосунків, придбання житла в певному локальному контексті.

Таблиця 3.15

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи відчуваєте Ви сильний емоційний зв'язок з місцем проживання зараз»

(у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Тип мілітарної ідентичності | Так | Ні | Важко відповісти |
|----|-----------------------------|------|------|------------------|
| 1. | Стійкий | 3 % | 64 % | 33 % |
| 2. | Ситуативний | 44 % | 18 % | 37 % |
| 3. | Несформований | 62 % | 7 % | 31 % |

У дослідженні також було з'ясовано, як ветеран(к)и АТО/ООС оцінюють ставлення до них суспільства (на макро- мезо- мікро-рівнях). В цьому випадку було використано показник, інверсний соціологічному показнику «ставлення громадян до влади» (Резнік, Козловський, 2020). Припустимо, що процесові соціальної адаптації ветеранів має сприяти соціально-психологічна підтримка з боку членів родини, оточуючих людей та суспільства в цілому. Розглянемо оцінку ветеранів АТО/ООС того, як до них ставляться у близькому оточенні, в місті/селі та в країні в цілому (див. табл. 3.16). Оцінювання ветеран(к)ами ставлення до них з боку оточуючих розрізнялося залежно від рівня (макро- мезо- мікро-) аналізу.

На мікрорівні аналізу були надані полярні оцінки «ставлення з боку близького оточення» залежно від типу мілітарної ідентичності ветеранів. 28 % ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності вважають, що люди ставляться до них в цілому доброзичливо; 57 % – байдуже; 15 % –

недоброзичливо. Набагато більш позитивне оцінювання «ставлення з боку близького оточення» дали ветеран(к)и інших двох груп. 61 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 80 % із несформованим вказали, що оточуючі люди ставляться до них доброзичливо; 23 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 14 % із несформованим відповіли, що оточуючі люди ставляться до них байдуже; 16 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 6 % із несформованим засвідчили недоброзичливе ставлення до них з боку близького оточення.

Таблиця 3.16

Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Як, на Вашу думку, ставляться до ветеранів оточуючі»

(у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

| № | Ставлення до ветеранів АТО/ООС | Тип мілітарної ідентичності | | | Локус |
|----|--------------------------------|-----------------------------|-------------|---------------|----------------------|
| | | Стійкий | Ситуативний | Несформований | |
| 1. | В цілому доброзичливо | 28 % | 61 % | 80 % | У близькому оточенні |
| 2. | В цілому байдуже | 57 % | 23 % | 14 % | |
| 3. | В цілому недоброзичливо | 15 % | 16 % | 6 % | |
| 1. | В цілому доброзичливо | 28 % | 51 % | 81 % | У місті/селі |
| 2. | В цілому байдуже | 27 % | 29 % | 12 % | |
| 3. | В цілому недоброзичливо | 45 % | 20 % | 7 % | |
| 1. | В цілому доброзичливо | 20 % | 48 % | 21 % | В Україні |
| 2. | В цілому байдуже | 28 % | 38 % | 74 % | |
| 3. | В цілому недоброзичливо | 52 % | 14 % | 5 % | |

На мезорівні оцінки ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності стали більш негативними: 28 % вважають, що люди у їхньому

місті/селі ставляться до них в цілому доброзичливо; 27 % – байдуже; 45 % – недоброзичливо. Аналітика представників двох інших груп ветеранів практично повторила оцінювання на попередньому рівні: 51 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 81 % із несформованим вказали, що оточуючі люди у місті/селі ставляться до них доброзичливо; 29 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 12 % із несформованим відповіли, що оточуючі люди ставляться до них байдуже; 20 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності та 7 % із несформованим заявили про недоброзичливе ставлення до них на рівні міста/села.

На макрорівні оцінки ставлення до ветеранів з боку українського суспільства набули дещо іншого характеру: ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності відзначили недоброзичливе (52 %), байдуже (28 %) та доброзичливе (20 %) ставлення до них з боку українського суспільства. 48 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності свідчили про доброзичливе ставлення, 38 % – про байдуже та 14 % – про недоброзичливе. 74 % ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності заявили про байдужість суспільства до їхніх проблем; 21 % відзначили доброзичливе та 5 % – недоброзичливе ставлення до них на макрорівні.

Таким чином, більшість ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності вказали, що в близькому оточенні до них ставляться в цілому байдуже (57 %), в місті/селі – в цілому недоброзичливо (45 %) та в Україні також в цілому недоброзичливо (52 %). Це може бути пов'язано з тим, що на їхню думку цивільне населення не розуміє потреб військовослужбовців і не поважає їхню справу. Таке оцінювання ситуації може перешкоджати процесові соціальної адаптації цієї групи ветеранів АТО/ООС.

На думку ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності, на всіх рівнях суспільство ставиться до них в цілому доброзичливо. Ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної

ідентичності вважають, що у близькому оточенні та у їхньому місті/селі до ветеранів ставляться доброзичливо (80 % та 81 % відповідно), а в державі – в цілому байдуже (74 %). Таке оцінювання може сприяти процесові соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС із несформованим та ситуативним типами мілітарної ідентичності, особливо на мікро- та мезо-рівнях.

Соціальна підтримка/допомога. В процесі соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС важливу роль відіграє соціальна підтримка та допомога з боку членів родини, оточуючих людей та органів державної влади, тому слід з'ясувати, хто в українському суспільстві найбільш допомагає ветеранам у вирішенні проблем соціальної (ре)адаптації після повернення із зони бойових дій.

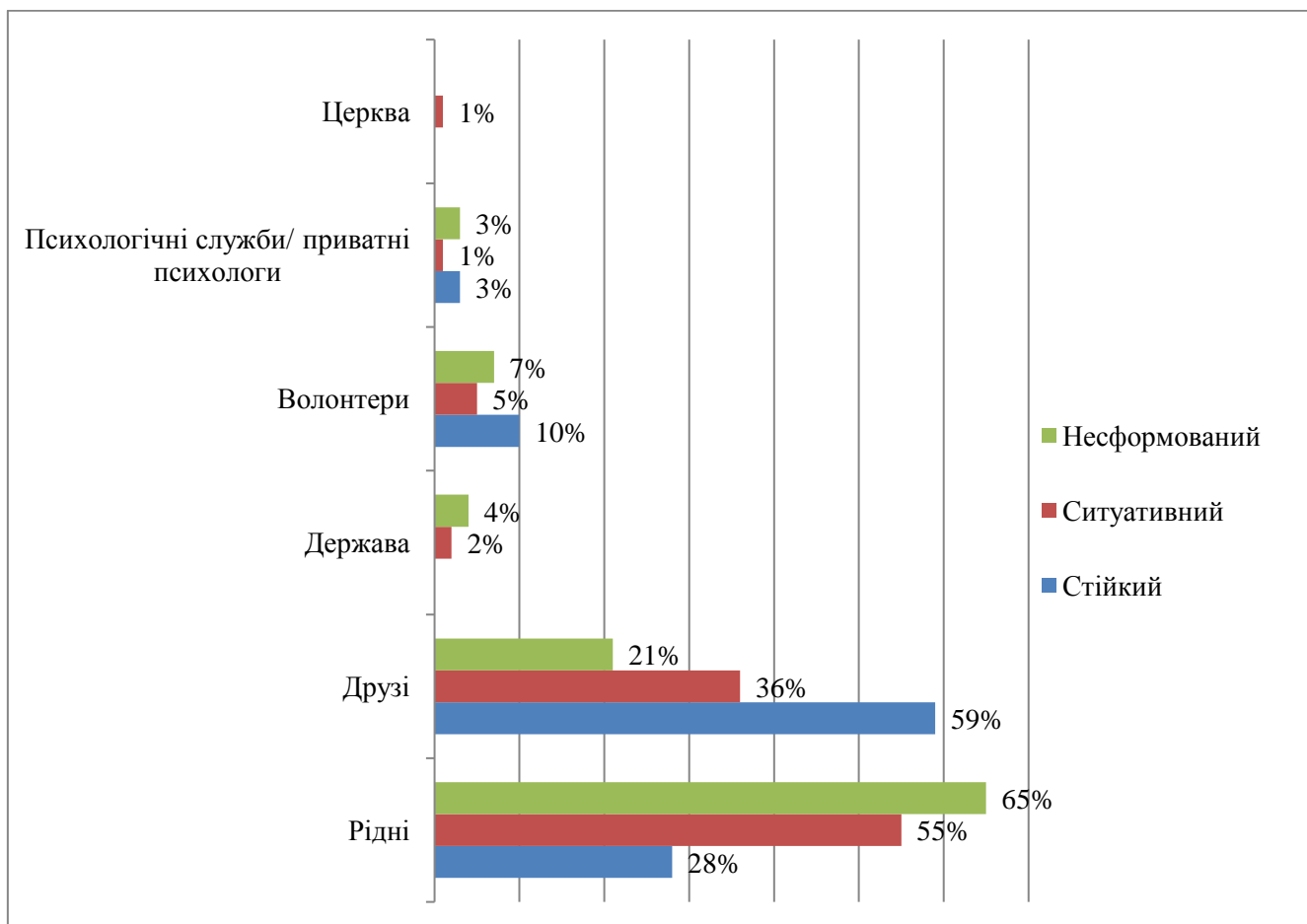


Рисунок 3.14 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Хто Вам допомагав/допомагає вирішувати різні життєві проблеми після повернення з зони бойових дій?» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

За допомоги відповідей ветеранів АТО/ООС на запитання *«Хто Вам допомагав вирішувати різні життєві проблеми після повернення з армії?»* можна пояснити їхнє оцінювання ставлення суспільства, наведене у попередньому пункті дисертації.

Як можна побачити на рис. 3.14, ветеран(к)и АТО/ООС усіх форм мілітарної ідентичності отримували допомогу в основному на мікрорівні – від близьких і друзів. Тільки 4 % ветеранів АТО/ООС із несформованим, 2 % із ситуативним та 0 % зі стійким типами мілітарної ідентичності отримували допомогу від держави. Це пояснює негативне оцінювання ставлення до ветеранів з боку українського суспільства, яке надали ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності та думки про байдужість суспільства до проблем ветеранів, які транслювали ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (див. табл. 3.16).

Незначна кількість ветеранів усіх типів мілітарної ідентичності отримувала допомогу від психологічних служб або приватних психологів, від церкви та волонтерів. Ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим та ситуативним типом мілітарної ідентичності найбільшу підтримку отримували від рідних (65 % та 55 % відповідно). Що стосується ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, то вони частіше згадують про підтримку з боку друзів (59 %) та тільки 28 % – про допомогу близьких, що опосередковано свідчить про можливі непорозуміння між ними та членами родини, які можуть не сприймати особливості поведінки та мислення людини із мілітарною ідентичністю. Крім того, цей факт може бути ознакою альтернативи ветеранів із стійкою мілітарною ідентичністю, однією з особливостей якої є звеличування армійського оточення, військових друзів і командирів, і більш зневажливе ставлення до «колишнього» кола спілкування, в який включаються і родичі, з якими підтримуються менш глибокі відносини.

Відповіді на запитання *«Перед прийняттям важливого рішення з ким Ви, в першу чергу, порадитесь?»* цілком узгоджуються з вищесказаним. На

рис. 3.15 можна побачити, що, якщо ветеранам АТО/ООС потрібно з кимось порадитися, 35 % звертаються до родичів, 21 % до друзів і тільки 2 % – до колег по роботі. 42 % ветеранів АТО/ООС воліють ні з ким не радитися перед прийняттям важливого життєвого рішення, спираючись тільки на свою думку.

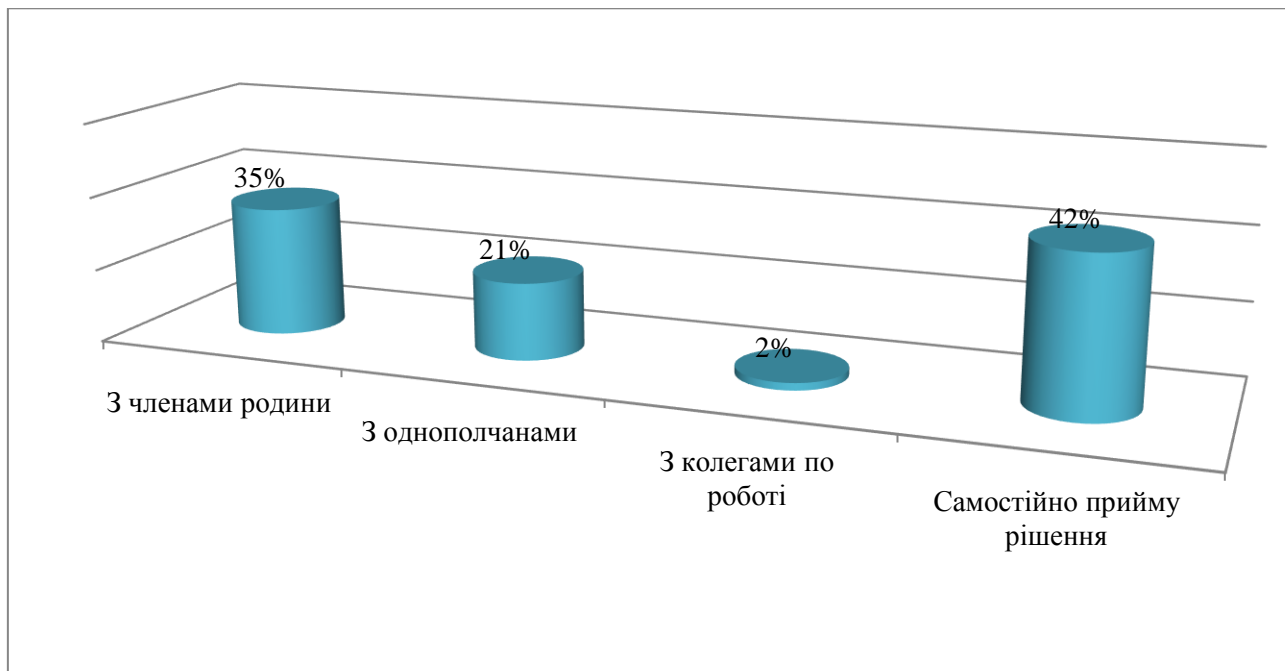


Рисунок 3.15 Відповіді на запитання «Перед прийняттям важливого рішення з ким Ви, в першу чергу, порадитесь?» (у % до усіх опитаних ветеранів)

Розглянемо відповіді на це запитання у розрізі різних типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС.

На рис. 3.16 можна побачити, що ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності є більш дистанційованими від членів родини у порівнянні з іншими ветеран(к)ами АТО/ООС, і вважають за краще радитися в разі необхідності з однополчанами (45 %); 11 % можуть звернутися за порадою до родичів і 1 % – до колег. Як ми зазначали вище, це може свідчити про дуже глибокі, братерські/сестринські відносини між ветеран(к)ами, які можуть сприймати один одного як членів нової, духовної родини, яка є навіть більш важливою, ніж реальна родина. Навпаки, 45 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності радяться з членами своєї родини та

тільки 12 % звертаються за порадою до військових товаришів. Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності перед прийняттям важливого рішення радяться з членами своєї родини (57 %) та тільки 1 % – з однополчанами. Можна припустити, що тісний емоційний зв'язок між цими ветеран(к)ами АТО/ООС та їхніми однополчан(к)ами відсутній.

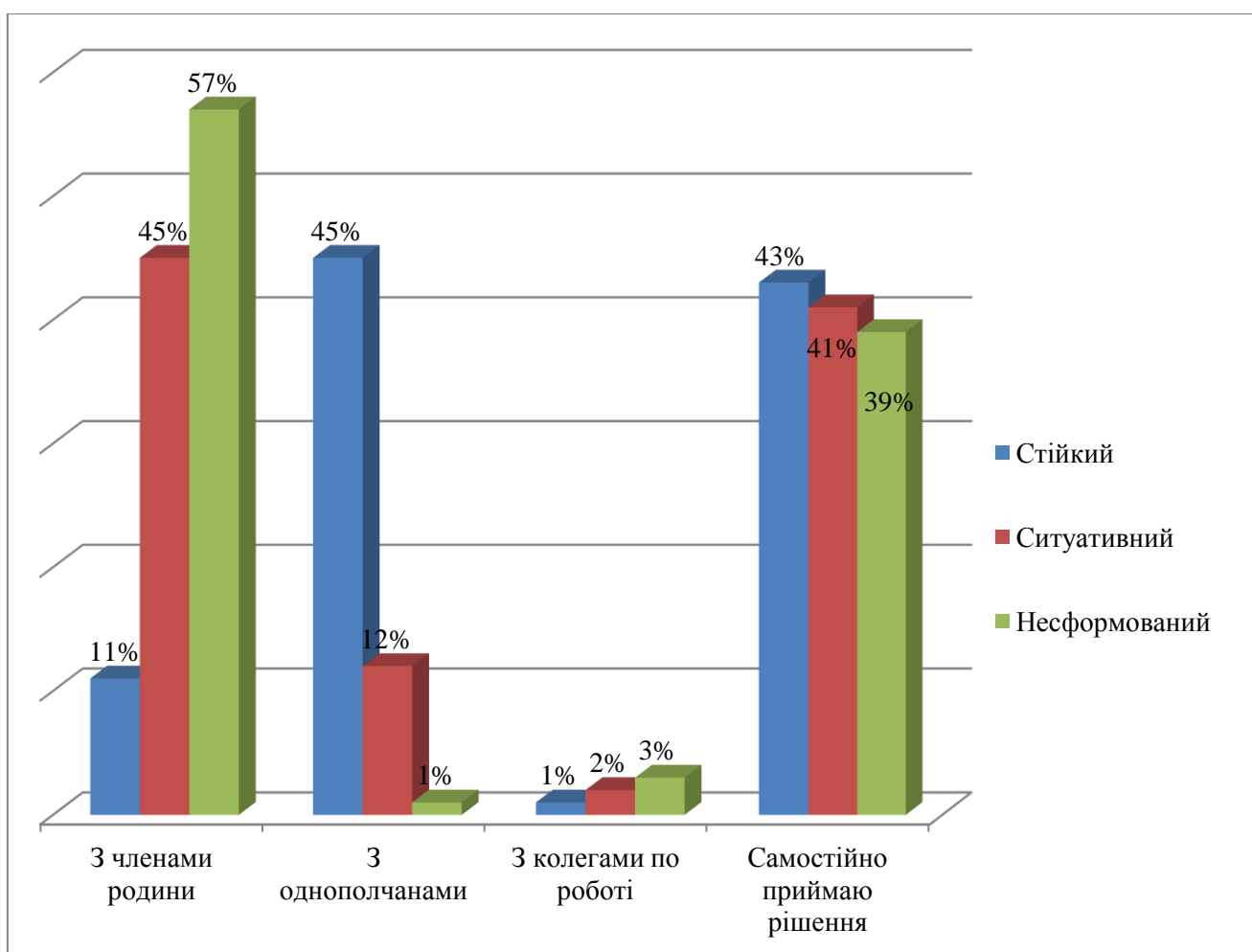


Рисунок 3.16 Відповіді на запитання «Перед прийняттям важливого рішення з ким Ви, в першу чергу, порадитесь?» ((у % до ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

Цікаво, що практично однакова кількість ветеранів АТО/ООС з усіх груп обрала відповідь «самостійно приймаю рішення» – 43 % ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності, 41 % ветеранів АТО/ООС – з

ситуативним та 39 % – з несформованим (в середньому серед усіх ветеранів АТО/ООС – 42 % (див. рис. 3.15)).

Самооцінка власного рівня соціальної адаптації. Можна припустити, що людина, спираючись на внутрішні відчуття і оцінку свого статусу в суспільстві, може досить правильно діагностувати ступень свого пристосування до певного соціального оточення. Розглянемо, як ветерани АТО/ООС оцінюють, наскільки їм вдалося адаптуватися до цивільного середовища після повернення з лав армії.

На рис. 3.17 можна побачити, що 90 % ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності вважають, що вони не змогли пристосуватися до цивільного середовища (69 % – скоріше не пристосувалися, 21 % – повністю не пристосувалися); тільки 3 % вважають себе такими, які змогли пристосуватися та 7 % не дали однозначної відповіді. Навпаки, 82 % ветеранів АТО/ООС з несформованим типом мілітарної ідентичності дали високу самооцінку свого рівня пристосування до цивільного середовища (47 % – повністю пристосувалися, 35 % – скоріше пристосувалися); тільки 8 % дали негативну оцінку своєї адаптованості, 10 % не дали однозначної відповіді. Найбільш неоднозначні результати були отримані щодо самооцінки ветеранів АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності. Більшість цих ветеранів (59 %) не надали самоаналізу власного рівня соціальної адаптації (вагалися з відповіддю); 29 % визначили себе як добре пристосованих та 12 % – як таких, що (скоріше чи повністю) не пристосувалися до цивільного середовища. Отже, ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності низько оцінили результати свого транзиту з мілітарного до цивільного поля, у той час як ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності вважають, що процес їхньої адаптації до цивільного середовища був успішним.

Ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності важче пристосовуються до цивільного життя, тому що для них пріоритетними є цінності та норми саме армійського поля. Ветеранам АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності легше пристосовуватися, адже вони одночасно

відчувають себе як військовослужбовців і як цивільних осіб. Найкраще адаптованими вважають себе ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності, адже вони відносять себе до категорії цивільних осіб, їм ближчі норми та правила цивільного життя, вони бачать сенс саме в ньому та емоційно прив'язані саме до нього. Отже, підтвердилася гіпотеза дослідження, за якою «стійка форма мілітарної ідентичності ветеранів може затримувати процес їхньої соціальної адаптації, тоді як ситуативний та несформований різновиди мілітарної ідентичності можуть бути пов'язані з більшою ефективністю пристосування до цивільного життя».

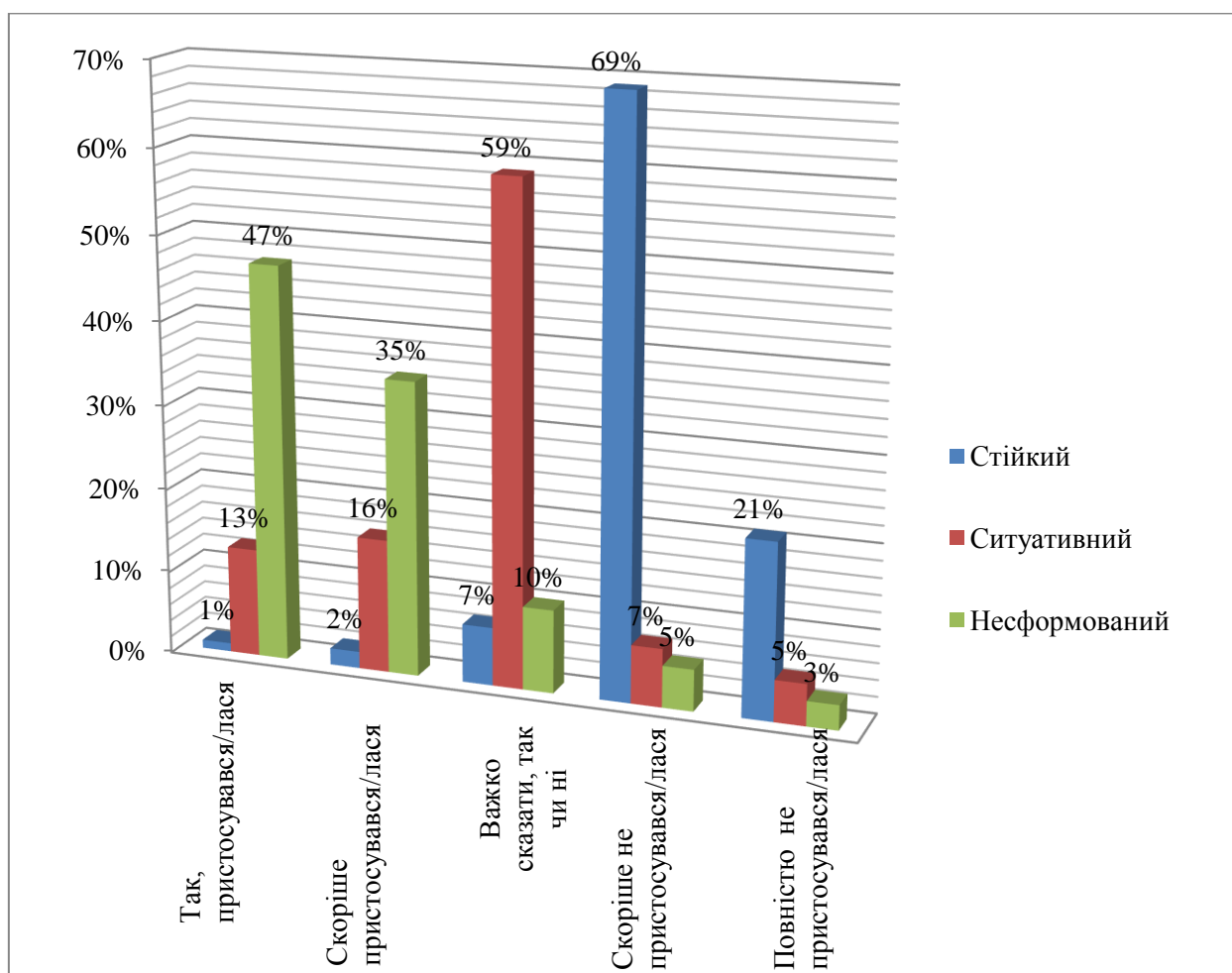


Рисунок 3.17 Відповіді ветеранів АТО/ООС на запитання «Чи Ви вважаєте, що пристосувалися до цивільного життя?» (у % до числа ветеранів з певним типом мілітарної ідентичності)

Зробимо висновки щодо кожної групи ветеранів АТО/ООС з різними типами мілітарної ідентичності.

I. Ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності (35,3 % щодо усіх опитаних ветеранів).

За результатами нашого дослідження, ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи ототожнюють себе з армією («Я – військовослужбовець»); для них характерною є прихильність мілітарному досвіду; позитивна оцінка служби в армії; відсутність жалю з приводу проведених в армії років; бажання мати таку роботу, де можна було б застосувати військові навички (охоронцем, конвоїром, військовим комісаром тощо); сприйняття армії як сім'ї; визнання високої цінності бойової дружби, якої немає в цивільному житті; визнання біографічної пріоритетності служби в армії; сильне відчуття важливості своєї роботи в армії; визнання наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії; визнання глибокого сенсу служби в армії; сприйняття життя поза армією як безглузлого; прихильність мілітарним практикам після демобілізації (щоденні фізичні тренування, розвинення військових навичок); позитивна оцінка культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії; сильний емоційний зв'язок із ветеран(к)ами, з якими слід радитися перед прийняттям важливих рішень; активні дії з підтримки контактів з колишніми товаришами по службі; участь у діяльності всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів або соціальних Інтернет-груп ветеранів).

В результаті проведення аналізу даних дослідження був виявлений певний зв'язок між стійким типом мілітарної ідентичності та мотивацією вступу до армії. Так, більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності пішли служити добровільно (56 %) або вони вже були діючими військовослужбовцями на момент початку бойових дій на Донбасі (28 %); серед тих, хто пішов воювати добровільно, переважають ветеран(к)и з ідеалістичними установками (75 % хотіли захищати Батьківщину, 9 % – з дитинства мріяли служити в армії, 7 % хотіли бути поряд з близькими людьми, які вже перебували в зоні бойових дій); тільки 9 % ветеранів цієї групи мали

прагматичні мотиви вступу до армії (4 % хотіли заробити гроші або отримати певні пільги, 5 % – отримати роботу).

Було встановлено, що ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності – переважно молодого віку: більшість респондентів – віком 18–22 роки (49 %) та 25–35 роки (28 %); близько 23 % – ветеран(к)и старше 36 років. Коефіцієнт кореляції Пірсона ($r = 0,334$), Спірмена – ($\rho = 0,380$). Це підтвердило гіпотезу дослідження про вірогідність альтернації та глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури саме при ранньому рекрутуванні військовослужбовців (у 18–22 років) внаслідок того, що в цьому віці процес формування ідентичності ще продовжується та можливим є переформатування комплексу соціальних ідентифікацій актора під впливом мілітарної культури.

Було виявлено певну тенденцію: чим більше часу проводить військовослужбовець у зоні бойових дій, тим вище ймовірність формування стійкого типу мілітарної ідентичності. Так, 65 % ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності провели у зоні бойових дій від 1 року до 2 років, 28 % – більше 2 років; 7 % – від півроку до 1 року.

Встановлено, що травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм також має зв'язок із формуванням стійкого типу мілітарної ідентичності. Майже всі ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності (97 %) брали участь у бойових операціях (44 % – часто; 53 % – рідко); 42 % мали поранення (28 % – один раз; 14 % – більше одного разу); 89 % потрапляли у критичні ситуації із загрозою для життя (42 % – часто, 47 % – рідко); 84 % стикалися зі смертю товаришів; 63 % бачили вбитих та поранених серед цивільного населення та 85 % – серед противників.

Рівень освіти має незначний вплив на формування стійкого типу мілітарної ідентичності військовослужбовця. За статистикою, ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності здебільшого мають професійно технічну освіту (48 %); 21 % мають неповну вищу освіту, 20 % – повну вищу освіту та 11 % – повну середню освіту. Однак кореляційний

зв'язок між освітою та стійким типом мілітарної ідентичності встановлено не було (коефіцієнти кореляції ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$)).

Наявність/відсутність власної сім'ї має певний вплив на формування стійкого типу мілітарної ідентичності військовослужбовця. Половина ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності ніколи не були у шлюбі (50 %), 35 % знаходяться у шлюбі, 14 % – розлучені та 1 % є вдівцями або вдовами; 71 % не мають дітей. Були виявлені такі коефіцієнти кореляції між параметрами «тип мілітарної ідентичності» та «перебування у шлюбі» ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Також було виявлено невисокий та негативний коефіцієнт кореляції між параметрами «тип мілітарної ідентичності» та «наявність дітей» ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$), що означає, що підвищення рівня мілітарної ідентичності корелює з відсутністю дітей у ветеранів АТО/ООС, однак цей зв'язок є недостатньо сильним.

Підсумовуючи аналіз чинників мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС, можна зробити висновок, що на формування стійкого типу мілітарної ідентичності має вплив наявність ідеалістичної мотивації добровільного вступу до лав армії (заради захисту Батьківщини, підтримки близьких серед військовослужбовців, реалізації мрії служити в армії); молодий вік рекрутизації; тривалий термін (більше року) перебування у зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм; відсутність власної родини та дітей.

Розглянуто результати дослідження за параметром впливу стійкого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації. Були виявлені такі рівні соціальної адаптованості серед ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності: 76 % слабо адаптувалися, 22 % – на середньому рівні, 2 % – на високому. Зроблено висновок, що ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності мають низький рівень соціальної адаптованості до цивільного життя.

Проаналізовано, який існує зв'язок між рівнем соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС та стійкою формою мілітарної ідентичності за

об'єктивними та суб'єктивними показниками, такими як наявність житла, роботи; рівень доходів; задоволеність життям, професійною діяльністю, житловими умовами та доходами; позитивна чи негативна оцінка життєвої ситуації; почуття приналежності (емоційна прив'язаність) до місця проживання.

За об'єктивним показником наявності/якості житла та суб'єктивним показником задоволеності житловими умовами ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності продемонстрували низькі рівні соціальної адаптованості. З'ясовано, що більшість ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності не мають власного житла (орендують житло (63 %) чи проживають у родичів (29 %)); тільки 8 % мають власну квартиру/будинок. 69 % не задоволені житловими умовами повністю або скоріше (52 % та 17 % відповідно); тільки 7 % задоволені житлом повністю чи скоріше; не надали однозначної відповіді 24 % ветеранів.

За об'єктивним показником наявності працевлаштованості та суб'єктивним показником задоволеності роботою також можна зробити висновок про низький рівень соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності. Так, серед ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності найбільший відсоток тих, хто не працює – 66 % (з них 42 % ветеранів знаходяться у пошуках роботи, 11 % не можуть працювати за станом здоров'я, 13 % є безробітними). Більшість працевлаштованих ветеранів зі стійким типом ідентичності незадоволені своєю роботою (81 %), серед яких 71 % хотіли би її змінити та 10 % – ні.

За об'єктивним показником рівня доходів виявлені досить високі рівні соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності: 86 % живуть досить забезпечено, можуть дозволити собі добре харчуватися, одягатися, але дорогі (техніку, меблі) чи дуже дорогі покупки (нерухомість, автомобіль) вони не можуть собі дозволити (відповідно 60 % та 26 %); 14 % ветеранів цієї групи мають певні фінансові складнощі (11 % ветеранам важко знайти гроші для покупки одягу та ліків; 3 % – іноді не

вистачає грошей на продукти харчування). Можна припустити, що високий рівень фінансової забезпеченості при низькому рівні працевлаштування може бути обумовлений тим, що під час служби в армії ветеран(к)и могли заощаджувати і накопичувати заробітну платню; їм можуть надавати матеріальну допомогу родичі; вони можуть мати випадкові заробітки. Але питання джерел сімейного бюджету ветеранів АТО/ООС потребує додаткового вивчення.

За суб'єктивним показником позитивної чи негативної оцінки життєвої ситуації, ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності виявили середній рівень соціальної адаптованості. 44 % ветеранів АТО/ООС цієї групи песимістично сприймають реальність, 40 % – більш реалістично та 16 % оптимістично. Песимістична оцінка життя не сприятиме соціальній адаптації актора, на відміну від реалістичної та оптимістичної.

За суб'єктивним показником емоційної прив'язаності (приналежності) до місця проживання, ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності виявили середньо-низький рівень соціальної адаптованості: більшість ветеранів АТО/ООС не відчують сильного емоційного зв'язку з місцем свого проживання (64 %), тільки 3 % підтвердили наявність цього почуття, ще 33 % не надали однозначної відповіді. Наявність почуття приналежності до місця проживання може свідчити про прийняття людиною певних соціальних обставин свого існування, лояльність до певних умов повсякденності, що в свою чергу може налаштовувати людину на працевлаштування, встановлення сімейних стосунків, придбання житла в певному локальному контексті.

За суб'єктивним показником оцінки ставлення суспільства, 28 % ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності вважають, що люди в близькому оточенні ставляться до них в цілому доброзичливо; 57 % – байдуже; 15 % – недоброзичливо. 28 % вважають, що люди у їхньому місті/селі ставляться до них в цілому доброзичливо; 27 % – байдуже; 45 % – недоброзичливо. Ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної

ідентичності відзначили недоброзичливе (52 %), байдуже (28 %) та доброзичливе (20 %) ставлення до них з боку українського суспільства. Таким чином, ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи відзначили в цілому недоброзичливе-байдуже ставлення до них з боку оточуючих, починаючи з повсякденного кола людей та закінчуючи українським суспільством в цілому, що не може сприяти їхній соціальній адаптації.

Ветеран(к)и АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності заявили, що найчастіше вони отримують допомогу з боку друзів (59 %) та близьких (28 %); ще 13 % заявили про допомогу волонтерів та психологів. Ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи виявилися більш дистанційованими від членів родини у порівнянні з іншими ветеран(к)ами АТО/ООС і вважають за краще в разі необхідності радитися з однополчанами (45 %); 11 % можуть звернутися за порадою до родичів і 1 % – до колег. Певну дистанційованість від родичів можна розглядати як один з проявів альтернативи ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, які сприймають військових друзів як справжніх братів та цінують відносини з ними вище за відносини з родичами.

За самооцінкою рівня власного соціального пристосування до цивільних умов життя, 90 % ветеранів АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності вважають, що вони не змогли пристосуватися до цивільного середовища (69 % – скоріше не пристосувалися, 21 % – повністю не пристосувалися); тільки 3 % вважають себе такими, які змогли пристосуватися та 7 % не надали однозначної відповіді. Якщо порівняти результати об'єктивного аналізу рівня соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС цієї групи та їхнього суб'єктивного самоаналізу, можна побачити, що має місце певна відповідність: 3 % ветеранів цієї групи вважають, що їм вдалося пристосуватися до цивільних умов життя – і 2 % мають високий рівень адаптованості за результатами об'єктивного аналізу; 69 % ветеранів АТО/ООС вважають, що скоріше не змогли пристосуватися та 21 % зовсім не пристосувалися – та 76 % ветеранів цієї групи мають низький рівень адаптації за результатами об'єктивного аналізу.

II. *Ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності* (46,7 % щодо усіх опитаних ветеранів). Цей тип є перехідним та для нього характерні середні бали за використаними показниками мілітарної ідентичності: змішана ідентифікація з армією і з цивільними соціальними групами («Я – військовослужбовець і цивільна особа»); представленість більшої частки групи ознак (середній рівень прихильності мілітарному досвіду (слабке бажання повернутися в армію і продовжити службу); швидше позитивна оцінка факту служби в армії (проявляється в частковому переживанні гордості за те, що служив/ла); деякі факти служби в армії можуть викликати почуття жалю; згода працювати як в цивільній сфері, так і в сфері, що має військову специфіку (охоронцем, конвоїром, воєнкомом тощо); почасти армія сприймається як сім'я; визнання, що справжні друзі можуть бути як в армійському, так і в цивільному житті; неглибокий емоційний зв'язок з ветеран(к)ами, які іноді можуть виступати в ролі порадників поряд з родичами або колегами; визнання важливості біографічного факту служби в армії (частково згоден/на, що «найкращий час в моєму житті – коли я служив/ла в армії»); часткове відчуття важливості своєї роботи в армії; часткове визнання наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії; часткове визнання глибокого сенсу в службі в армії; згода з тим, що цивільне життя також може мати сенс; часткова прихильність мілітарним практикам після демобілізації; середня активність по підтримці контактів з колишніми товаришами по службі; нерегулярна участь у діяльності всеукраїнської/регіональної спілки ветеранів або соціальних Інтернет-груп ветеранів; середні оцінки культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії.

Розглянуто зв'язки між цим ситуативним типом мілітарної ідентичності та такими чинниками, як термін перебування в армії, рівень освіти, вік призову, мотивація вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду. Більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності були призвані під час мобілізації (60 %); 24 % пішли

воювати добровольцями та 16 % – як діючі військовослужбовці. Серед тих, хто пішов добровільно воювати, 35 % пішли служити з метою захисту Батьківщину, 4 % – щоб бути поруч із близькими, 28 % – щоб заробити гроші або отримати певні пільги та 33 % – щоб отримати роботу (тобто, близько 61 % мали прагматичну мотивацію вступу до армії). Можна побачити, що є певний зв'язок між *недобровільним* призовом під час мобілізації та *прагматичними* мотивами добровільного вступу до армії, з одного боку, та ситуативним типом мілітарної ідентичності, з іншого.

За параметром «вік призову», серед ветеранів АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності частіше зустрічаються більш зрілі особи – які були призвані у віці 23–35 років (30 %), 36–40 років (25 %) та 41–45 роки (19 %); тільки 16 % ветеранів були призвані у 18–22 років та 10 % – за 46 років. Тобто, чим старше призовник, тим більш ймовірно формування нестійкого типу мілітарної ідентичності.

За показником «термін перебування в зоні бойових дій (або в армії)», більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності провели в зоні бойових дій від півроку до 1 року (43 %) та від 1 року до 2 років (45 %); невелика частка ветеранів цієї групи провела у зоні бойових дій більше двох років (9 %) та кілька днів/тижнів (3 %). Отже, чим менше часу провели ветеран(к)и в зоні бойових дій, тим з більшою ймовірністю сформуються нестійкі форми мілітарної ідентичності (ситуативна або несформована).

За показником «наявність травматичного бойового досвіду» встановлено, що 53 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності не брали участі у військових операціях та 47 % – брали (35 % – рідко та 12 % – часто); переважна більшість (81 %) не мали досвіду поранень, 18 % були поранені один раз та 1 % – кілька разів; приблизно половина (45 %) потрапляли в ситуації, коли думали, що не виживуть, та 55 % – не потрапляли; 48 % – були свідками смерті товаришів, 52 % – ні; 21 % зустрічалися зі смертю чи пораненням цивільного населення та 56 % стикалися зі смертю противників. Отже, чим менш інтенсивним є травматичний бойовий досвід, тим з більшою

ймовірністю сформується нестійкі форми мілітарної ідентичності (ситуативна або несформована).

За показником «рівень освіти», ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно повну вищу освіту (44 %) або неповну вищу освіту (31 %); 12 % мають професійно технічну освіту, 9 % – повну середню, 2 % – неповну середню освіту та 2 % мають науковий ступінь. Однак кореляційний зв'язок між освітою та ситуативним типом мілітарної ідентичності встановлено не було.

За показником «сімейний стан», виявлено, що більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності знаходяться у шлюбі (64 %); 21 % ніколи не були одруженими, 14 % – розлучені; 59 % мають дітей.

Підсумовуючи аналіз чинників мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС, можна зробити висновок, що на формування ситуативного типу мілітарної ідентичності мають певний вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; середній термін перебування у зоні бойових дій (від півроку); соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); неінтенсивний досвід «зустрічі зі смертю»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Розглянуто результати дослідження за параметром впливу ситуативного типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації. Були виявлені такі рівні соціальної адаптованості серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності: 11 % слабо адаптувалися, 59 % – на середньому рівні, 30 % – на високому. Зроблено висновок, що ветерани АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно середній рівень соціальної адаптованості до цивільного життя.

Проаналізовано, який існує зв'язок між рівнем соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС та ситуативною формою мілітарної ідентичності за об'єктивними та суб'єктивними показниками.

За об'єктивним показником наявності/якості житла та суб'єктивним показником задоволеності житловими умовами ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності продемонстрували скоріше низькі рівні соціальної адаптованості. З'ясовано, що більшість ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності орендують житло (45 %); 32 % проживають у родичів, 23 % мають власну квартиру/будинок; 60 % не задоволені житловими умовами (50 % та 10 % – скоріше чи повністю не задоволені); 18 % задоволені; 22 % не надали чіткої відповіді.

За об'єктивним показником наявності працевлаштованості та суб'єктивним показником задоволеності роботою можна зробити висновок про середній рівень соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності. Так, серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності більша половина (52 %) працевлаштовані, 26 % знаходяться у пошуках роботи, 5 % не можуть працювати за станом здоров'я, 17 % є безробітними. Ветеран(к)и ситуативного типу в цілому задоволені своєю роботою (85 %), серед яких 76 % не виключають перехід на кращу роботу та 9 % – не планують її змінювати.

За об'єктивним показником рівня доходів виявлені досить високі рівні соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності: 78 % живуть забезпечено, але 34 % ветеранів не можуть дозволити покупку дуже дорогих та 44 % – дорогих речей (техніки, меблів); 22 % ветеранів не вистачає грошей на покупку одягу та ліків та продуктів харчування.

За суб'єктивним показником оцінки життєвої ситуації, ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності виявили достатньо високий рівень соціальної адаптованості: 24 % ветеранів оптимістично сприймають життя, 66 % – реалістично та тільки 10 % песимістично.

За суб'єктивним показником емоційної прив'язаності (приналежності) до місця проживання, ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної

ідентичності виявили середній рівень соціальної адаптованості: 44 % відзначили, що емоційно прив'язані до свого місця проживання, 18 % – ні, 37 % не надали однозначної відповіді на це запитання.

За суб'єктивним показником оцінки ставлення суспільства, 61 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності вважають, що люди в близькому оточенні ставляться до них в цілому доброзичливо; 23 % – байдуже; 16 % – недоброзичливо. 51 % вважають, що люди у їхньому місті/селі ставляться до них в цілому доброзичливо; 29 % – байдуже; 20 % – недоброзичливо. З боку українського суспільства ветеран(к)и відзначили недоброзичливе (14 %), байдуже (38 %) та доброзичливе (48 %) ставлення до них. Таким чином, ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи відзначили в цілому доброзичливе ставлення до них з боку оточуючих, починаючи з повсякденного кола людей та закінчуючи українським суспільством в цілому, що має сприяти їхній соціальній адаптації.

Ветеран(к)и АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності найчастіше отримують допомогу на мікрорівні з боку рідних (55 %) та друзів (36 %); 1 % заявили про допомогу психологів, 5 % – волонтерів, 1 % – Церкви, 2 % – держави. 45 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності радяться з членами своєї родини перед прийняттям важливих рішень та тільки 12 % звертаються за порадою до військових товаришів; 41 % ветеранів самостійно приймають рішення.

За самооцінкою рівня соціального пристосування до цивільних умов життя, більшість ветеранів цієї групи (59 %) не надали самоаналізу власного рівня соціальної адаптації; 29 % визначили себе як добре пристосованих та 12 % – як таких, що (скоріше чи повністю) не пристосувалися до цивільного середовища.

III. Ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності (18 % щодо усіх опитаних ветеранів)

За результатами нашого дослідження, ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи мають цивільну ідентифікацію («Я – цивільна особа»); для них характерною є

незначна прихильність мілітарному досвіду (відсутність бажання повернутися в армію і продовжити службу); негативна оцінка служби в армії (проявляється у відсутності відчуття гордості за те, що служив/ла); сильний жаль з приводу служби в армії; відсутність бажання мати роботу, пов'язану з військовою специфікою (охоронцем, конвоїром, військовим комісаром тощо); армія не сприймається як сім'я; відмова визнавати, що справжня дружба існує тільки в армії; низький емоційний зв'язок з ветеран(к)ами, з якими не слід радитися перед прийняттям важливих рішень; відмова визнавати біографічну важливість служби в армії (повністю не згоден/а, що «найкращий час в моєму житті – служба в армії»); відсутність відчуття важливості своєї роботи в армії; сумніви в наявності взаємоповаги між військовослужбовцями під час служби в армії; відмова визнавати наявність глибокого сенсу в службі в армії; згода з тим, що цивільне життя має сенс; відсутність мілітарних практик після демобілізації; відсутність контактів з колишніми товаришами по службі; відсутність членства у всеукраїнському/регіональному союзі ветеранів або в соціальних Інтернет-групах ветеранів; низька оцінка культури слухняності, контролю і дисциплінованості в армії.

В результаті проведення аналізу даних дослідження був виявлений певний зв'язок між несформованим типом мілітарної ідентичності та мотивацією вступу до армії. Більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності були призвані під час мобілізації (64 %), 26 % пішли воювати добровольцями та 10 % – як військовослужбовці. Серед тих, хто пішов воювати добровільно, 31 % пішли служити, щоб захищати Батьківщину, 32 % – щоб отримати гроші або певні пільги та 37 % – бо не мали роботи. Тобто в цій категорії ветеранів АТО/ООС (як і в попередній) переважає прагматична мотивація добровільного вступу до лав армії.

За параметром «вік призову», серед ветеранів АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності більшість осіб – віком 23–35 років (19 %), віком 36–40 років (38 %) та 41–45 років (22 %); тільки 8 % ветеранів були призвані у 18–22 років та 13 % – за 46 років. Можна

припустити, що призов у віці, в якому ймовірна наявність вже сформованої ідентичності, не спричинить з необхідністю альтернацію і, як наслідок, формування стійкого типу мілітарної ідентичності. Починаючи приблизно з 23-річного віку, більш ймовірно формування нестійкого (ситуативного чи несформованого) типу мілітарної ідентичності.

За показником «термін перебування в зоні бойових дій (або в армії)», більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності провели у зоні бойових дій від півроку до 1 року (82 %); від 1 року до 2 років – 11 % та декілька днів/тижнів – 7 %. Отже, чим менше часу військовослужбовець перебуває в зоні бойових дії або в армії, тим менше ймовірність формування стійкого типу мілітарної ідентичності.

За показником «наявність травматичного бойового досвіду» встановлено, що значна частка ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності не брали участі у відкритих боях (68 %), 28 % – рідко та тільки 4 % – часто; 96 % не мали досвіду поранень/травм; тільки 25 % стикалися із небезпечними для життя обставинами (11 % – часто, 14 % – рідко), більшість (75 %) – не стикалися; переважна більшість (86 %) не стикалися зі смертю товаришів; 79 % не зустрічалися зі смертю чи пораненням цивільного населення; 72 % не бачили вбитих та поранених серед противників. Таким чином, ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи в середньому мали незначний травматичний досвід «зустрічі зі смертю», що також має бути пов'язано із формуванням нестійкого (ситуативного чи несформованого) типу мілітарної ідентичності.

За показником «рівень освіти», більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності мають повну вищу освіту (45 %); 22 % – неповну вищу освіту, 21 % – професійно технічну освіту та 12 % – повну середню освіту.

За показником «сімейний стан», виявлено, що більшість ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності знаходяться у

шлюбі (78 %), 12 % ніколи не були у шлюбі, 10 % є розлученими; 71 % – мають дітей.

Підсумовуючи аналіз чинників мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС, можна зробити висновок, що на формування несформованого (також як і ситуативного) типу мілітарної ідентичності мають вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); невеликий термін перебування в зоні бойових дій (або в армії) (до одного року); незначний досвід «експозиції смерті»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Розглянуто результати дослідження за параметром впливу несформованого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на процес їхньої соціальної (ре)адаптації. Були виявлені такі рівні соціальної адаптованості серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності: 7 % слабо адаптувалися, 21 % – на середньому рівні, 72 % – на високому. Зроблено висновок, що ветеран(к)и АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності мають переважно високий рівень соціальної адаптованості до цивільного життя.

Проаналізовано, який існує зв'язок між рівнем соціальної адаптації ветеранів АТО/ООС та несформованим типом мілітарної ідентичності за об'єктивними та суб'єктивними показниками.

За об'єктивним показником наявності/якості житла та суб'єктивним показником задоволеності житловими умовами ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності продемонстрували скоріше середні рівні соціальної адаптованості. Виявлено, що 40 % ветеранів цього типу мають власну квартиру/будинок; 26 % проживають у родичів, 33 % орендують житло; 54 % задоволені житловими умовами (33 % та 21 % задоволені повністю чи скоріше відповідно); тільки 14 % – не задоволені; 32 % ветеранів не надали однозначної відповіді.

За об'єктивним показником наявності працевлаштованості та суб'єктивним показником задоволеності роботою можна зробити висновок про

середньо-високий рівень соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності. Так, серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності 60 % працевлаштовані, 18 % знаходяться у пошуках роботи, 1 % не можуть працювати за станом здоров'я, 21 % є безробітними. Високий відсоток ветеранів з несформованим типом мілітарної ідентичності задоволені роботою (84 %), серед яких 49 % хотіли би кращої роботи та 35 % – не планують її змінювати.

За об'єктивним показником «рівень доходів» виявлені досить високі рівні соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності: 78 % живуть досить заможнo, з них 54 % ветеранів не можуть дозволити покупку дуже дорогих та 24 % – дорогих речей (техніки, меблів); 22 % ветеранів не вистачає грошей на покупку одягу та ліків та продуктів харчування (19 % та 3 % відповідно).

За суб'єктивним показником оцінки життєвої ситуації, ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності виявили достатньо високий рівень соціальної адаптованості: 68 % оптимістично оцінює обставини свого життя, 27 % – реалістично та тільки 5 % – песимістично.

За суб'єктивним показником емоційної прив'язаності (приналежності) до місця проживання, ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності виявили середньо-високий рівень соціальної адаптованості: 62 % засвідчили сильну емоційну прив'язаність до місця проживання у цивільному середовищі; тільки 7 % заявили про відсутність такого почуття; 31 % не надали однозначної відповіді на це запитання.

За суб'єктивним показником оцінки ставлення суспільства, 80 % ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності вважають, що люди в близькому оточенні ставляться до них в цілому доброзичливо; 14 % – байдуже; 6 % – недоброзичливо. 81 % вважають, що люди у їхньому місті/селі ставляться до них в цілому доброзичливо; 12 % – байдуже; 7 % – недоброзичливо. З боку українського суспільства ветеран(к)и відзначили доброзичливе (21 %), байдуже (74 %) та недоброзичливе (5 %)

ставлення до них. Таким чином, ветеран(к)и АТО/ООС цієї групи відзначили доброзичливе ставлення до них на мікро- та мезо-рівнях (з боку близького оточення та у місті/селі), що має сприяти їхній соціальній адаптації у повсякденному вимірі, та байдужість з боку українського суспільства в цілому.

Ветеран(к)и АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності найчастіше отримують допомогу на мікрорівні з боку рідних (65 %) та друзів (21 %); 3 % заявили про допомогу психологів, 7 % – волонтерів, 4 % – держави. 57 % ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності радяться з членами своєї родини перед прийняттям важливих рішень та тільки 1 % звертаються за порадою до військових товаришів; 39 % ветеранів самостійно приймають рішення. Можна побачити, що емоційний зв'язок ветеранів цієї групи із рідними є досить високим, а з військовими товаришами – більш низьким, що може свідчити про відсутність армійської альтернативи цих ветеранів АТО/ООС.

За самооцінкою рівня соціального пристосування до цивільних умов життя, 82 % ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності дали високу самооцінку свого рівня пристосування до цивільного середовища (47 % – повністю пристосувалися, 35 % – скоріше пристосувалися); тільки 8 % дали негативну оцінку своєї адаптованості, 10 % не дали однозначної відповіді. За цим критерієм можна побачити майже полярні оцінки порівняно з ветеран(к)ами АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності. Якщо порівняти результати об'єктивного аналізу рівня соціальної адаптованості ветеранів АТО/ООС цієї групи та їхнього суб'єктивного самоаналізу, можна помітити певний паралелізм в оцінках: 82 % ветеранів цієї групи вважають, що їм вдалося пристосуватися до цивільних умов життя – і 72 % мають високий рівень адаптованості за результатами об'єктивного аналізу; 8 % ветеранів АТО/ООС вважають, що скоріше не змогли пристосуватися – та 7 % ветеранів цієї групи мають низький рівень адаптації за результатами об'єктивного аналізу.

Можна зробити висновок, що, оскільки стійкий тип мілітарної ідентичності корелює з низьким рівнем соціальної (ре)адаптації військовослужбовця після повернення з лав армії та може ускладнити післяармійський етап в його/її житті, а також маючи на увазі виявлені фактори, які впливають на формування цього типу мілітарної ідентичності (ідеалістична мотивація добровільного вступу до лав армії; молодий вік рекрутизації (18–22 років); тривалий термін (більше року) перебування в зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід; відсутність власної родини та дітей), вважаємо за необхідне зробити такі рекомендації: підвищити вік призову в армію (починаючи з 23 – річного віку, коли висока ймовірність наявності вже сформованої ідентичності призовника); зменшити термін служби (від 6 до 12 місяців з можливістю повертатися додому на вихідні, як це прийнято у фінській армії (*Фінляндія, 2020*)); зменшити час перебування в зоні бойових дій (до 1–2 місяців); здійснити професіоналізацію армійської служби на прагматичній мотиваційній основі. За таких умов зростає ймовірність формування ситуативного (перехідного) типу мілітарної ідентичності військовослужбовця, який можна швидше трансформувати в цивільний тип ідентичності після повернення з армії, що має полегшити постмілітарний транзит та сприяти соціальній (ре)адаптації ветеранів.

3.4 Основні контексти соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища

Виділимо три основні контексти соціальної (ре)адаптації військовослужбовців до цивільного середовища: а) транзит через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзит через сферу зайнятості; в) транзит через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями). Усі ці транзити відбуваються у відповідних контекстах соціальної (ре)адаптації ветеранів до цивільного середовища – освітньому, професійному та повсякденному.

Розгляньмо особливості соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного життя з використанням концепції транзиту Н. Шлоссберг. Н. Шлоссберг визначає транзит як будь-яку подію або не-подію, що призводить до зміни поведінки, взаємин і ролей соціального актора (Schlossberg, 1981). Н. Шлоссберг виділяє кілька різновидів транзиту: очікуваний транзит, який відбувається передбачувано (приміром, закінчення школи або університету); непередбачений або незапланований транзит (наприклад, раптова смерть близької людини, яка вимагає від людини тривалого звикання) і не-подієвий (Nonevent transition) транзит, тобто той, який очікувався, але не відбувся. Н. Шлоссберг виділила чотири фактори, які впливають на здатність людини адаптуватися до процесу транзиту – ситуація (situation), самість (self), підтримка (support) та стратегії (strategies), інакше – схема 4S.

При аналізі *ситуації* транзиту необхідно знайти відповіді на кілька питань: що прискорило транзит; перехід стався «вчасно» або «невчасно» (занадто рано або пізно) з точки зору соціальних перспектив особистості; чи знаходиться процес транзиту під контролем особистості; чи змінилися соціальні ролі особистості в результаті транзиту; людина від цього виграла або програла; як довго триває транзит? Транзит може бути вимушеним (стати результатом дій інших акторів) або добровільним і в цьому випадку адаптація може протікати більш м'яко. Тривалість транзиту (перманентний, тимчасовий або циклічний перехід) також впливає на ступінь пристосовності індивіда до факту переходу.

При аналізі *самості* (self) в ситуації транзиту необхідно проаналізувати а) особистісні та демографічні характеристики, такі як соціально-економічний статус, стать, вік, стан здоров'я та етнічна приналежність людини; б) психологічні характеристики, що включають особистісний розвиток, світогляд, життєві цінності. Аналіз самості вимагає вивчення психосоціальної компетентності індивіда (Ф. Тайлер), яка включає в себе а) установки щодо себе (самооцінка, інтернальний локус контролю, почуття відповідальності);

б) ставлення до світу (помірний рівень довіри, оптимізм); в) поведінкові установки (ініціативність, постановка реалістичних цілей, наполегливість у досягненні цілей, планування діяльності, здатність радіти успіху, вміння знаходити релевантну конкретній життєвій ситуації інформацію) (Schlossberg, 1981).

При аналізі чинника *підтримки (support)* необхідно з'ясувати, чи отримує людина соціальну підтримку від політичних, релігійних, професійних організацій; чи є у нього підтримка з боку коханого/коханої, близьких людей (членів сім'ї, друзів). Таким чином, підтримка може бути інституційною або міжособистісною (Schlossberg, 1981).

Аналіз поведінки особистості в ситуації транзиту передбачає виявлення *стратегій*, націлених на врегулювання, контроль і управління стресом в ситуації переходу. С. Перлін і Л. Шулер (Pearlin, & Schooler, 1978) виділили такі стратегії виживання: ті, які націлені на зміну ситуацію; ті, які націлені на переосмислення ситуації і ті, які націлені на зменшення стресу (наприклад, медитація, фізичні вправи). Як вважає Н. Шлоссберг, людина, яка гнучко використовує різні копінг-стратегії, може краще впоратися з кризовою ситуацією. Як підкреслює Н. Шлоссберг, різні соціальні актори відрізняються ступенем пристосованості до ситуацій транзиту. Наприклад, втрата роботи може стимулювати одну людину розвивати нові інтереси і активно діяти для пошуку іншої роботи, тоді як інша людина залишиться бездіяльною і буде переживати стан безнадійності та розгубленості (Schlossberg, 1981).

Н. Шлоссберг підкреслює, що особистість повинна адаптуватися до ситуації транзиту, при цьому під адаптацією до транзиту вона розуміє «процес просування індивіда від стану заклопотаності транзитом до інтегрування факту транзиту в його/її життя» (Schlossberg, 1981). Легкість транзиту залежить від таких факторів, як відмінність між претранзитною і посттранзитною життєвою ситуацією конкретної людини; наявність балансу між особистісними ресурсами і дефіцитами. Якщо відмінність між претранзитними і посттранзитними умовами життя незначні, адаптація буде протікати більш

легко. І, навпаки, якщо ці умови значно різняться, адаптація може бути довшою і болючою.

М. Андерсон, Д. Гудман і Н. Шлоссберг (2012) виділили три фази транзиту – входження, проходження і вихід (moving in, through and out) (Anderson, Goodman, & Schlossberg, 2012, p. 59). Перша стадія транзиту – входження (moving in) в нову ситуацію та одночасно виходу з будь-якої попередньої ситуації (moving Out). У ситуації транзиту в новий контекст життя людина повинна познайомитися з новими ролями, відносинами і правилами, що може супроводжуватися кризою ідентичності (Schlossberg, 1989), коли людина намагається асимілювати інформацію з нового середовища з попереднім досвідом. Другий етап (moving through) починається, коли нове середовище стає зрозумілим, і людина, що здійснює транзит, навчилася балансувати між вимогами нового середовища. Третя стадія (moving out) з'являється, коли перехід завершився і людина готується до нових транзитів.

Розглянемо транзити ветеранів АТО/ООС з мілітарного до цивільного поля, що можуть завершитися їхньою соціальною (ре)адаптацією до нового або знайомого середовища.

1. Проаналізуємо особливості транзиту ветеранів АТО/ООС через систему освіти (вищої чи професійно-технічної). Освіта як соціальний інститут відповідає за своєчасну та адекватну підготовку людей (в тому числі і військовослужбовців) до повноцінного функціонування в суспільстві. В найзагальнішому визначенні освіта – це процес і результат засвоєння людиною систематичних знань, умінь і навичок, розвиток розуму та почуттів, формування світогляду та пізнавальних інтересів (Овчаренко, 1998). За умов трьохфазової моделі транзиту Н. Шлоссберг, ветеран(к)и залишають військову службу (moving out), освоюють роль студентів і інтегрують цивільну ідентичність з ветеранською, залучаються до нового університетського середовища (moving in and through) та потім покидають його з відновленим цивільним світосприйняттям (moving out) (Wheeler, 2012, p. 778).

Концепція 4S Н. Шлоссберг дозволяє виявити фактори, які відіграють значну роль у транзиті ветеранів АТО/ООС через вищу освіту. Ці фактори мають важливе значення для розуміння того, як ветеран(к)и керують процесом транзиту. Аналіз *ситуації* транзиту передбачає вивчення процесу зміни ролей і позицій ветеранів після вступу до вищого навчального закладу. Аналіз *самоті* передбачає вивчення персональних (особистісних і демографічних) характеристик ветерана, його/її ціннісних орієнтацій, які можуть вплинути на процес інтеграції до університетського середовища. Аналіз *соціальної підтримки* з боку адміністрації, викладачів і студентів включає в себе вивчення умов, за яких ветеран(к)и можуть краще пристосуватися до системи освіти. Аналіз *стратегій* поведінки ветерана націлений на вивчення соціально-психологічних механізмів, які він/вона використовує для успішного завершення транзиту, включаючи навички прийняття рішень та здатності справлятися зі стресом.

Розглянемо, які особливості транзиту ветеранів через вищу освіту виявили у західній та вітчизняній соціології та психології (Артеменко, 2018a; Артеменко, 2018g; Артеменко, 2019d; Артеменко, 2018i).

Х. Віллер²⁷ припустив, що мілітарна ідентичність ветеранів може спричинити те, що вони будуть не дуже комфортно почуватися у студентській групі, сумувати за своїми військовими підрозділами, не знаходячи заміну цьому почуттю в навчальному закладі. Як наслідок, ветеран(к)и схильні встановлювати зв'язки з іншими ветеран(к)ами в навчальному закладі, що пов'язано з наявністю у них спільного досвіду та довіри один до одного. Мілітарна ідентичність впливає також на очікування ветеранів щодо поведінки студентів і викладачів в навчальному закладі. Існує фактор ризику непорозуміння між ветеран(к)ами та іншими студентами, які не служили в армії, оскільки відмінності між студентами, що недавно закінчили середню школу, і ветеран(к)ами, які служили два і більше років і брали участь у бойових операціях, величезні і часто нездоланні для колишніх солдатів, що

²⁷ Х. Вілер провів напівструктуроване інтерв'ю з 9 ветеран(к)ами (8 чоловіків і 1 жінка).

стали студентами. Х. Віллер виділив три контексти розчарувань ветеранів: поведінка звичайних студентів в аудиторії, яка часто відрізнялася неповагою до викладачів і недостатньою ретельністю у виконанні навчальних завдань; відсутність у студентів знань про війну в Іраку і Афганістані; недоречні, на думку ветеранів, питання, які студенти і викладачі їм задавали (наприклад, скільки вони людей вбили; чи можна здійснювати насильство щодо цивільного населення) (Wheeler, 2012, p. 780).

Багато західних дослідників вивчають негативні детермінанти, що перешкоджають досягненню академічного успіху ветеранами-студентами. Після вступу до вищого навчального закладу, ветеран(к)и можуть опинитися в середовищі з незнайомими соціальними характеристиками, в якому немає командирів і наказів, які вони звикли виконувати в армії, в якому можуть виникнути труднощі у спілкуванні з іншими студентами і викладачами, які не розуміють мілітарний досвід ветеранів. З цих причин багато ветеранів-студентів вважають, що університетський досвід був найважчим транзитом у їхньому житті (DiRamio, & Spires, 2009; Wheeler, 2012; Zinger, & Cohen, 2010).

Д. Ваші, Д. ДіРаміо, К. Джарвіс звертають увагу на важливість розвитку цивільної ідентичності ветеранів для успішної академічної кар'єри (Vacchi, 2012; DiRamio, & Jarvis, 2011). Х. Віллер, І. Хантер-Джонсон, Б. Дженер, Б. Кантрел і С. Дін підкреслюють, що перехід від військової служби до цивільного студентського життя є важким для багатьох ветеранів, тому у вищих навчальних закладах необхідно розробляти програми реінтеграції ветеранів, які повинні допомогти ветеранам розвивати необхідні навчальні навички (Cantrell, & Dean, 2007; Hunter-Johnson, 2018; Jenner, 2017; Wheeler, 2012, p. 790). Л. Ванг, Д. Елдер, Н. Спенс припустили, що участь у бойових діях може негативно вплинути на можливість отримання ветераном вищої освіти; найчастіше ветеран(к)и схиляються до того, щоб отримати диплом про закінчення коледжу, ніж університетський диплом бакалавра або магістра (Wang, Elder, & Spence, 2012, p. 413).

Д. Моліна, Д. Кунінгем, Л. Перна, М. Тітус, Л. Зінгер і А. Коен вивчають мотиваційні патерни, які впливають на надходження ветеранів до ЗВО і їхню академічну успішність (Cunningham, 2012; Molina, 2015; Perna, & Titus, 2005; Zinger, & Cohen, 2010). Так, І. Хантер-Джонсон виявила, що основними мотивами студентів-ветеранів для вступу до вищого навчального закладу є підвищення кваліфікації, розширення можливостей кар'єрного зростання після армії, самовдосконалення, зміна кар'єри, отримання наукового ступеня і можливість покращити свій фінансовий статус у майбутньому завдяки освіті (Hunter-Johnson, 2018, p. 71). І. Хантер-Джонсон, В. Шіавон, Д. Джентрі, Л. Зінгер, Ф. Коен, Д. Кунінгем, Б. Боедін значну увагу приділили порівняльному аналізу мілітарної і академічної культури, контраст між якими може загальмувати академічну кар'єру ветеранів (Cunningham, 2012; Hunter-Johnson, 2018; Schiavone, & Gentry, 2014; Zinger, & Cohen, 2010). У дослідженнях Л. Перна, М. Тітус, Д. Моліни вивчено вплив академічного, культурного і соціального капіталу ветерана на його/її ставлення до вступу до ЗВО (Molina, 2015; Perna, & Titus, 2005). Так, було виявлено, що успішність у школі, знання математики позитивно впливає на бажання здобути вищу освіту. Культурний і соціальний капітал батьків (наявність у них мовних і культурних компетенцій, дипломів про вищу освіту і соціальних зв'язків зі статусними соціальними акторами) також позитивно корелює з академічною кар'єрою ветеранів (Molina, 2015; Perna, & Titus, 2005).

У дослідженні Л. Сокурянської, К. Батаєвої і О. Голікова «Соціальна підтримка постмілітарного транзиту українських ветеранів у системі вищої освіти» (Sokurianska, Bataeva, & Golikov, 2020) розглянуті західні концепції транзиту ветеранів через вищі навчальні заклади, такі як концепція «дружнього ветеранам» навчального закладу, який володіє «чутливістю» до їхніх проблем та націлений на розробку та імплементацію різних програм з оптимізації процесу навчання і вдосконалення навчальних навичок студентів-ветеранів (Francis, & Kraus, 2012; Lokken, Pfeffer, McCauley, & Strong, 2009); концепцію

«когорт»²⁸ або автономних груп студентів-ветеранів, що створюються з метою фасилітації їхнього транзиту до ЗВО (Campbell, 2016; Persky, & Oliver, 2010; Zinger, & Cohen, 2010; M. Beachboard, J. Beachboard, Li, & Adkison, 2011); концепцію студентських ресурсних центрів для ветеранів, де вони можуть зустрічатися для спільного відпочинку, вирішення повсякденних/навчальних проблем, отримання необхідної інформації про академічну кар'єру, занять з репетиторами тощо (Zinger, & Cohen, 2010; Francis, & Kraus, 2012, p. 12). Л. Сокурянська, К. Батаєва і О. Голиков за результатами якісного дослідження, проведеного з використанням методу напівструктурованого інтерв'ю з п'ятьма ветеранами-студентами, розробили проект соціальної реінтеграції українських студентів-ветеранів в університетський простір, що включає в себе рекомендації: «1) ввести посади консультантів ветеранів з навчальних питань; 2) створити психологічні служби підтримки ветеранів-студентів; 3) проводити інформаційну роботу з викладачами, адміністрацією та студентами ЗВО з метою формування сенситивності до особливостей навчання ветеранів-студентів; 4) організувати підготовчі курси для ветеранів з метою фасилітації їхнього транзиту в академічне поле; 5) розробити дистанційні курси для студентів-ветеранів; 6) створити інформаційну онлайн-сторінку для ветеранів на веб-сайті навчального закладу; 7) залучати студентів-ветеранів в різні навчальні та соціальні проекти з метою формування академічної лояльності» (Sokurianska, Bataeva, & Golikov, 2020). Для того, щоб допомогти ветеранам розвинути навички, які допоможуть їм звикнути до цивільного життя і полегшити транзит в навчальний заклад, в університетах необхідно імплементувати програми інтеграції ветеранів в освітнє середовище.

У дослідженні Л. Сокурянської, К. Батаєвої і В. Бакірова «Українські ветеран(к)и у закладі вищої освіти: мілітарна ідентичність і освітні практики» (Sokurianska, Bataeva, & Bakirov, 2019) були виявлені особливості ставлення студентів-ветеранів до реформування вищої освіти; вивчені соціокультурні та

²⁸ Когорти ветеранів – це спільноти акторів з подібним життєвим досвідом і спільними соціокультурними характеристиками, що сформувалися в процесі вторинної соціалізації в армії.

ціннісні аспекти їхньої академічної активності; встановлені зв'язки між мілітарним досвідом і освітніми практиками студентів-ветеранів. Л. Сокурянська, К. Батаєва і В. Бакіров за результатами проведення глибинного полуструктурованого інтерв'ю з п'ятьма ветеранами-студентами, які навчаються у харківських державних ЗВО²⁹, вивчили вплив мілітарної культури на сприйняття ветеранами комунікативного середовища університетів; ставлення студентів-ветеранів до онлайн-навчання; аксіологічний зміст освітніх практик студентів-ветеранів. Л. Сокурянська, К. Батаєва і В. Бакіров запропонували наступні рекомендації щодо оптимізації академічних позицій студентів-ветеранів: «оскільки багато ветеранів-студентів високо оцінюють колективну форму навчання з можливістю спільного обговорення конкретних навчальних завдань, необхідно використовувати на заняттях ігрові та проектні форми роботи, які передбачають колективну реалізацію завдань; оскільки ветеран(к)и-студенти володіють суперечливим набором метакогнітивних навичок (приміром, поведінкова дисциплінованість і пунктуальність поєднуються з перевагою зовнішнього контролю і моніторингу їхньої діяльності з боку статусних соціальних акторів), вони можуть не цілком ефективно навчатися в онлайн-форматі; як наслідок, доцільно здійснювати навчання ветеранів-студентів у форматі *blended learning* – змішаного навчання як в традиційному (який передбачає аудиторну роботу віч-на-віч), так і в електронному (орієнтованому на засвоєння інформації онлайн за допомогою різних електронних пристроїв) контекстах» (Sokurianska, Bataeva, & Bakirov, 2019).

Однак, в українських вищих навчальних закладах навчається менше 1 % ветеранів бойових дій на Донбасі (Mramornova, & Kharchenko, 2017, p. 110). На наш погляд, потрібно більше уваги приділяти популяризації вищої освіти серед ветеранів та розвивати університетські проекти «дружності до ветеранів». Тим

²⁹ Інтерв'ю було проведено *face-to-face* з п'ятьма студентами-ветеранами, які навчаються в державних ЗВО Харкова (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харківський національний технічний університет сільського господарства ім. Петра Василенка, Харківський національний університет внутрішніх справ, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди) у березні-квітні 2019 р.

більш, що за результатами дослідження Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, Л. Василенко, М. Звягінцевої «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя», самі ветеранки усвідомлюють необхідність перекваліфікації чи отримання нової спеціальності для того, щоб знайти цікаву роботу чи створити власний бізнес (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019, с. 83).

2. Розглянемо особливості постмілітарного транзиту ветеранів через сферу зайнятості. Як демонструють результати соціологічних досліджень, ветеран(к)и, які змогли відтворити інтегровану ідентичність після служби в армії, швидше знаходять хорошу роботу, більше заробляють, мають кращі життєві навички, хороші сімейні та професійні відносини. Навпаки, ветеран(к)и, які не змогли інтегрувати колишні та нові ідентичності, з більшою ймовірністю будуть стикатися з різними життєвими труднощами (Amiot, de la Sablonniere, Terry, & Smith, 2007; Praharso, Tear, & Cruwys, 2017). Західні соціологи вивчають різні форми габітуальних змін мілітарного досвіду. Наприклад, можливі м'які форми особистісної трансформації в напрямі наступності між військовим і цивільним професійними контекстами (приміром, надходження після демобілізації на службу в поліцію, в тюремні або охоронні організації, в яких домінує маскулінна професійна культура) (Higate, 2003). Іншою м'якою формою транзиту може стати перенавчання, отримання вищої або спеціальної технічної освіти, проходження спецкурсів на підприємствах з метою професійної (ре)адаптації. У деяких західних країнах на державному рівні розроблені спеціальні проекти, метою яких є фасилітація (ре)адаптації ветеранів (приміром, у Великобританії розроблений так званий «Корпоративний договір» (частина проекту «Договір збройних сил»), який підписали понад 900 британських компаній, що зобов'язалися сприяти професійній (ре)адаптації колишніх військовослужбовців) (Higate, 2003).

У дослідженні Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, Л. Василенко, М. Звягінцевої «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя» виявлено, що «демобілізовані жінки й чоловіки стикаються з

відсутністю можливостей працевлаштування в мирному житті; ...серед проблем, пов'язаних із працевлаштуванням, згадуються відсутність належної роботи, низька заробітна плата, непрофесіоналізм працівників служби зайнятості, нестача коштів для відкриття бізнесу і брак знань для відкриття власного бізнесу тощо» (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019, с. 9). Водночас було виявлено, що «проблем із працевлаштуванням після повернення з АТО не було у жінок, які працювали на державній службі до мобілізації, й у тих, котрі мали власний бізнес, – їхня ситуація на ринку праці була більш захищеною» (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019, с. 76).

О. Мраморнова і О. Харченко (2017) дослідили³⁰ проблеми, пов'язані зі зайнятістю чи безробіттям демобілізованих ветеранів АТО та впливом їхнього військового досвіду на трудові відносини. Як вважають авторки, успішне працевлаштування, задоволеність роботою, фінансова стабільність та поінформованість громадськості про важливість їхньої роботи – це важливі фактори успішності соціальної адаптації ветеранів. За результатами дослідження, трохи менше половини (45,6 %) респондентів проживали у власних житлових будинках, а 54,4 % проживали в орендованих житлових будинках, службових приміщеннях або у родичів. 20,4 % ветеранів АТО сказали, що вони знаходяться на межі бідності. 38,8 % заявили, що мають достатньо коштів на проживання, харчування та одяг. Третя частина розповіла, що їм достатньо грошей на все, що їм потрібно, лише 6,2 % респондентів можуть робити заощадження і жити в повному достатку.

Як з'ясували дослідниці, половина респондентів (50,4 %) продовжують служити в українській армії, 33,1 % мають роботу, 6,4 % є зареєстрованими безробітними. 4,2 % – не працюють і не мають джерел доходу, невеликий відсоток респондентів є студентами (0,8 %). Безробітні через інвалідність

³⁰ Дослідження проведено 16 квітня 2016 – 14 травня 2016 року методом телефонного опитування (N = 904 ветеранів АТО, чоловіки – 98,2 %, 1,8 % – жінки). Середній вік досліджених ветеранів – 35 років; майже половина опитаних – з вищою освітою (41,4 %), 8,3 % – бакалаври, третина (31,9 %) – з професійно-технічною освітою, 10,2 % – з середньою освітою, 1,6 % – неповною середньою освітою. Більшість респондентів (70,1 %) були одружені, 22,3 % – неодружені, 7,6 % – розлучені.

становлять 1,7 % респондентів та 1,4 % – пенсіонери за віком. Серед причин, чому ветеран(к)и АТО не працюють, позначається відсутність наявних робочих місць у місці, де вони проживають (36,3 %) і неможливість працювати через проблеми зі здоров'ям (28,1 %) (Mramornova, & Kharchenko, 2017, p. 113). Ветерани, які працюють, зайняті на посадах будівельників, механіків, техніків, зварників тощо (22,1 %); поліцейських/пожежників – (10,2 %), водіїв (10,2 %), охоронців (7,6 %); 5,6 % мають власний бізнес (індивідуальний підприємці або директора компанії) і 5,6 % займають керівні посади. Задоволення своїм робочим місцем висловили більше половини працюючих ветеранів АТО (у тому числі 29,2 % повністю задоволені і 31 % достатньо задоволені). Однак, незважаючи на високу задоволеність ветеранів АТО їхньою роботою, 34,4 % респондентів висловили бажання змінити професію (Mramornova, & Kharchenko, 2017, p.115).

Американська дослідниця Ч. Клей вивчила особливості адаптації жінок-ветеранок на робочому місці (Clay, 2017), які вміють використовувати «м'які» мілітарні навички, накопичені під час служби, у післявоєнній кар'єрі. До м'яких навичок відносяться такі особистісні якості, як соціальні навички, комунікація, лідерство та навички вирішення проблем, які можуть бути застосовані в різних професійних ситуаціях. До жорстких навичок дослідниця відносить все те, чому можна навчитися в школі та з книг, наприклад знання з математики, фізики, бухгалтерського обліку, програмування, фінансів, біології, хімії і статистики (Andrews, & Higson, 2008). Як підкреслює М. Роблес, у сучасному світі м'які навички потенційно можуть сприяти кар'єрному росту людини; вони доповнюють та посилюють жорсткі професійні навички (Robles, 2012). На думку П. Клауса (Klaus, 2010), приблизно 75 % довгострокових успіхів у роботі залежить від «м'яких навичок», тоді як лише 25 % залежить від жорстких. Відсутність здатності оцінювати власні м'які та жорсткі навички може мати довгострокові фінансові, фізичні та поведінкові наслідки, що може вплинути на процес транзиту жінок-ветеранок до професійної сфери. Як стверджує Ч. Клей, жінкам-ветеранам допомогло у професійній сфері

використання м'яких навичок, які вони розвинули в армії. Ключовими м'якими навичками є надійність; здатність справлятися з невизначеністю; здатність планувати і мислити стратегічно; можливість спілкування та взаємодії з іншими акторами наживо або через Інтернет-мережу; навички письмового та усного спілкування; творчість і впевненість у собі; і, навички самоменеджмента та тайм-менеджмента; готовність до навчання і прийняття відповідальності (Clay, 2017). Так, Д. Чікас, П. Мейден, Ч. Ох, С. Вілкокс, Д. Янг встановили, що приблизно 85 % роботодавців вважають, що ветерани «дисципліновані, добре працюють у команді, виконують організаційні зобов'язання»; 80 % стверджують, що ветерани «беруть на себе високий рівень відповідальності і мають навички створення команди» (Chicas et al, 2012, p. 3).

3. Розгляньмо третю форму постмілітарного транзиту ветеранів з армії до цивільного поля через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями).

На думку О. Орловської, О. Буряка саме родина може зіграти вирішальну роль у процесі соціальної адаптації ветеранів після повернення з лав армії (Орловська, 2016, с. 102–103; Буряк, Гіневський, & Катеруша, 2015, с. 140), оскільки ветерани мають довіру до членів родини та можуть під їхнім впливом почати змінювати поведінку та світосприйняття з метою ефективного пристосування до цивільних умов існування. Члени родини можуть перш за все здійснити психологічну допомогу ветеранам через повне прийняття їхньої особистості, готовність їх вислухати та підтримати. У дослідженні Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко, Л. Василенко, М. Звягінцевої «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя» було виявлено, що психологічна та фінансова допомога з боку членів родини ветеранок сприяла їхній адаптації до цивільних умов життя (Марценюк, Квіт, Гриценко, Василенко, & Звягінцева, 2019, с. 78).

Соціальну/сімейну підтримку, визнання з боку громадськості та ЗМІ, що стимулюють соціальні інтеракції і впливають на формування почуття приналежності групі (Amiot et al, 2007, p. 379–380), можна віднести до

«м'яких» способів впливу на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів. Так, Д. Блекберн у 2012–2016 рр. провів дослідження з використанням методу полуструктурованого інтерв'ю з 17 ветеранами збройних сил Канади, яке закінчувалося 10-хвилинним відкритим обговоренням проблем транзиту з армії до цивільного співтовариства. Учасникам було запропоновано описати проблеми, з якими вони зіткнулися після звільнення з армії, за декількома рубриками: соціальне життя, особисте життя, психічний стан, сімейне життя, фінансова сфера, здоров'я, навчання, професійна сфера. Учасники дослідження повідомили про проблеми, принаймні, в одній з чотирьох сфер – проблеми з психічним здоров'ям, в соціальній, сімейній і фінансовій сферах. Ветерани повідомили про фактори, які, на їхню думку, сприяють (ре)адаптації: на першому місці – сімейна підтримка (в основному, з боку чоловіка/жінки і/або батьків); далі були вказані підтримка з боку інших ветеранів, послуги психологів, лікарів і соціальних працівників, заняття спортом, отримання освіти, професійна кар'єра, подорожі та волонтерство; деякі згадали алкоголь (Blackburn, 2017).

Слід зазначити важливу роль соціальної підтримки ветеранів АТО/ООС в процесі соціальної (ре)адаптації. Кожна держава, в якій відбувалися бойові дії, відповідно до можливостей і рівня свого розвитку формує економічну та соціальну політику щодо захисту прав та інтересів учасників бойових дій. Важливим є формування толерантного ставлення суспільства до військовослужбовців. Як підкреслює К. Аміот, усвідомлення ветераном його/її визнання й суспільної значущості може сприяти формуванню позитивної постмілітарної ідентичності. Тому при вивченні мілітарної ідентичності ветеранів треба з'ясувати, як, на їхню думку, до них відноситься громадськість, як про них говорять в мас-медіа і, відповідно, яким чином публічний дискурс може сприяти/перешкоджати соціальній (ре)адаптації ветеранів (Amiot et al, 2007, p. 379–380). Крім того, важливу роль в процесі соціальної (ре)адаптації може зіграти інформування військовослужбовців про проблему кризи ідентичності, з якою вони можуть зіткнутися після демобілізації, а також про

способи ефективного розв'язання цієї кризи. Ветеранам необхідно усвідомити, що для успішного завершення процесу соціальної (ре)адаптації може знадобитися значна модифікація мілітарної ідентичності з метою пристосування до цивільного життя. Крім особистих зусиль необхідна також підтримка з боку держави, військових установ, місцевих громад і підприємств.

Висновки до розділу 3

У розділі представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності; систематизовано показники соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС за трьох рівнів – високому, середньому та низькому; представлено результати соціологічного дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію»; розглянуто характеристики основних контекстів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного середовища.

Представлено соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності за допомоги показників: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії, лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування служби в армії, екзистенційна оцінка армійської служби. Розрізнено три типи мілітарної ідентичності за ступенем/інтенсивністю її вираженості – стійкий, ситуативний і несформований. Вказано про необхідність вивчення впливу на формування мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС чинників: термін перебування в армії, рівень освіти, вік призову, місце проживання, мотивацію вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду.

Визначено поняття соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС: соціальна (ре)адаптація ветеранів означає процес та результат пристосування ветерана до соціального оточення після повернення з лав армії на попереднє

або нове місце проживання, показниками якого є 1) прийняття соціокультурних цінностей та норм нового середовища; 2) розміщення в освітній чи професійній сфері; 3) встановлення дружніх, романтичних або шлюбних відносин з іншими людьми, набуття членства в соціальних групах; 4) ідентифікація з новим соціальним оточенням. У дисертації йдеться про (ре)адаптацію ветеранів на мікрорівні ((ре)адаптацію ветеранів до соціального цивільного життя на особистісному рівні).

Застосовано об'єктивні та суб'єктивні показники для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів в дисертаційному дослідженні. До об'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать: наявність житла; наявність роботи; рівень доходів; рівень освіти. До суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать: задоволеність життям; задоволеність професійною діяльністю; задоволеність житловими умовами та доходами; оцінка життєвої ситуації; почуття приналежності (емоційна прив'язаність) до місця проживання (у цивільному середовищі).

Розрізнено високий, середній та низький рівні соціальної адаптації. Про високий рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як задоволеність своїм життям/доходом/житлом/роботою/ставленням суспільства до ветерана; позитивний настрій; почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як наявність родини та стабільність відносин з нею; наявність роботи та доходів, яких вистачає на життя; наявність житла; освіченість чи прагнення отримати освіту.

Про низький рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як незадоволеність життям/доходом/житлом/роботою; незадоволеність ставленням суспільства до ветерана; песимістичний настрій; слабе почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як труднощі в працевлаштуванні або відсутність роботи; низькі доходи; відсутність власного житла; відсутність родини або стабільних

відносин з партнером/кою; неосвіченість або незадоволеність отриманою освітою.

До середнього рівня соціальної адаптації ветеранів слід віднести «змішаний» тип пристосування (наявні ознаки як високого, так й низького рівнів адаптованості) та «помірний» тип пристосування (суб'єктивні та об'єктивні показники адаптованості представлені на середньому рівні).

Представлено результати соціологічного дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію». Виокремлені три групи ветеранів АТО/ООС, які розрізняються за формою мілітарної ідентичності – стійкої, ситуативної та несформованої. Стійка мілітарна ідентичність ветерана є результатом соціальної та емоційної ідентифікації військовослужбовця із армійським персоналом та мілітарною культурою, що спричиняє демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Ситуативний тип мілітарної ідентичності характеризується «змішаною» формою ідентифікації як з армією, так і з різними цивільними соціальними групами, причому кожна з цих форм ідентифікації може актуалізуватися залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю або слабкою формою прихильності армійському досвіду, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними соціальними групами. Виявлено 35,3 % ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, 46,7 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом та 18 % – із несформованим типом мілітарної ідентичності.

Доведено, що на формування стійкого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС має вплив наявність ідеалістичної мотивації добровільного вступу до лав армії (заради захисту Батьківщини, підтримки близьких серед військовослужбовців, реалізації мрії служити в армії); молодий вік рекрутизації (18–22 років); тривалий термін (більше року) перебування у зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм; відсутність власної родини та дітей.

Зазначено, що на формування ситуативного типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); середній термін перебування у зоні бойових дій (від півроку); неінтенсивний досвід «зустрічі зі смертю»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Акцентовано, що на формування несформованого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають певний вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); невеликий термін перебування в зоні бойових дій (або в армії) (до одного року); незначний досвід «експозиції смерті»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Встановлено, що найбільший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають такі показники: «наявність травматичного бойового досвіду» ($r = 0,609$; $\rho = 0,632$), «термін перебування в зоні бойових дій» ($r = 0,498$; $\rho = 0,506$), «вік призову» ($r = 0,334$; $\rho = 0,380$), «наявність/відсутність власної родини» ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Серед різних видів травматичного досвіду найбільш значний вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС надають «досвід смерті товаришів» ($r = 0,472$; $\rho = 0,465$), «участь у бойових діях» ($r = 0,456$; $\rho = 0,494$), «потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя» ($r = 0,385$; $\rho = 0,419$), «досвід смерті противників» ($r = 0,381$; $\rho = 0,363$); найменший – «досвід власних поранень» ($r = 0,287$; $\rho = 0,284$), «досвід смерті цивільного населення» ($r = 0,285$; $\rho = 0,328$). Серед усіх показників найменший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають: «рівень освіти» ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$), «наявність дітей» ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$).

Проаналізовано, як різні типи мілітарної ідентичності впливають на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС. Були виявлені такі рівні соціальної адаптованості а) серед ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності: 76 % слабо адаптувалися, 22 % – на середньому рівні,

2 % – на високому; б) серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності: 11 % слабо адаптувалися, 59 % – на середньому рівні, 30 % – на високому; в) серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності: 7 % слабо адаптувалися, 21 % – на середньому рівні, 72 % – на високому. Зроблено висновок, що а) ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності мають низький рівень соціальної адаптованості до цивільного життя; б) ветеран(к)и АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно середній рівень соціальної адаптованості до цивільного життя; в) ветеран(к)и АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності мають переважно високий рівень соціальної адаптованості до цивільного життя.

Проведено кореляційний лінійний аналіз Пірсона та кореляційний ранговий аналіз Спірмена для виявлення того, як впливає тип мілітарної ідентичності на соціальну адаптованість ветеранів АТО/ООС. Отримано достатньо високі коефіцієнти кореляції ($r = -0,590$; $\rho = -0,617$); оскільки коефіцієнти кореляції негативні, це означає, що підвищення рівня мілітарної ідентичності дійсно корелює зі зниженням рівня соціальної адаптації.

Продемонстровано, що стійка мілітарна ідентичність співвідноситься з феноменом альтернації (П. Бергер і Т. Лукман) або радикального перетворення особистості військовослужбовця, умовою якого стає, по-перше, сильна емоційна ідентифікація з армійським персоналом, а, по-друге, демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Показано, що на процес альтернації (глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури) впливає раннє рекрутування військовослужбовців (у 18–22 років) внаслідок того, що в цьому віці процес формування ідентичності ще продовжується та можливим є переформатування комплексу соціальних ідентифікацій актора під впливом мілітарної культури. Певну дистанційованість від родичів розглянуто як один з проявів альтернації ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної

ідентичності, які сприймають військових друзів як справжніх братів та цінують відносини з ними вище за відносини з родичами.

Розглянуті особливості соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного життя з використанням концепції транзиту Н. Шлоссберг. Виявлено специфіку трьох основних контекстів соціальної (ре)адаптації військовослужбовців до цивільного середовища: а) транзиту через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзиту через сферу зайнятості; в) транзиту через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями).

Основні положення другого розділу дисертації викладені в публікаціях автора (Артеменко, 2017а; Артеменко, 2017б; Артеменко, 2017с; Артеменко, 2018а; Артеменко, & Батаєва, 2018е; Артеменко, 2018g; Артеменко, 2018i; Артеменко, & Батаєва, 2019с; Артеменко, 2019d; Artemenko, 2020a; Artemenko, & Bataeva, 2020b).

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Здійснене нами дослідження довело, що існує взаємозв'язок між формами мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС (стійкою, ситуативною та несформованою) та різним ступенем їхньої соціальної (ре)адаптації. На підставі вирішення наукового завдання та досягнення мети дослідження отримано такі результати.

Для того, щоб визначити місце концепції мілітарної ідентичності в теоретичному полі класичної та сучасної соціології, були розглянуті основні концепції військової соціології, поділені за темпоральним критерієм та проаналізовані в контексті класичної, модерністської та постмодерністської теорій. Найбільш відомі класичні військові концепції були запропоновані Г. Спенсером (порівняння військового і індустріального суспільства), М. Вебером (теорія взаємин між армією і державою) і Е. Дюркгеймом (концепція альтруїстичних самогубств військовослужбовців). У модерністських або сучасних військових концепціях С. Стауффера, М. Яновітца, С. Хантінгтона, Ч. Р. Міллса, Ч. Тіллі, Е. Гідденса проаналізовано проблеми макрорівня (відносини між державою і армією) та мікрорівня (формування специфічного «військового духу» у солдатів). У постмодерністській концепції Ч. Москоса виявлено особливості функціонування армії в ситуації постмодернізму; у теорії Ж. Бодріяра особливу увагу приділено проблемі конструювання образу війни в свідомості людей, що здійснюється мас-медіа; З. Бауман розкрив проблему маніпулювання державою збройними силами в ідеологічних цілях з використанням вискоелективної бюрократії як продукту сучасності.

Відзначено, що за темпоральним критерієм концепцію мілітарної ідентичності слід віднести до модерністського та постмодерністського етапів у розвитку військової соціології, коли у загальній соціологічній теорії та у соціальній психології почали розробляти концепт соціальної та особистісної ідентичності.

Запропоновано визначення поняття «ветеран АТО/ООС»: ветеран АТО/ООС – це військовослужбовець, який брав участь в антитерористичній операції (АТО) чи операції об'єднаних сил (ООС), захищав територіальну цілісність України та був демобілізований у зв'язку із закінченням терміну служби або за станом здоров'я в незалежності від терміну проходження служби та роду військ.

Для виявлення специфічних особливостей концепту мілітарної ідентичності були розглянуті характеристики родового поняття – соціальної ідентичності, що означає результат процесу соціальної ідентифікації людини з різноманітними соціальними групами.

Визначено поняття мілітарної ідентичності: мілітарна ідентичність – це результат соціальної ідентифікації актора з армією чи військовими групами, який є наслідком інтерналізації цінностей і норм, прийнятих в армійському/мілітарному полі. Акцентовано, що мілітарну ідентичність доцільно вивчати з використанням діяльнісного підходу, оскільки вона формується в процесі здійснення специфічних військових практик, таких як участь у військових операціях, щоденні фізичні тренування, розвиток військових навичок.

Концепт мілітарної ідентичності тісно пов'язаний з поняттями двох транзитів – переходу з цивільного життя до армійського поля (після військової мобілізації або добровільного вступу до лав збройних сил) і зворотного переходу з армії до цивільного поля (після демобілізації або звільнення за станом здоров'я). Якщо перший транзит передбачає формування мілітарної ідентичності, то другий транзит співвідноситься з феноменом постмілітарної ідентичності. З метою виявлення специфіки транзитів мілітарної ідентичності їхню природу розглянуто в контексті теорій альтернації П. Бергера і Т. Лукмана, габітусу П. Бурдьє, «того, хто повертається додому» А. Шюца і «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана.

За умов теорії П. Бергера і Т. Лукмана розрізнено два модуси мілітарної ідентичності – слабку форму (що співвідноситься з частковою вторинною

соціалізацією в армійському полі) і сильну форму (що співвідноситься з альтернацією, яка супроводжується формуванням «базисного світу» нового соціального оточення і дистанціюванням від минулого). Мілітарна ідентичність, яка сформувалася в ситуації альтернативі, може бути пов'язана з утрудненою соціальною (ре)адаптацією актора після демобілізації, тоді як мілітарна ідентичність, що виникла під час рутинної вторинної соціалізації, може не супроводжуватися особистісною трансформацією актора. У контексті теорії П. Бурдьє транзит мілітарної ідентичності співвідноситься з концептом габітусу. Мілітарний габітус, який сформувався під час служби в армії, може зіткнутися з цивільним соціокультурним контекстом під час транзиту військовослужбовця з армії до цивільного поля, результатом чого може стати формування постмілітарного габітусу ветерана. В теорії «культурного шоку» К. Оберга і Б. Бергмана транзит мілітарної ідентичності співвідноситься зі станом соціальної дезорієнтації особистості в ситуації раптового занурення до невідомого армійського культурного контексту. За допомоги теорії А. Шютца проаналізовано «другий» транзит мілітарної ідентичності (з армії до цивільного поля), коли колишні військовослужбовці стикаються з проблемою невідповідності систем релевантності, актуальних в армійському і цивільному середовищах, що може привести до ретардації інтеграційного процесу.

Розглянуто гендерні аспекти мілітарної ідентичності з акцентом на специфічних особливостях військового досвіду жінок-ветеранок АТО/ООС. З'ясовано, що наявність сім'ї та дітей сприяє процесові (ре)адаптації жінок після повернення з армії; мілітарний досвід жінок-військовослужбовців впливає на переоцінку важливості традиційних цінностей життя та здоров'я; тривалість перебування у збройних силах та зоні бойових дій спричиняє ідентифікацію жінок із армією та посилює їхнє бажання присвятити життя військовій кар'єрі.

Представлено та апробовано соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності за допомоги показників: спрямованість ідентифікації, прихильність мілітарному досвіду, сила зв'язку і сила відторгнення від армії,

лояльність до мілітарної культури, здійснення військових практик, сприйняття армії як сім'ї або як професійної організації, емоційна прив'язаність до армії, мотиваційне обґрунтування служби в армії, екзистенційна оцінка армійської служби. Розрізнено три типи мілітарної ідентичності за ступенем/інтенсивністю її вираженості – стійкий, ситуативний і несформований. Стійка мілітарна ідентичність ветерана є результатом соціальної та емоційної ідентифікації військовослужбовця із армійським персоналом та мілітарною культурою, що спричиняє демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Ситуативний тип мілітарної ідентичності характеризується «змішаною» формою ідентифікації як з армією, так і з різними цивільними соціальними групами, причому кожна з цих форм ідентифікації може актуалізуватися залежно від контексту/ситуації. Несформований тип мілітарної ідентичності характеризується відсутністю або слабкою формою прихильності армійському досвіду, а також сильною ідентифікацією ветерана з різними цивільними соціальними групами.

Визначено поняття соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС: соціальна (ре)адаптація ветеранів означає процес та результат пристосування ветерана до соціального оточення після повернення з лав армії на попереднє або нове місце проживання, показниками якого є 1) прийняття соціокультурних цінностей та норм нового середовища; 2) розміщення в освітній чи професійній сфері; 3) встановлення дружніх, романтичних або шлюбних відносин з іншими людьми, набуття членства в соціальних групах; 4) ідентифікація з новим соціальним оточенням. У дисертації йдеться про (ре)адаптацію ветеранів на мікрорівні ((ре)адаптацію ветеранів до соціального цивільного життя на особистісному рівні).

Для вимірювання рівнів соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС в дисертаційному дослідженні застосовані об'єктивні та суб'єктивні показники. До об'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать: наявність житла; наявність роботи; рівень доходів; рівень освіти. До

суб'єктивних показників соціальної адаптованості ветеранів належать: задоволеність життям; задоволеність професійною діяльністю; задоволеність житловими умовами та доходами; оцінка життєвої ситуації; почуття приналежності (емоційна прив'язаність) до місця проживання (у цивільному середовищі).

Відповідно до цих ознак розрізнено високий, середній та низький рівні соціальної адаптації. Про високий рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як задоволеність своїм життям/доходом/житлом/роботою/ставленням суспільства до ветерана; позитивний настрій; почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як наявність родини та стабільність відносин з нею; наявність роботи та доходів, яких вистачає на життя; наявність житла; освіченість чи прагнення отримати освіту. Про низький рівень соціальної адаптації ветерана свідчать: 1) суб'єктивні показники, такі як незадоволеність життям/доходом/житлом/роботою; незадоволеність ставленням суспільства до ветерана; песимістичний настрій; слабе почуття приналежності до цивільного оточення; 2) об'єктивні показники, такі як труднощі в працевлаштуванні або відсутність роботи; низькі доходи; відсутність власного житла; відсутність родини або стабільних відносин з партнером/кою; неосвіченість або незадоволеність отриманою освітою. До середнього рівня соціальної адаптації ветеранів слід віднести «змішаний» тип пристосування (наявні ознаки як високого, так й низького рівнів адаптованості) та «помірний» тип пристосування (суб'єктивні та об'єктивні показники адаптованості представлені на середньому рівні).

Представлено результати соціологічного дослідження «Вплив мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС на їхню соціальну адаптацію». Виокремлені три групи ветеранів АТО/ООС, які розрізняються за формою мілітарної ідентичності – стійкою, ситуативною та несформованою. Виявлено 35,3 % ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, 46,7 % ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом та 18 % – із несформованим типом мілітарної

ідентичності. Вивчено вплив на формування різних типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС чинників: термін перебування в армії, рівень освіти, вік призову, місце проживання, мотивацію вступу до армії, сімейний стан і наявність травматичного бойового досвіду.

За результатами дослідження доведено, що а) на формування стійкого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС має вплив наявність ідеалістичної мотивації добровільного вступу до лав армії (заради захисту Батьківщини, підтримки близьких серед військовослужбовців, реалізації мрії служити в армії); молодий вік рекрутизації (18–22 років); тривалий термін (більше року) перебування у зоні бойових дій; інтенсивний травматичний бойовий досвід «експозиції смерті» та власних поранень/травм; відсутність власної родини та дітей; б) на формування ситуативного типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); середній термін перебування у зоні бойових дій (від півроку); неінтенсивний досвід «зустрічі зі смертю»; перебування у шлюбі та наявність дітей; в) на продукування несформованого типу мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають певний вплив: прагматичні мотиви добровільного вступу до армії або вступ до армії під час мобілізації; соціально зрілий вік рекрутування (від 23 до 46 років); невеликий термін перебування в зоні бойових дій (або в армії) (до одного року); незначний досвід «експозиції смерті»; перебування у шлюбі та наявність дітей.

Встановлено, що найбільший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають такі показники: «наявність травматичного бойового досвіду» ($r = 0,609$; $\rho = 0,632$), «термін перебування в зоні бойових дій» ($r = 0,498$; $\rho = 0,506$), «вік призову» ($r = 0,334$; $\rho = 0,380$), «наявність/відсутність власної родини» ($r = -0,323$; $\rho = -0,353$). Серед різних видів травматичного досвіду найбільш значний вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС надають «досвід смерті товаришів» ($r = 0,472$; $\rho = 0,465$), «участь у бойових діях» ($r = 0,456$; $\rho = 0,494$),

«потрапляння у критичні ситуації із загрозою для життя» ($r = 0,385$; $\rho = 0,419$), «досвід смерті противників» ($r = 0,381$; $\rho = 0,363$); найменший – «досвід власних поранень» ($r = 0,287$; $\rho = 0,284$), «досвід смерті цивільного населення» ($r = 0,285$; $\rho = 0,328$). Серед усіх показників найменший вплив на формування типів мілітарної ідентичності ветеранів АТО/ООС мають: «рівень освіти» ($r = -0,141$; $\rho = -0,186$), «наявність дітей» ($r = -0,281$; $\rho = -0,301$).

Проаналізовано, як різні типи мілітарної ідентичності впливають на процес соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС. Були виявлені такі рівні соціальної адаптованості а) серед ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності: 76 % слабо адаптувалися, 22 % – на середньому рівні, 2 % – на високому; б) серед ветеранів АТО/ООС із ситуативним типом мілітарної ідентичності: 11 % слабо адаптувалися, 59 % – на середньому рівні, 30 % – на високому; в) серед ветеранів АТО/ООС із несформованим типом мілітарної ідентичності: 7 % слабо адаптувалися, 21 % – на середньому рівні, 72 % – на високому. Зроблено висновок, що а) ветеран(к)и АТО/ООС зі стійким типом мілітарної ідентичності мають низький рівень соціальної адаптованості до цивільного життя; б) ветеран(к)и АТО/ООС зі ситуативним типом мілітарної ідентичності мають переважно середній рівень соціальної адаптованості до цивільного життя; в) ветеран(к)и АТО/ООС зі несформованим типом мілітарної ідентичності мають переважно високий рівень соціальної адаптованості до цивільного життя.

За допомоги кореляційного лінійного аналізу Пірсона та кореляційного рангового аналізу Спірмена було з'ясовано, як впливає тип мілітарної ідентичності на соціальну адаптованість ветеранів АТО/ООС. Отримано коефіцієнти кореляції ($r = -0,590$; $\rho = -0,617$); оскільки коефіцієнти кореляції негативні, це означає, що підвищення рівня мілітарної ідентичності дійсно корелює зі зниженням рівня соціальної адаптації.

Продемонстровано, що стійка мілітарна ідентичність співвідноситься з феноменом альтернативності (П. Бергер і Т. Лукман) або радикального перетворення особистості військовослужбовця, умовою якого стає, по-перше, сильна

емоційна ідентифікація з армійським персоналом, а, по-друге, демонтаж попередньої структури суб'єктивної реальності індивіда, яка сформувалася до призову в армію. Показано, що на процес альтернації (глибинної вторинної соціалізації із засвоєнням цінностей мілітарної культури) впливає раннє рекрутування військовослужбовців (у 18–22 років) внаслідок того, що в цьому віці процес формування ідентичності ще продовжується та можливим є переформатування комплексу соціальних ідентифікацій актора під впливом мілітарної культури. Певну дистанційованість від родичів розглянуто як один з проявів альтернації ветеранів АТО/ООС із стійким типом мілітарної ідентичності, які сприймають військових друзів як справжніх братів та цінують відносини з ними вище за відносини з родичами.

Розглянуті особливості соціальної (ре)адаптації ветеранів АТО/ООС до цивільного життя з використанням концепції транзиту Н. Шлоссберг. Виявлено специфіку трьох основних контекстів соціальної (ре)адаптації військовослужбовців до цивільного середовища: а) транзиту через вищу чи професійно-технічну освіту; б) транзиту через сферу зайнятості; в) транзиту через створення/підтримання соціальних контактів зі «значущими іншими» (членами родини, друзями).

В подальших дослідженнях необхідно провести порівняльний аналіз процесу формування мілітарної ідентичності у чоловіків та жінок-військовослужбовців та характеристик їхньої соціальної (ре)адаптації; з'ясувати, чи існує певний зв'язок між різними формами мілітарної ідентичності та девіантними проявами у поведінці ветеранів АТО/ООС; дослідити, які ціннісні орієнтації є пріоритетними у ветеранів з різними формами мілітарної ідентичності.

Результати роботи впроваджено в Департаменті праці, соціальної та сімейної політики Житомирської обласної державної адміністрації в сфері соціальної роботи з ветеранами АТО/ООС. Зокрема, на практиці застосовується методика виявлення рівня соціальної адаптації ветеранів до цивільного середовища з використанням об'єктивних та суб'єктивних

показників, а також методика вимірювання рівня мілітарної ідентичності ветеранів (див. Додаток В).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адаев, А. И., & Соловьев, И. В. (2004). *Социальная адаптация военнослужащих, увольняемых с военной службы: учебно-методические материалы по курсу*. Москва: Министерство обороны Российской Федерации.
- Антонова, Н. В. (1996). Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии, 1*, 131–143.
- Арас, Дж. (2003). *Терроризм вчера, сегодня и навеки*. Баку: SADA.
- Арбеніна, В. Л., & Сокурянська, Л. Г. (2012). Сутність, прояви та чинники формування громадянської ідентичності українського студентства. *Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія*. Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Артеменко, А. (2018а). Смыслоразностная ориентация образования как ценность самореализации военнослужащих. Смыслоразностные ориентиры образования: на стыке философского и социологического анализа: [монография] / под общ. ред. Е. А. Подольской. Харьков: Изд-во НУА. С.159–173.
- Артеменко, А. (2018b). Транзит мілітарної ідентичності в контексті соціальної феноменології. *Габітус, 7*, 7–10.
- Артеменко, А. & Батаева, Е. (2018с). Концепт милитарной идентичности в современной социологии. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 40*, 29–35.
- Артеменко, А. & Батаева, Е. (2018d). Концептуалізація транзита милитарної ідентичності в сучасній соціології. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право», 3(39)*, 19–26.

- Артеменко, А. & Батаева, Е. (2018e). Методические аспекты измерения военной идентичности. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 32–42.
- Артеменко, А. (2019a). Військові дослідження в оптиці соціології. *Габітус*, 10, 7–12.
- Артеменко, А. (2017a, жовтень). Процес інтеграції військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій у сучасному суспільстві. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання*. Тези доповідей та виступів учасників III конгресу Соціологічної асоціації України, 235–236.
- Артеменко, А. (2017b, грудень). Основні напрямки реабілітації учасників бойових дій. *Підтримка і реабілітація учасників АТО в Україні: досвід і перспективи*. Тези доповідей та виступів учасників II Всеукраїнської науково-практичної конференції, 9–12.
- Артеменко, А. (2017c, березень). Соціальна адаптація військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій. *Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах*. Тези доповідей та виступів учасників Міжнародної науково-практичної конференції, 77–79.
- Артеменко, А. (2018g, квітень). Основні ризики отримання освіти військовослужбовцями, які повернулися після бойових дій. *Риски кар'єрно-професійного старту в висококонфліктній середі: загальне і особливе*. матеріали XXV науково-теоретичної конференції молодих учених, 55–58.
- Артеменко, А. (2018h, жовтень). Поняття транзиту військової ідентичності в контексті теорії А. Шютца. *Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук*. матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 74–76.
- Артеменко, А. (2019b, березень). Классификационный анализ военных исследований в современной академической социологии. *Соціологія у (пост)сучасності*: збірник тез доповідей XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених, 15–16.

- Артеменко, А., Батаєва, К. В. (2019с, березень). Соціальна реадаптація ветеранів бойових дій в українському суспільстві. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 18–20.
- Артеменко, А. (2019d, квітень). Практики соціального партнерства між вишами і ветеранами бойових дій в українському суспільстві. *Проблеми та перспективи соціального партнерства світу університету: погляд молодих викладачів*: програма і матеріали XXVI наук.-теорет. конф. молодих вчених, 60–62.
- Артеменко, А. (2019е, листопад). Мілітарна ідентичність жінок-військовослужбовців. *Молодь: освіта, наука, духовність*: Мат-ли XVI Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених, 336–337.
- Artemenko, A. (2020a). The concept of “veteran” in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal*, 1(48), 68–71.
- Artemenko, A., Bataeva, E. (2020b). Methodological aspects of measuring levels of veterans’ social adaptation. *Technium Social Sciences Journal*, 14(1), 655–660.
- Артеменко, А. (2018i). Інтеграція військовослужбовців з інвалідністю після повернення із зони бойових дій в освітнє середовище вищого навчального закладу. *Вчені записки ХГУ «НУА»*, 24, 199–205.
- Бауман, З. (2010). *Актуальность холокоста*. Москва: Издательство «Европа».
- Бауман, З. (2014). От паломника к туристу. *Социологический журнал*, 4, 133–154. Отримано з <http://jour.isras.ru>.
- Белова, А. Ю. (2004). *Психологическое сопровождение социальной адаптации военнослужащих, уволенных в запас, и членов их семей*: автореф. дис.канд. псих. наук по спец-ти 19.00.05. Тверь, 13. Отримано з <http://www.dissercat.com/content/psikhologicheskoe-soprovozhdenie-sotsialnoi-adaptatsii-voennosluzhashchikh-uvolennykh-v-zapa>.

- Бергер, П., & Лукман, Т. (1995). *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания*. Москва: Медиум.
- Бодрийяр, Ж. (2016). *Дух терроризма. Войны в заливе не было*. Москва: РИПОЛ классик.
- Брубейкер, Р., & Купер, Ф. (2010). *За пределами идентичности. Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма*. Москва: Новое издательство.
- Буковська, О. О. (2015). Психологічна допомога сім'ям військовослужбовців, які повертаються із зони бойових дій. *Вісник*, 128, 29–32.
- Бурдьє, П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 1, 2. Отримано з <http://www.old.jourssa.ru>.
- Бурдьє, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя; Москва: Институт экспериментальной социологии.
- Буряк, О., & Гіневський М. (2014). Соціальна адаптація армії України до нових умов існування. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 4(41), 160–166.
- Буряк, О. О., Гіневський, М.І., & Катеруша, Г.Л. (2015). Шляхи та методи реабілітації осіб з «військовим синдромом» та посттравматичним стресовим розладом. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*, 3, 137–141.
- В ООН подсчитали число жертв войны на Донбассе (2020, березень). *Факти*. Отримано з <https://fakty.ua/324443-v-oon-podschitali-chislo-zhertv-voyny-na-donbasse>.
- В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій (2019, вересень). *Укрінформ*. Отримано з <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2782328-v-ukraini-majze-370-tisac-ucasnikiv-bojovih-dij.html>.
- Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. Москва: Прогресс.
- Величко, С. (2004). *Адаптационный потенциал военнослужащих в психологической подготовке к гражданской жизни*: автореф. дис. ... канд. псих. наук по спец-ти 19.00.07. Таганрог, 18. Отримано з

- <http://www.dissercat.com/content/adaptatsionnyi-potentsial-voennosluzhashchikh-v-psikhologicheskoi-podgotovke-k-grazhdanskoi>.
- Вишняков, О. (2015, серпень). *Україна і Ізраїль. Жінки на війні*. Отримано з http://consulukraine.blogspot.co.il/2015/08/blogpost_20.html.
- Военную службу в украинской армии проходят почти 25 тыс. женщин, из них более 3 тыс. – на офицерских должностях (2018, березень). *Цензор.нет*. Отримано з <https://sensor.net.ua>.
- Воропай, Т. (2000). Идентичность в социальной антропологии Д. Келлнера. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2, 43–50.
- Голиков, А. (2015). Идентичности (без?) знаниевых оснований: беседа с Роджерсом Брубейкером. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, 1148, 34, 9–14.
- Голиков, А. (2015). Идентичность в структуре знания о социальном: эвристические возможности и методологические. *Молодий вчений*, 2(6), 457–461. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2015_2%286%29__116.
- Голиков, О. (2014). Евристичні можливості соціології знання в аналізі ідентичностей: від топології до типології. *Український соціологічний журнал*, (1–2), 37–47. Отримано з <https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/4389>.
- Гончарова, М. (2015). Роль мови у формуванні різновидів ідентичностей. *Мова і суспільство*, 6, 60–69.
- Гофман, И. (2011). Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. *Стигма и социальная идентичность. Контроль над информацией и социальная идентичность*. Отримано з <https://www.hse.ru>.
- Гузенко, І. М. (2017, травень). Екстремальні психічні стани військовослужбовців у бойових умовах. *Особистість в екстремальних умовах. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 12–14.

- Гуменна, М. В. (2017, травень). Екстремальні ситуації як психологічний фактор впливу на військовослужбовців. *Особистість в екстремальних умовах. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 14–16.
- Даниленко, О. (2018). Інтерпретація ідей А. Шюца при дослідженні ситуації солдата, який повертається додому, в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 1*, 118–133.
- Данильченко, С. А., Кадыров, Р.В., & Кулешов, В.Е. (2007). *Отношение к смерти и бессмертию на войне*: монографія. Владивосток: ТОВМИ им. С.О. Макарова.
- Дробижева, Л., & Головаха, Е. (2007). Национально-гражданские идентичности: опыт России и Украины в период трансформации. Киев, 15–20.
- Дробижева, Л., & Рыжова, С. (2015). Гражданская и этническая идентичность и образ желаемого государства в России. *Полис. Политические исследования, 5*, 9–24.
- Дюркгейм, Э. (1990). *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва: Наука.
- Дюркгейм, Э. (1994). *Самоубийство: Социологический этюд*. Москва: Мысль.
Отримано з <http://univer.nuczu.edu.ua>.
- Женщины в армии: ВСУ и мировой опыт (2016, февраль). *Сегодня.юа*.
Отримано з <https://www.segodnya.ua/ukraine/zhenshchiny-v-armii-vsui-i-mirovoyo-opyt-689801.html>.
- Жертвы войны на востоке Украины (инфографика) (2020, березень). Отримано з <https://www.dw.com/ru/жертвы-войны-на-востоке-украины-инфографика/a-51469181>.
- Жінок в українській армії вже понад 20% (2019, грудень). *Укрінформ*.
Отримано з <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2839911-zinok-v-ukrainskij-armii-vze-ponad-20-minoboroni.html>.

- Закон України «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ, ветеранів Національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» (2018, серпень). Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/203/98-вр#Text>.
- Захарова, О. В. (2010). Социальная идентификация и социальная идентичность в изменяющемся обществе. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та.
- Знанецкий, Ф. (1996). Исходные данные социологии. Американская социологическая мысль. Москва.
- Иващенко, А. (2016). *Социальная интеграция уволенных военнослужащих в период реформы вооруженных сил Российской Федерации (2008-2020 гг.): диссертация ... кандидата социологических наук по спец-ти 22.00.04.* Доступ через <http://www.dslib.net>.
- Інформація щодо надання статусу учасника бойових дій (2019, липень). Отримано з <http://dsvv.gov.ua/dostup-do-publichnoji-informatsiji/informatsiya-schodo-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.
- История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. (2001). [под общ. ред. Осипова Г.В.]; Москва: Норма (Издательская группа Норма – Инфра-М).
- Калагин, Ю. (2014). Эволюция военно-социологических исследований на постсоветском пространстве за период 1993–2013 годы. *Грани, 1*, 18–23.
- Кастано, Э., Лейднер, Б., & Славута, П. (2008). Процессы социальной идентификации, групповая динамика и поведение комбатантов. *Международный журнал Красного Креста, 90*, 870, 69–87.
- Кількість жінок у нашому війську за десять років збільшилась у 15 разів (2019, вересень). Отримано з: <https://www.mil.gov.ua/news>.
- Кондюкова, В. В., & Слюсар, І. М. (2013). *Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців силових структур, звільнених у запас: навчально-методичний посібник.* Київ: Гнозіс.

- Кононов, И. (2015). Кризис и война как травматические события в биографиях жителей Донбасса. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць*, 21, 143–156.
- Кононов, И. (2017). Мировая гибридная война или буржуазный бланкизм? Эссе памяти концепта гибридной войны. Пусть покоится с миром. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 39, 146–153.
- Кононов, И. (2018). Понятие цивилизации в научных, идеологических и повседневных дискурсивных практиках военного времени в Украине. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 4, 14–28.
- Корель, Л. (2005). *Социология адаптаций: Вопросы теории, методологии и методики*. Новосибирск: Наука.
- Корчемний, П. А. (2010). *Військова психологія: методологія, теорія, практика*. Издательство: Воениздат.
- Костенко, Н. (2001). Культурные идентичности: превращения и признания. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 69–88.
- Кулагин, В. (2007). *Международная безопасность: Учебное пособие для студентов вузов*. Москва: Аспект Пресс.
- Луман, Н. (1994). Понятие риска. *Thesis*, 5. Отримано з riskprom.ru/publ/38-1-0-222.
- Макеев, С. А. (1999). Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 9–14.
- Макеев, С., Оксамитная, С., & Швачко, Е. (1996). Социальные идентификации и идентичности. Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

- Марценюк, Т., Гриценко, Г., Квіт, А., & Берлінська, М. (2016). *«Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження)*. Київ: Український жіночий фонд.
- Марценюк, Т., Квіт, А., Гриценко, Г., Василенко, Л., & Звягінцева, М. (2019). *«Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветераном до мирного життя (соціологічне дослідження)*. Отримано з <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/16608>.
- Марценюк, Т., Гриценко, Г., Квіт, А., & Берлінська, М. (2018). Интеграция женщин в вооруженные силы: перспективы и проблемы украинского общества. *Laboratorium: Журнал социальных исследований*, 2, 13–33.
- Мелконян, М. (2001). *Социальная адаптация военнослужащих, увольняемых в запас в процессе реформирования армии*: автореф. дис. ...канд. соц. наук по спец-ти 22.00.04. Улан-Удэ, 8. Отримано з <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-adaptatsiya-voennosluzhashchikh-uvolnyaemykh-v-zapas-v-protssesse-reformirovaniya>.
- Мертон, Р. (2006). *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ: АСТ – Москва: Хранитель.
- Методичні рекомендації щодо соціально-психологічної адаптації демобілізованих учасників антитерористичної операції (АТО) та їх сімей. Отримано з <http://dsznzoda.gov.ua>.
- Микляева, А. В., & Румянцева, П. В. (2008). *Социальная идентичность личности: содержание, структура, механизмы формирования: монография*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена. Отримано з http://www.humanpsy.ru/miklyaeva/soc_ident_02.
- Миллс, Ч. Р. (1959). *Властвующая элита*. Москва: Изд-во иностранной лит-ры.
- Михайлов, Ю. Я. (2005). *Особенности социальной адаптации бывших военнослужащих и членов их семей к условиям гражданской среды*: автореф. дис. ...канд. соц. наук по спец-ти 22.00.04. Москва, 19. Отримано з <http://cheloveknauka.com/osobennosti-sotsialnoy-adaptatsii>

byvshih-voennosluzhaschih-i-chlenov-ih-semey-k-usloviyam-grazhdanskoj-sredy.

Мусієздов, О. (2008). Феномен міської ідентичності у контексті соціологічного аналізу. *Схід/Захід*, 9–10, 115–126.

Мусієздов, А. (2013). Социологическая концепция городской идентичности. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина.

Мушкевич, М. І. (ред.) (2016). Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям. Колективна монографія. Луцьк: Вежа-Друк.

Насиновский, В. Е. (1996). Вооружённые конфликты: поиск решений. М.: Объединённая редакция МВД РФ.

Овчаренко, Ю. О. (1998). Проблеми самосвідомості особистості в системі професійної діяльності військових. *Наука і освіта*, 5 – 6, 69–71.

Орловська, О. (2016). Психологічні чинники сімейної адаптації учасників бойових дій. *Актуальні проблеми психології*, 1, 54, 100-105.

Освіта як соціальний інститут Отримано з <http://textbooks.net.ua/content/view/5341>.

Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс.

Парк, Р. (2002). *Теоретическая социология: Антология*. Москва: Книжный дом «Университет».

Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків під час проходження військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях (2018). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 44, ст. 353. Отримано з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2523-viii>.

Психологічна допомога учасникам АТО та їх сім'ям: колективна монографія. (2016). Луцьк: Вежа-Друк. Отримано з URL: <https://www.twirpx.com/file/2304557>.

Постанова КМУ № 413 від 20.08.2014. Про затвердження Порядку надання статусу учасника бойових дій. Отримано з URL:

- <https://dsvv.gov.ua/novyny/ato/postanova-kmu-413-vid-20-08-2014-pro-zatverdzhennya-poryadku-nadannya-statusu-uchasnyka-bojovyh-dij.html>.
- Про нову редакцію воєнної доктрини України. (2015). Отримано з URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#n2>
- Резнік, О., Козловський, О. (2020). Методологічні аспекти дослідження детермінант ставлення громадян до державної влади. *Український соціум*, 2(73), 46–58.
- Рубцов, В. (2011). Актуальные проблемы социальной адаптации военнослужащих и членов их семей. Киев: Международный фонд социальной адаптации. Отримано з URL: <https://www.twirpx.com/file/1491056>.
- Ручка, А. (2002). *Орієнтири концептуалізації ідентичності. Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ручка, А., & Наумова, М. (2013). *Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ: ІС НАНУ.
- Рущенко, І. П. (2016). Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 37, 108–114.
- Серебрянников, В. (1998). *Социология войны*. Москва: «Ось-89».
- Симонова, О. К. (2008). К формированию социологии идентичности. *Социологический журнал*, 3, 45–61.
- Ситникова, Е. В. (2017). *Самоотношение личности и его проявления в период адаптации к воинской службе: учеб, пособие*. Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. гос. ун-та.
- Спенсер, Г. (1998). *Опыты научные, политические и философские*. Минск: Современный литератор.

- Соболь, Т. В. (2012). Проблема формирования социальной идентичности в условиях глобальных общественных изменений. *Философия и космология/Philosophy & Cosmology*, 211–230.
- Соколовський, Р. В. (2017, травень). Практичний досвід фіксування змін поведінки військовослужбовців у екстремальних ситуаціях АТО. *Особистість в екстремальних умовах. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Львів, 42–45.
- Сокурянская, Л. (2012а). Социальные идентичности современной студенческой молодежи: особенности и векторы трансформации. *Студенчество начала XXI века: ценностные ориентации и повседневные практики*. Екатеринбург: УрФУ.
- Сокурянська, Л. (2012b). Ціннісна обумовленість громадянської ідентифікації сучасного українського студентства. *Українське студентство у пошуках ідентичності*: монографія. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Сорока, Ю. (2012). Значення символу «українець-українка» в уявленні українського студентства: між етнічною та громадянською інтерпретаціями. *Українське студентство у пошуках ідентичності*: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Сорока, Ю. (2012). Студентські уявлення щодо відчуття ворожості в сучасній Україні. *Українське студентство у пошуках ідентичності*: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Сорокин, П. (1993). Причины войны и условия мира. *Социс*, 12, 140–148.
- Сорокин, П. (1992). Современное состояние России. *Новый мир*, 4–5.
- Стегний, А. (2007). Опыт сравнительного анализа национально-групповой идентификации украинцев и русских в Украине. *Национально-гражданские идентичности: опыт России и Украины в период трансформации*. Киев.
- Тилли, Ч. (2009). *Принуждение, капитал и европейские государства. 990–1992 гг.* Москва: Издательский дом «Территория будущего».

- Трещенок, Ю. (2016). «Обряды перехода» Арнольда ван Геннепа, его теория и метод. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*, 12(74), 2, 179–182.
- Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія. (2012). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Уэбстер, Ф. (2004). Теории информационного общества. Москва: Аспект Пресс.
- Фестингер, Л. (2018). *Теория когнитивного диссонанса*. Москва: Издательство «ЭКСМО».
- Філіппова, О. (2012). Ідентифікація й ідентичність крізь призму концепту «політики ідентичностей». *Українське студентство у пошуках ідентичності*: монографія. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Филиппова, О. (2008). Язык в процессах конструирования и конституирования идентичности: представления о языке и идентичности среди харьковских студентов. *Ученые записки НУА*, 4, 197–210.
- Филиппова, О., & Сорока, Ю. (2009). Политики идентичности: антропологические методы и социокультурные интерпретации. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. Праць*, 129–135.
- Финляндия. Альтернативная служба без границ. (2020). Отримано з URL: <https://alternativeservice.info/sluzhba-vne-granicz/finlyandiya/>
- Хантингтон, С. (2011). Столкновение цивилизаций. Москва: АСТ: Астрель.
- Хобта, С. (2017). Лінія розмежування на Донбасі: кордон між «своїми» чи з «чужими»? *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 39, 154–159.
- Цюрупа, М., & Ясинська, В. (2009). Основи сучасної політології. Київ: Кондор.
- Черниш, Н., & Маланчук, О. (2007). *Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994-2004 рр.)*. Львів-

Донецьк: Соціальні ідентичності в сучасній Україні: Спеціальний випуск часопису «Україна Модерна». Київ-Львів: Критика.

- Чуднова, О. (2015). Алгоритм базового анализа данных социологического опроса в программе MS Excel. *Современные научные исследования и инновации*, 4(5). Отримано з URL: <http://web.snauka.ru/issues/2015/04/45596>
- Шелест, Б. Е. (1997). *Социальная адаптация офицеров запаса Вооруженных Сил России*: автореф. дис. ... канд. социол. наук. – Москва: ВУ.
- Шостак, С. (2002). Ідентичність як проблема соціологічного теоретизування. *Соціальні виміри суспільства*, 5, 107–122.
- Шютц, А. (2004а). *Возвращающийся домой. Избранное: Мир, светящийся смыслом*. – Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Шютц, А. (2004б). Чужой. *Избранное: Мир, светящийся смыслом*. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН).
- Эрикссон, Э. Г. (1996). *Детство и общество*. Санкт-Петербург: Ленато; АСТ, Фонд «Университет. книга».
- Ядов, В. (1994). Социальная идентификация в кризисном обществе // *Социологический журнал*, 1, 35–52. Отримано з <http://jour.isras.ru/index.php/socjour/article/view/35>.
- Ядов, В. (1995). Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности. *Мир России*, 3–4, 158–181.
- Яровий, В. В. (2017, травень). Професійна реінтеграція учасників бойових дій: український і міжнародний досвід. *Особистість в екстремальних умовах. Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 140–143.
- Amiot, C., de la Sablonniere, R., Terry, D., & Smith J. (2007). Integration of social identities in the self: toward a cognitive-developmental model. *Personality and Social Psychology Review*, 11(4), 364–388.

- Anderson, M. L., Goodman, J., & Schlossberg, N. K. (2012). *Counseling adults in transition: Linking Schlossberg's theory with practice in a diverse world*, 4th Ed. New York: Springer Publishing Company, LLC.
- Andrews, J., & Higson, H. (2008). Graduate employability, 'soft skills' versus 'hard' business knowledge: A European study. *Higher Education in Europe*, 33(4), 411–422. doi:10.1080/03797720802522727
- Artemenko, A. (2020a). The concept of “veteran” in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal*, 1(48), 68–71.
- Artemenko, A., Bataeva, E. (2020b). Methodological aspects of measuring levels of veterans' social adaptation. *Technium Social Sciences Journal*, 14(1), 655–660.
- Artemenko, A. (2020c). Military identity of women veterans and its impact on their social (re)adaptation to civilian environment. *International Journal of Latest Research in Humanities and Social Science (IJLRHSS)*, 3(1), 83–87. URL: <http://www.ijlrhss.com/paper/volume-3-issue-1/12-HSS-589.pdf>
- Artemenko, A. (2020d). The concept of “veteran” in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal*, 2020, 2(48), 39–45.
- Atherton, S. (2009). Domesticating military masculinities: Home, performance and the negotiation of identity. *Social and Cultural Geography*, 10(8), 821–836.
- Beachboard, M. R., Beachboard, J. C., Li, W., & Adkison, S. R. (2011). Cohorts and Relatedness: Self-determination Theory as an Explanation of How Learning Communities Affect Educational Outcomes. *Research in Higher Education*, 52, 853–874.
- Ben-Dor, G., Pedahzur, A., Canetti-Nisim, D., Zaidise, E., Perliger, A., & Bermanis, S. (2007). I versus we: Collective and individual factors of reserve service motivation during war and peace. *Armed Forces & Society*, 34, 565–592.
- Bergman, B., Burdett, H., & Greenberg, N. (2014). Service life and beyond – institution or culture? *RUSI Journal*, 159(5), 60–68.
- Blackburn, D. (2016). Transitioning from Military to Civilian Life: Examining the Final Step in a Military Career. *Canadian Military Journal*, 16(4), 53–61.

- Blackburn, D. (2017). Out of uniform: psychosocial issues experienced and coping mechanisms used by Veterans during the military–civilian transition. *Journal of Military, Veteran and Family Health ahead of print article*, 3, 1.
- Brewin, C. R., Garnett, R., & Andrews, B. (2011). Trauma, identity and mental health in UK military veterans, *Psychological Medicine*, 41, 1733–1740.
- Butler, Judith (1990). *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Campbell, E. (2016) *Veteran Student Success: An Evaluation of Veteran Students' Perceptions of a Cohort Learning Model*. (PhD thesis, Oregon State University). Retrieved from: https://ir.library.oregonstate.edu/concern/graduate_thesis_or_dissertations/n009w6581.
- Cantrell, B. C., & Dean, C. (2007). *Once a Warrior: Wired for life*. Seattle, WA: WordSmith Books.
- Castano, Emanuele, Yzerbyt, Vincent, Bourguignon, David, & Seron, Eleonore (2002). Who may enter? The impact of ingroup identification on ingroup–outgroup categorization. *Journal of Experimental Social Psychology*, 38, 315–22.
- Castano, E., Yzerbyt, V., & Bourguignon D. (2003). We are one and I like it. The impact of entitativity on social identification. *European Journal of Social Psychology*, 33, 735–754.
- Pinch, Franklin, C., MacIntyre, Allister T., Browne, Phyllis & Okros, Alan C. (2006). *Challenge and change in the military: gender and diversity issue*. Canadian Defence Academy Press, Kingston, Ontario.
- Chicas, J., Maiden, P., Oh, H., Wilcox, S., & Young, D. (2012). From war to the workplace: Helping veterans transition to civilian work settings. *Center for Innovation and Research (CIR) on Veterans and Military Families*. Retrieved from: <http://cir.usc.edu>

- Clay, C. (2017). The transferability of soft skills of woman veterans to corporate America. Southern Illinois University Carbondale. *Dissertations*. 1346. <http://opensiuc.lib.siu.edu/dissertations/1346>
- Code of Federal Regulations. The U.S. National Archives and Records Administration (2020). Отримано з <http://www.archives.gov/federal-register/cfr>.
- Cooper, L., Caddick, N., Godier, L., Cooper, A., Fossey M., & Engward, H. (2017). A model of military to civilian transition: Bourdieu in action. *Journal of Military. Veteran and Family Health*, 3(2), 53–60. doi:10.3138/jmvfh.4301
- Crotty, M. (1998). *The foundations of social research: Meaning and perspective in the research process*. London, UK: Sage.
- Cunningham, J. (2012). Veteran's Post-Secondary Education: Keeping the Promise to Those Who Serve. *The Hinckley Journal of Politics*, vol.13, 14–20. Retrieved from: <http://epubs.utah.edu/index.php/HJP/article/view/663>.
- Daley, J., & J. Daley (Eds.) (1999). Understanding the military as an ethnic identity. In C. Munson Social work practice in the military. New York, NY: Routledge. Отримано з <http://www.routledge.com/books/details/9780789006264/>
- Demers, A. L. (2011). When veterans return: The role of community in reintegration. *Journal of Loss and Trauma*, 16(2), 160–179.
- DiRamio, D., & Spires, M. (2009). Partnering to assist disabled veterans in transition. *New directions for student services*, 126, 81–88.
- DiRamio, D., & Jarvis, K. (2011) Veterans in Higher Education: when Johnny and Jane Come Marching to Campus. *ASHE Higher Education Report*, 37, 3, 1–144. Retrieved from: [https:// doi/10.1002/aehe.3703](https://doi/10.1002/aehe.3703)
- Eriksson, M. (2004). Idealism or professionalism? *Journal of Military Ethics*, 7, 75–90.
- Esser, H. (2006, december). Migration, Language and Integration. AKI Research Review 4. Programme on Intercultural Conflicts and Societal Integration (AKI). *Social Science Research Center Berlin*. Отримано з URL: <https://bibliothek.wzb.eu/pdf/2006/iv06-akibilanz4b.pdf>.

- Feinman, Ilene Rose (2000). *Citizenship Rites: Feminist Soldiers and Feminist Antimilitarists*. New York: New York University Press. 304 p.
- Ferreira, R. (2020). The interdisciplinarity of military studies: a sociological perspective and South African application. Отримано з <http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/5008/Inaugural1edfin.pdf>.
- Filippova, O. (2009). Politics of identity through school primers : discursive construction of legitimate image of state, nation and society in Soviet and independent Ukraine. *Anthropology of East Europe Review*, 27, 1, 29–37.
- Fogelson, R. D. (1982). Person, self and identity. Some anthropological retrospects, circumspects and prospects. *Psychosocial theories of the self*. L: Plenum Press.
- Francis, L. C., & Kraus, A. (2012). Developing a Student Veteran Center: The Confluence of Academic and Military Cultures. *About Campus*, 17(4), 11–14.
- Friedman, M. J. (2006). Posttraumatic Stress Disorder among Military Returnees from Afghanistan and Iraq. *American Journal of Psychiatry*, 163(4), 586–593.
- Glöckner, F. (2007). *PTSD and collective identity in former Ugandan child soldiers* (Doctoral dissertation). University of Konstanz, Konstanz. Отримано з https://kops.uni-konstanz.de/xmlui/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-33085/Gloeckner_DA.pdf?sequence=1.
- Greenberg, N., Langston, V., & Gould, M. (2007). Culture: What is its effect on stress in the military? *Military Medicine*, 172(9), 931–935.
- Grimell, J. (2017). Making dialogue with an existential voice in transition from military to civilian life. *Theory & Psychology*, 27(6), 832–850.
- Griffith, J. (2009). After 9/11, what kind of reserve soldier? Considerations given to emerging demands, organizational orientation, and individual commitment. *Armed Forces & Society*, 35, 214–240. doi: 10.1177/0095327X07312490.
- Haslam, A., O'Brien, A., Jetten, J., Vormedal K. and Penna, S. (2005). Taking the strain: social identity, social support and the experience of stress. *British Journal of Social Psychology*, 44, 355–370.

- Heinecken, L. (2015). The Military, War and Society: the Need for Critical Sociological Engagement. *Scientia Militaria: South African Journal of Military Studies*, 43, 1, 1–16. doi : 10.5787/43-1-1107
- Higate, P. R. (2001). Theorizing continuity: From military to civilian life. *Armed Forces & Society*, 27(3), 443–460. doi:10.1177/0095327X0102700306
- Higate, P. (2003). ‘Soft Clerks’ and ‘hard civvies’: Pluralizing military masculinities. *Military Masculinities: Identity and the State*, Praeger, 27–42.
- Historic day for the military as all roles are opened to women. (2020). Отримано з <https://www.gov.uk/government/news/historic-day-for-the-military-as-all-roles-are-opened-to-women>.
- Hunter-Johnson, Yvonne (2018). Promoting Veterans in Higher Education: Motivation and Adjustments to Their Learning Environments. *International Research Journal of Curriculum and Pedagogy*, 4(1), 66–79.
- Huntington, S. P. (1957). *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-military Relations*. USA: Harvard University Press.
- Janowitz, M. (1960). *The professional soldier: A social and political portrait*. New York: Free Press.
- Jenner, Brandy M. (2017) Student Veterans and the Transition to Higher Education: Integrating Existing Literatures. *Journal of Veterans Studies*. Отримано з: https://www.researchgate.net/publication/320191005_Student_Veterans_and_the_Transition_to_Higher_Education_Integrating_Existing_Literatures.
- Johansen, R. B., Laberg, J. C., & Martinussen, M. (2013). Measuring military identity: Scale development and psychometric evaluations. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 41, 861–880. doi:10.2224/sbp.2013.41.5.861
- Johansen, R. B., Martinussen, M., & Kvilvang, N. (2015). The influence of military identity on work engagement and burnout in the Norwegian army rapid reaction force. *Journal of Military Studies*, 6, 1–11. doi:10.1515/jms-2016-0196

- Karner, T. X. (1998) Engendering violent men: Oral histories of military masculinity. *Masculinities and Violence*. Beverley Hills, CA: Sage, 197–232.
- Klaus, P. (2010). Communication breakdown. *California Job Journal*, 28, 1–9.
- Lancaster, S. L., & Hart, R. P. (2015). Military identity and psychological functioning: A pilot study. *Military Behavioral Health*, 3, 83–87. doi:10.1080/21635781.2014.995254
- Lancaster, S., Kintzle S., & Castro C. (2018). Validation of the Warrior Identity Scale in the Chicagoland Veterans Study. *Identity: an international journal of theory and research*, 18, 1, 34–43 <https://doi.org/10.1080/15283488.2017.1410157>
- Lokken, J. M., Pfeffer, D., McCauley, J. & Strong, C. (2009). A Statewide Approach to Creating Veteran-Friendly Campuses. *New Directions for Student Services*, 126, 45–54.
- Mackiewicz, Dawn H. (2018) *An Exploration of Student Veterans' Transitions from the Military to a Two-Year Community College and Their Perceptions of Support Services and Veteran Programs*. (PhD thesis, Northeastern University). Отримано 3 <https://repository.library.northeastern.edu/files/neu:cj82r877n>.
- Malešević, S. (2010) 'How Pacifist Were the Founding Fathers? War and Violence in Classical Sociology. *European journal of Social theory*, 13/2, 193–212.
- Maringira, G., Gibson, D., & Richters, A. (2015). "It's in my blood": the military habitus of former Zimbabwean soldiers in exile in South Africa. *Armed Forces & Society*, 41(1), 23–42. doi.org/10.1177/0095327X14523001.
- Marcia, J. E. (1980). Identity in adolescence. *Handbook of adolescent psychology*, 9(11), 159–187.
- Matthewman, S. (2012) 'Sociology and the Military', *Social Space* 4 (2): 68 – 87.
- Molina, Dani. (2015) *Post-9/11 Military Veterans and Higher Education: Factors Associated with College Enrollment and Choice*. (PhD thesis, University of California). Retrieved from: <https://escholarship.org/uc/item/5pq76>.

- Moskos, C.C., Williams, J.A. & Segal, D.R. (eds.) (2000). *The Post-modern Military: Armed Forces After the Cold War*. New York: Oxford University Press.
- Moskos, C. (1998). *The American Soldier after the Cold War: Towards a Post-Modern Military?* Retrieved from: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a354194.pdf>.
- Moskos, C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organisation". *Armed Forces and Society*, 4/1, 41–54;
- Moskos, C.C. (2000). *Towards a Postmodern Military: the United States as a Paradigm*. In *The Postmodern Military: Armed Forces after the Cold War*. New York: Oxford University Press, 14–31.
- Moskos, C. (1986). Institutional/occupational trends in armed forces: An update". *Armed Forces and Society*, 12/3, 377–382.
- Mowday, R. T., Steers, R. M., & Porter, L. W. (1979). The measurement of organizational commitment. *Journal of Vocational Behavior*, 14, 224–247. <http://doi.org/b26bsn>
- Mramornova, O., & Kharchenko, O. (2017). Employment Problems of Veterans of Anti-Terrorist Operation (ATO) in Eastern Ukraine. *Humanizację Pracy*, 1 (287), (XLX), 107–123.
- Peach, Lucinda Joy (1996) "Gender Ideology in the Ethics of Women in Combat." In *It's Our Military Too! Women and the U.S. Military*, ed. Judith H. Stiehm, 156–194. Philadelphia: Temple University Press.
- Pearlin, L. I., & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19, 2–21.
- Perna, L. W., & Titus, M. A. (2005). The Relationship Between Parental Involvement as Social Capital and College Enrollment: An Examination of Racial/Ethnic Group Differences. *Journal of Higher Education*, 76(5), 485–518. Retrieved from: http://repository.upenn.edu/gse_pubs/14

- Persky, K. R., & Oliver, D. E. (2010). Veterans coming home to the community college: Linking research to practice. *Community College Journal of Research and Practice*, 35(1–2), 111–120. doi: 10.1080/10668926.2011.525184
- Praharso, N. F., Tear, M. J., & Cruwys, T. (2017). Stressful life transitions and wellbeing: A comparison of the stress buffering hypothesis and the social identity model of identity change. *Psychiatry Res.*, 247: 265–275.
- Robinson, J., Littlefield, P., & Schleuning, A. (2017). *Transforming Veterans' Experiences during Military-to-Civilian Transition: Gaps and Opportunities*. Washington, DC: Center for Innovation, U.S. Veterans Administration..
- Robbins, Joyce, & Uri, Ben-Eliezer (2000). “New Roles or ‘New Times’? Gender Inequality and Militarism in Israel’s Nation-in-Arms.” *Social Politics Fall*: 309–43.
- Robles, M. (2012). Executive perceptions of the Top 10 soft skills needed in today’s workplace. *Business Communications Quarterly*, 75(4), 453–465. doi:10.1177/1080569912460400
- Rones, N. (2015). *The Struggle over Military Identity. Multi-Sited Ethnography on Gender, Fitness and “The Right Attitudes” in the Military Profession*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History, 372. <https://brage.bibsys.no/xmlui/handle/11250/284643>
- Ryan, J. (2009). *What were they thinking? Samuel A. Stouffer and the American Soldier*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in History.
- Saltiel, I. M., & Russo, C. S. (2001). *Cohort Programming and Learning: Improving Educational Experiences for Adult Learners*. Malabar, FL: Krieger.
- Sasson-Levy, Orna, & Amram-Katz, Sarit (2007). Gender Integration in Israeli Officer Training: Degendering and Regendering the Military. *Journal of Women in Culture and Society*, 33, 1, 105–133
- Sasson-Levy, Orna (2003). Feminism and Military Gender Practices: Israeli Women Soldiers in “Masculine” Roles. *Sociological Inquiry*, 73, 3, 440–65.

- Schiavone, V., & Gentry, D. (2014). Veteran-students in Transition at a Midwestern University. *Journal of Continuing Higher Education*, 62(1), 29–38. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1080/07377363.2014.872007>
- Schlossberg, N. (1981). A Model for Analyzing Human Adaptation to Transition. *The Counseling Psychologist*, 9:2. DOI: 10.1177/001100008100900202. <http://tcp.sagepub.com/content/9/2/2.2>
- Schlossberg, N. (1989). Marginality and Mattering: Key Issues in Building Community. *New Directions for Student Services*, 48.
- Segal, M. W. (1995). Women's Military Roles Cross-Nationality: Past, Present, And Future. *Gender and Society*, 9 –6, 760.
- Silva, Jennifer M. (2008, December). A New Generation of Women? How Female ROTC Cadets Negotiate the Tension between Masculine Military Culture and Traditional Femininity. *Social Forces*, 87, 2, 937–960 (Article) DOI: 10.1353/sof.0.0138
- Smith, R. T., & True, G. (2014). Warring identities: Identity conflict and the mental distress of American veterans of the wars in Iraq and Afghanistan. *Society and Mental Health*, 4, 147–161. doi:10.1177/2156869313512212
- Sokurianska, L., Bataeva, E., & Bakirov, V. (2019). Ukrainian veterans in higher education: military identity and educational practices. *The Ideology and Politics Journal*, 2(13), 167–184
- Sokurianska, L., Bataeva, E., & Golikov, A. (2020) Social support for integration practices of Ukrainian veterans in higher education. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/profile/Ekaterina-Bataeva>
- Sookermany, A. (2013). *On Developing (Post)modern Soldiers*. A Dissertation for the Degree of Dr.Philos.
- Stouffer, Samuel A., Edward, A. Suchman, & Leland, C. DeVinney, & Shirley, A. Star, & Robin M. Williams, Jr. (1949a). *Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier*. Vol. 1. Adjustment During Army Life. Princeton: Princeton University Press.

- Stouffer, Samuel A., & Edward, A. Suchman, & Leland, C. DeVinney, & Shirley, A. Star, & Robin, M. Williams, Jr. (1949b). *Studies in Social Psychology in World War II: The American Soldier*. Vol. 2. Combat and Its Aftermath. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Tajfel, H. (1982). Social Identity and Intergroup Relations. *Annual Reviews Psychology*, 33, 1-39.
- Thompson, J. M., Van Til, L., Poirier, A., Sweet, J., McKinnon, K., Sudom, K., Dursun, S., & Pedlar, D. (2014, July). *Health and Well-Being of Canadian Armed Forces Veterans: Findings from the 2013 Life After Service Survey*. Charlottetown PE: Research Directorate, Veterans Affairs Canada. Research Directorate Technical Report. Retrieved from: <http://www.veterans.gc.ca/pdf/about-us/research-directorate/2013-survey-caf-health.pdf>
- Thurnher, M. (1975). Continuities and discontinuities in value orientation. In M.F.Lowenthal, M. Thurnher, D. Chiriboga. *Four stages of life: A comparative study of women and men facing transitions*, San Francisco: Jossey-Bass.
- Turner, J. C. (1985). Social categorization and the self-concept: A social cognitive theory of group behavior. *Advances in group process. Theory and research*, 2. Greenwich: Connect.
- Turner, J.C., Hogg, M.A., Oakes, P.J., Reicher, S.D., & Wetherell, M.S. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford, England: Blackwell.
- Tyler Forrest, B. (1978). Individual Psychosocial Competence: a Personality Configuration. *Educational and Psychological Measurement*, 38, 2.
- Vacchi, D. (2012). Considering Student Veterans on the Twenty-first Century College Campus. *About Campus*, 17(2), 15–21.
- Van Dick, C., & Finchilescu, G. (2008). Symbols of organisational culture: Describing and prescribing gender integration of navy ships. *Journal of Gender Studies*, 17(3), 237–49.

- Wagner, U., & Stellmacher, J., & Christ, O., & Tissington, P. A. (2005). To Be(long) or Not to Be(long): Social Identification in Organizational Contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, *131*(3), 189–218.
- Walker, D. (2011). *Narrating identity: Career soldiers anticipating exit from the British Army*. PhD thesis, Durham University.
- Wang, L., Elder, G. H. Jr., & Spence, N. J. (2012). Status Configurations, Military Service and Higher Education. *Social Forces*, *91*(2), 397–422.
- Waterman, A. S. (1982). Identity development from adolescence to adulthood: Annexation of theory and a review of research. *Developmental Psychology*, *18*, 3, 341–358. DOI: 10.1037/0012-1649.18.3.341.
- Weber, M. (1994). *Weber: Political writings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wheeler, H. A. (2012). Veterans' Transitions to Community College: A Case Study. *Community College Journal of Research and Practice*, *36*, 775–792.
- West, B., & Matthewman, S. (2016). Towards a strong program in the sociology of war, the military and civil society. *Journal of sociology*, *52*, 3, 482–499. <https://doi.org/10.1177/1440783316654998>
- Woodruff, T., & Kelty, R., & Segal, D. R. (2006). Propensity to Serve and Motivation to Enlist Among American Combat Soldiers. *Armed Forces and Society*, *32*(3), 353–366.
- Woodward, R., & Jenkins, K. N. (2011). Military identities in the situated accounts of British military personnel. *Sociology*, *45*, 252–268. doi:10.1177/0038038510394016
- Woodward, R., & Jenkins K. (2011). Military Identities in the Situated Accounts of British Military Personnel. *Sociology*, *45*(2), 252–268. DOI: 10.1177/0038038510394016
- Zinger, L., & Cohen, A. (2010). Veterans Returning from War into the Classroom: How can Colleges be Better Prepared to Meet Their Needs. *Contemporary Issues in Education Research*, *3*(1), 39–51.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Розділ у монографії:

1. Артеменко, А. (2018). Смысложизненная ориентация образования как ценность самореализации военнослужащих. *Смысложизненные ориентиры образования: на стыке философского и социологического анализа*. [Monograph]. 159–173.

<http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1969/1/Смысложизненные%20ориентиры.pdf>

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Артеменко, А. (2018). Транзит мілітарної ідентичності в контексті соціальної феноменології. *Габітус*, 7, 7–10.

<http://habitus.od.ua/journals/2018/7-2018/3.pdf>

3. Артеменко, А., & Батаева, Е. (2018). Концептуалізація транзита мілітарної ідентичності в сучасній соціології. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право*, 3(39), 19–26.

<http://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/193555>

(Особистий внесок здобувачки: виявлено особливості транзиту мілітарної ідентичності в контексті феноменологічного підходу та теорії габітусу П. Бурдьє).

4. Артеменко, А., & Батаева, Е. (2018). Концепт мілітарної ідентичності в сучасній соціології. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 40, 29–35.

<https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/11571>

(Особистий внесок здобувачки: проаналізовано сутнісні значення поняття мілітарної ідентичності).

5. Артеменко, А., & Батаева, Е. (2018). Методические аспекты измерения милитарной идентичности. *Український соціологічний журнал*, 19–20 (1–2), 32–42.

<https://periodicals.karazin.ua/usocjour/article/view/14667>

(Особистий внесок здобувачки: обґрунтовано соціологічну методику вимірювання мілітарної ідентичності ветеранів).

6. Артеменко, А. (2019). Військові дослідження в оптиці соціології. *Габітус*, 10, 7–12.

<http://habitus.od.ua/journals/2019/10-2019/3.pdf>

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у періодичних наукових виданнях держав, які входять до Організації економічного співробітництва та розвитку та/або Європейського Союзу:

7. Artemenko, A., & Bataeva, E. (2020). Methodological aspects of measuring levels of veterans' social adaptation. *Technium Social Sciences Journal*, 14(1), 655–660. (Румунія).

<https://techniumscience.com/index.php/socialsciences/article/view/2177>

(Особистий внесок здобувача: представлено соціологічну методику вимірювання рівнів соціальної адаптації ветеранів).

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Артеменко, А. (2017, Жовтень). Процеси інтеграції військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій у сучасному суспільстві. *Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. Матеріали III конгресу Соціологічної асоціації України*, 235–236.

9. Артеменко, А. (2017, Грудень). Основні напрямки реабілітації учасників бойових дій. *Підтримка і реабілітація учасників АТО в Україні: досвід і перспективи. Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції*, 9–12.

10. Артеменко, А. (2017, Березень). Соціальна адаптація військовослужбовців, які повернулися із зони бойових дій. *Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 77–79.

11. Артеменко, А. (2018, Квітень). Основні ризики отримання освіти військовослужбовцями, які повернулися після бойових дій. *Риски кар'єрно-професійного старта в висококонфліктній середі: загальне та особливе. Матеріали XXV науково-теоретичної конференції молодих вчених*, 55–58.

12. Артеменко, А. (2018, Жовтень). У Понятіє транзита милітарної ідентичності в контексте теорії А. Шютца. *Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем суспільних наук. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 74–76.

13. Артеменко, А. (2019, Березень). Классификационный анализ военных исследований в современной академической социологии. *Соціологія у (пост)сучасності. Матеріали XVII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених*, 15–16.

14. Артеменко, А., & Батаєва, К. (2019, Березень). Соціальна реадаптація ветеранів бойових дій в українському суспільстві. *Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, 18–20.

(Особистий внесок здобувачки: представлено характеристику соціальної реадаптації ветеранів АТО/ООС в українському суспільстві).

15. Артеменко, А. (2019, Квітень). Практики соціального партнерства між вишами і ветеранами бойових дій в українському суспільстві. *Проблеми та перспективи соціального партнерства світу університету: погляд молодих викладачів. Матеріали XXVI науково-теоретичної конференції молодих вчених*, 60–62.

16. Артеменко, А. (2019, Листопад). Мілітарна ідентичність жінок-військовослужбовців. *Молодь: освіта, наука, духовність. Матеріали XVI Всеукраїнської наукової конференції студентів і молодих вчених*, 336–337.

17. Артеменко, А. (2019, Листопад). Особливості соціального супроводу військовослужбовців, котрі отримали інвалідність в умовах військово-медичного закладу. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики. Матеріали XIX міжнародної науково-практичної конференції*, 19–21.

18. Артеменко, А. (2020, Травень). Специфіка роботи військово-медичного закладу в умовах військової агресії. *Молодь: освіта, наука, духовність. Матеріали XVII Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і молодих вчених*, 6–7.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

19. Артеменко, А. (2018). Інтеграція військовослужбовців з інвалідністю після повернення із зони бойових дій в освітнє середовище вищого навчального закладу. *Вчені записки ХГУ «НУА»*, 24, 199–205.

20. Artemenko, A. (2020). The concept of “veteran” in modern military sociology. *Znanstvena Misel journal*, 1(48), 68–71 (Словенія).

21. Artemenko, A. (2020). Military identity of women veterans and its impact on their social (re)adaptation to civilian environment. *International Journal of Latest Research in Humanities and Social Science*, 3(1), 83–87. (Індія).

ДОДАТОК Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

III Конгрес Соціологічної асоціації України *«Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання»*, 12–13 жовтня 2017 р., Харків; наукова доповідь.

XXV Науково-теоретична конференція молодих вчених *«Ризики кар'єрно-професійного старту в висококонфліктному середовищі: спільне та відмінне»*, 14 квітня 2018 р., Харків, ХГУ «НУА»; наукова доповідь.

II Всеукраїнська науково-практична конференція *«Підтримка і реабілітація учасників АТО в Україні: досвід і перспективи»*, 7 грудня 2017 р., Хмельницький; наукова доповідь.

Міжнародна науково-практична конференція *«Актуальні проблеми молоді в сучасних соціально-економічних умовах»* 23–24 березня 2017 р., Житомир, Житомирський економіко-гуманітарний інститут ВНЗ Університет «Україна»; наукова доповідь.

Міжнародна науково-практична конференція *«Пріоритетні напрями вирішення актуальних проблем суспільних наук»*, 19–20 жовтня, 2018 р., Одеса, ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства»; наукова доповідь.

XVII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів, докторантів та молодих вчених *«Соціологія у (пост)сучасності»*, 14–15 березня 2019 р., Харків: соціологічний фак-т ХНУ ім. В. Н. Каразіна; наукова доповідь.

Міжнародна науково-практична конференція *«Соціальна робота і сучасність: теорія та практика вирішення проблем учасників і постраждалих у збройних конфліктах»*, 28 березня 2019 р., Київ, фак-т соціології і права КПІ ім. І. Сікорського; наукова доповідь.

XXVI науково-теоретична конференція молодих вчених *«Проблеми та перспективи соціального партнерства світу університету: погляд молодих викладачів»*, 13 квітня 2019 р., Харків, ХГУ «НУА»; наукова доповідь.

XVI Всеукраїнська наукова конференція студентів і молодих вчених *«Молодь: освіта, наука, духовність»*, 21–22 листопада 2019, Київ, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; наукова доповідь.

XIX міжнародна науково-практична конференція *«Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики»*, 20–21 листопада 2019 р., Київ, ін-т соціальних технологій ун-ту «Україна»; наукова доповідь.

XVII Всеукраїнська науково-практична конференція студентів і молодих вчених *«Молодь: освіта, наука, духовність»*, 27–28 травня 2020, Київ, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»; наукова доповідь.

ДОДАТОК В

Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження



ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
 ДЕПАРТАМЕНТ ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНОЇ ТА СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ
 майдан імені С. П. Корольова, 3/14, м. Житомир, 10014, тел. (0412) 47-47-50
 www.dpssp.zt.gov.ua, e-mail:03192833@dpssp.zt.gov.ua, код ЄДРПОУ 03192833

ДОВІДКА
про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
аспірантки кафедри соціології та гуманітарних дисциплін Харківського
гуманітарного університету «Народна українська академія»
Артеменко Анни Броніславівни
за темою «Мілітарна ідентичність в контексті соціальної реадaptaції
ветеранів АТО/ООС»

У Департаменті праці, соціальної та сімейної політики Житомирської обласної державної адміністрації успішно використовуються результати дисертаційного дослідження Артеменко А.Б. під час соціальної роботи з ветеранами АТО/ООС. Зокрема, на практиці застосовується методика виявлення рівня соціальної адаптації ветеранів до цивільного середовища з використанням об'єктивних та суб'єктивних показників, а також методика вимірювання рівня мілітарної ідентичності ветеранів.

Висновки, які зроблено у дисертації Артеменко А.Б., дозволили вдосконалити соціальні програми зі сприяння соціальній адаптації ветеранів після їхнього повернення до професійної діяльності в цивільних установах та підприємствах.

В.о. директорки



Світлана БОЙМ